

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

В. С. Бакіров, В. М. Куклін

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

СОЦІОЕКОНОМІЧНІ
І СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Монографія

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

В. С. Бакіров, В. М. Куклін

**ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО:
СОЦІОЕКОНОМІЧНІ І СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Харків – 2024

Рецензенти:

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»;

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Яновський Володимир Володимирович – доктор фізико-математичних наук, завідувач відділу Інституту монокристалів НАН України (Харків), професор факультету комп'ютерних наук Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 17 від 31 жовтня 2022 року)*

Бакіров В. С.

Б 19 Інформаційне суспільство: соціоекономічні і соціокультурні аспекти : монографія / В. С. Бакіров, В. М. Куклін. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. – 220 с.

ISBN 978-966-285-816-7

Інформаційна революція значно поглибила і продовжує поглиблювати глобалізаційні процеси. Внаслідок цього мільярди людей опиняються у новому соціоекономічному і соціокультурному середовищі, яке продовжує невідпинно змінюватися. Трансформуються соціально-економічні стосунки регіонів, країн і індивідів, відбуваються зміни у ціннісній свідомості, у ставленні до культурних надбань, у розподілі економічних і соціальних ресурсів. Змінюється баланс консервативних і ліберальних настроїв і практик. Серйозних змін під впливом глобалізації, впровадження нових інформаційно-комп'ютерних технологій зазнають системи виховання і освіти. Перетворюються комунікативні простори як соціальних груп, так і особистостей. Разом із позитивними змінами, які збільшують добробут населення і покращують якість життя, відзначаються і негативні тенденції, які несуть значні загрози подальшому розвитку цивілізації. Ці та інші питання обговорюються у формі, доступній широкому колу читачів, яких цікавить соціально-філософська проблематика розвитку сучасного суспільства.

УДК 316.4; 330.3; 004.5

ISBN 978-966-285-816-7

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2024

© Бакіров В. С., Куклін В. М., 2024

© Пруднік Н. Є., макет обкладинки, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
Література до передмови.....	12
 1. ІНФОРМАЦІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ І НЕОЛІБЕРАЛЬНА ПАРАДИГМА СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	14
Лібералізм в інформаційну добу	17
Причини відходу від лібералізму	18
Література до розділу 1	20
 2. ІНФОРМАТИЗАЦІЯ І ЛІБЕРАЛІЗМ	21
Інформаційна революція та лібералізація інформаційного середовища.....	21
Інтернет-компанії.....	23
Інформатизація підприємств.....	24
Чи підвищила інформатизація ефективність праці?.....	25
Про позаекономічний капітал	28
Зниження витрат у системах та засобах подання інформації	30
На службі у держави	32
Руйнування раціональності.....	34
Інформаційна революція та деморалізація населення	36
Відхід від дійсності	37
Умови для антигуманних та антисоціальних явищ	39
Література до розділу 2.....	41
 3. ЕЙФОРІЯ І РОЗЧАРУВАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЄЮ	42
Передумови нової хвилі глобалізації на межі століть	42
Новий спосіб життя.....	44
Експансія виробничого капіталу Заходу до азійських країн	46
Формування світової економіки	48
Наслідки економічного зростання за будь-яку ціну	51

Про стійкість світових тенденцій.....	53
Роль інформаційної революції	54
Соціальні наслідки глобалізації та інформатизації	56
Економічні наслідки	56
Про колишнє негативне ставлення до проникнення західного капіталу в третій світ	57
Зміна способу життя	58
Перспективи соціального розвитку	63
Про проблеми реформування країн, що розвиваються	65
Розчарування глобалізацією.	
Розв'язані та непримиренні протиріччя	66
Про радикальні рецепти соціальної справедливості	67
Насторожуючі наслідки розвитку глобалізаційних процесів.	68
Зростання агресивності та політика сили	70
Література до розділу 3.....	73

4. ОСЛАБЛЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ І НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....

Розкріпачення інтелекту та суспільство знання.....	75
Перехід до усвідомлення економічної користі знань	76
Сучасне «суспільство знань»	77
Оцінка наукової продукції та пріоритет	79
Інтелектуалізація праці	81
Про продуктивність знань.....	83
Розвиток інноваційних технологій.....	90
Венчурний бізнес.....	92
Результати інноваційного буму	96
Проблеми, що виникли внаслідок прискорення інноваційних процесів	97
Відродження державного фінансування інновацій	100
Література до розділу 4.....	100

5. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИСТЕМІ ОСВІТИ.....

Навчання у системі кейсів	107
Використання ринкової Болонської системи.....	108
Проблеми освоєння знань.....	110
STEM-освіта.....	112
Потреба змін через розвиток галузі інформаційних послуг.	
STEAM-освіта	113

«Креативний» бізнес та його вплив на освіту.....	114
Просвіта та обов'язкова освіта	115
Опір освіти.....	116
Про необхідність засвоєння саме формалізованих знань	117
Нові тенденції в освіті та у підготовці фахівців	119
Про університети	120
Література до розділу 6.....	122

6. ЕТИЧНІ І ЦІННІСНІ АСПЕКТИ

ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	123
Відповідальність інтелігенції	123
Зміни у поведінці сучасного суспільства	125
Порушення ідентичності	128
Тенденції у змінах етичних норм. Перекручення лібералізму .	129
Навала маргінальних етносів.....	130
Про порушення технологічної та екологічної культури.	
Про рівні відповідальності	131
Про дисонанси, які є механізмами розвитку суспільства.	
Жага самовираження та прагнення влади	132
Про роль правлячих еліт за доби глобалізації.....	134
Внутрішня структура етичного простору	135
Необачність, що межує із злочинами	136
Рефлексії та раціональне	137
Суперечливий характер комунікації. Про роль мови	139
Література до розділу 6.....	141

7. КУЛЬТУРНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	143
Суперечливі сторони культури	143
Розширення уявлень про сучасну культуру	145
Культура технологічного суспільства	148
Виробнича культура	150
Про культуру у науці	151
Ринкова культура.....	153
Культура у державному будівництві	155
Страх перед майбутнім та «згубна самовпевненість»	156
Література до розділу 7	160

КОРОТКА ПІСЛЯМОВА	162
ДОДАТКИ.....	164
Додаток 1. Бакіров В. Зворотний бік цифрового суспільства – другий «бунт мас» «Дзеркало тижня» 17 вересня, 2021	164
Додаток 2. Бакіров В. Як науці не стати цифровим іммігрантом в сучасному суспільстві «Дзеркало тижня» 12 вересня, 2021	171
Додаток 3. Bakirov V. Transformation of sociology: necessity and perspectives «Український соціологічний журнал», 2021. Бакіров В. Трансформація соціології: необхідність та перспективи	177
Додаток 4. Бакіров В. С. Функції вищої освіти: вчора, сьогодні, завтра Доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація соціальних функцій освіти в сучасному світі» 17-18 лютого 2015 р. Харків, Народна українська академія	187
Додаток 5. Bakirov V. Universities and Emergence of Hybrid Reality. Report at the International Interdisciplinary Conference “Man and Organizations in a Hybrid World”, June 17 - June 20, 2018, Lomza, Poland	194
Додаток 6. Бакіров В. С. Комунікативний аспект університетської конкурентоспроможності Вісник Національної академії педагогічних наук України, 2020 2(2)	198
Додаток 7. Vil Bakirov. Problematic trends of transformations in the university's activities (Report at the International Conference “Innovation and Development of Education 2016”, Beijing, China, May 29, 2016 - June 4, 2016).....	205
Додаток 8. Vil Bakirov. The role of universities in the process of contemporary european transformation (Report at Międzynarodowa Konferencja „Współczesne wyzwania europejskie w kontekście interdyscyplinarnym”, 25.05.2022).....	215

ПЕРЕДМОВА

Інформаційне суспільство – одна із теоретичних концептуалізацій нової якості людського буття, яка сформувалася і продовжує формуватися внаслідок творення і повсюдного поширення комп'ютерних технологій виробництва, обробки та трансляції інформації. Поява інформаційних технологій, що стрімко розвиваються, формування відповідної інформаційної інфраструктури з домінуванням пов'язаних з нею галузей економіки, суттєва трансформація потреб, інтересів і цінностей людей здійснили потужний вплив на сучасну логіку цивілізаційного розвитку. До цього додався колапс «реального соціалізму», який наприкінці минулого століття засвідчив банкрутство комуністичних ідей, неспроможність авторитарних і консервативних моделей соціального устрою забезпечити динамічний економічний розвиток, подолати нерівність, бідність, соціальну несправедливість тощо. Разом із вибуховою глобальною експансією комп'ютерних інформаційних технологій це підштовхнуло світ до лібералізації багатьох сфер людської активності і до широкого сприйняття ліберальних рецептів в якості універсальних засобів ефективного розв'язання всіх нагальних проблем людства – від економічних і енергетичних до моральних і екологічних. Великий міжнародний бізнес зважився на безпрецедентну експансію в країни третього світу і захоплення звільнених ринків збуту як постсоціалістичних країн, так і тих, що перебували в геополітичній орбіті соціалістичного табору. Саме під цим прапором і ліберальними гаслами став розгортатися процес глобалізації.

Оцінка характеру цих змін є далеко не однозначною [1] – варіюється від впевненості про перехід до принципово нової ери розвитку людства і формування якісно іншого на відміну

від індустріального, вже інформаційного суспільства [2], і до сприйняття всіх цих змін лише як кількісного зростання інформатизації суспільства [3]¹.

Уявлення про критерії переходу від індустріального суспільства до глобалізованого інформаційного суспільства [1] часто пов'язувались з перенесенням фінансових та виробничих активів до країн третього світу та бурхливим зростанням інформаційних потоків, із кількістю інформаційних технологій, що активно використовуються. Але такі підходи видалися непереконливими, бо з'ясувати кількісні характеристики, рівень впровадження технологій виявилось дуже непросто. Та й оцінити вплив цих кількісних даних на якісні важливі характеристики суспільства, які, у свою чергу, поки що до ладу не визначені, було вкрай важко. Більш конструктивним виглядало використання критерію, заснованого на виявленні реальної частки галузі інформаційних технологій у валовому продукті економічної діяльності суспільства. Це й галузі, що оперують інформаційними потоками, і галузі, які виробляють відповідні пристрої та розвивають інформаційні технології та інформаційну інфраструктуру тощо. Але кількісне визначення цього сегменту економіки також є дуже складною справою, лише оскільки оплачуваною (тобто такою, що враховується у розрахунках валового продукту) інформаційною діяльністю вважаються освіта, правнича робота, видавнича справа, засоби масової інформації [4] і ще низка інших видів робіт.

Крім того, вже зазначена [4] різниця між інформаційною діяльністю, яка приносить безпосередній дохід, і тією, що вбудована в інші технології і не піддається оцінці економічної ефективності² в теоретичному аспекті, є досить розмитою. Можна також визначати поріг переходу суспільства в інформаційну епоху за рівнем зайнятості в галузі інформаційних видів робіт [5], однак і тут виникають проблеми коректного віднесення конкретних видів діяльності до діяльності інформаційної³. Без-

1 При цьому не слід забувати, що завжди є альтернативні способи ідентифікації найбільших змін [7].

2 Хоча насправді економічну ефективність таких робіт можна було б оцінити.

3 Для соціології подібні критерії завжди були дуже привабливими.

сумнівно, треба говорити як про якість інтелектуальної роботи, так і про якість інформації, про ступінь її значимості [6]. Так що потрібно уявляти собі ступінь складності проведення таких оцінок і усвідомлювати, що, по всій видимості, ентузіастів подібних досліджень знайдеться небагато⁴.

Але безумовний успіх глобалізації в умовах інформаційної революції згодом виявив низку тенденцій, які турбують. Будь-який активний соціоекономічний процес, що розвивається і реформує суспільні відносини, породжує зустрічні тенденції, які за законами діалектики певною мірою суперечать спочатку успішним реформам. Так зараз стали проявляти себе ізоляціоністські тенденції, які не тільки стримують глобалізаційну експансію, але й здатні повертати назад економічний і політичний рух окремих регіонів. Звичайно, навряд чи основні досягнення цивілізації будуть відкинуті, але певні поступки консерватизму напевно будуть зроблені.

Проте можна сподіватися, що розширення горизонту усвідомлення світу окремими індивідуумами або окремими громадами за рахунок підключення до інформаційних каналів нікуди не подінеться. Причому не лише з позицій отримання інформації, а й з позицій віддаленої взаємодії⁵ з агентами інших регіонів. У сучасних умовах «логіка мережі має більше влади, ніж влада в мережі» [2], бо поза мережею неможливо повноцінно брати участь у житті суспільства⁶. Виявилося, що зросла роль позиціонування на ринку⁷. Можливо, такі критерії інформаційного розвитку глобалізованого соціуму також зберігатимуться.

Тому треба визнати, що основні зусилля інтелектуального аналізу слід спрямувати на виявлення якісних змін у суспільстві, можливо, поки не намагаючись описувати їх кількісними

4 Є надія на розвиток практик економічного обліку, які дозволять розрахувати економічну ефективність більшої кількості видів діяльності.

5 Тут виникає як наслідок взаємне культурне та технологічне збагачення різних спільнот.

6 Так само, як М. Вебер говорив про сплав «протестантської етики» з «духом капіталізму», так і М. Кастельс поєднував «дух інформаціоналізму» з «духом капіталізму» [1].

7 Вплив ринку призвів до того, що цінність вищої освіти знижується, інтелектуальна обдарованість все менше оцінюється, якщо позиція даного індивідуума на ринку не настільки помітна [9].

показниками. Такими, як, наприклад, швидке зростання інформаційних мереж [8], що пов'язують різні регіони та людські локації. Хоча саме кількість таких зв'язків між різними агентами має визначати кількісні характеристики інформаційного розвитку людського суспільства⁸.

Нові реалії у формі інформаційних технологій, що проникають у наше життя, істотно змінюють інституційний ландшафт суспільства, підривають старі і викликають до життя нові соціальні інститути, які набувають контурів мережевих структур. Тому викликає інтерес і водночас стурбованість хід подальшого розвитку економіки, культури, політичного життя. Актуалізуються на порядку денному питання соціалізації, виховання, набуття та зміни ідентичностей, проблеми розвитку особистості у «галактиці Інтернету», у наростаючому інформаційному шумі і у віртуальній реальності, що проникає в наше життя і яку все більше обживають жителі Землі. І вже не ясно, де ми більше проводимо час – у звичайній реальності чи у віртуальній, симбіоз яких можна назвати реальністю гібридною.

Гібридна реальність – різні варіанти змішування фізичного і віртуального світів для різних цілей, насамперед для розваги, але не тільки. Технічні засоби створення різних форм віртуальної реальності розвиваються швидкими темпами. Дедалі все більше людей набуває неможливий раніше досвід одночасного перебування у двох реальностях. Цей досвід має сильний (маловивчений) вплив на формування та модифікацію особистості, на її спосіб життя, систему комунікацій із зовнішнім світом, когнітивні можливості.

В інформаційному суспільстві залишаються проблеми, які тим більше хвилюють людей, чим більше вони усвідомлюють свій навколишній світ. Це проблеми соціальної нерівності, що загострюються, зіткнення різних ментальностей, дискримінації, відчуження, що руйнують людське життя. Це питання взаємодії еліт, середнього класу та порівняно бідної більшості у різних громадах, суперечливі проблеми конфліктної взаємодії

8 Бо саме збільшення зв'язків між вельми численними агентами-нейронами в корі головного мозку ссавців у результаті еволюції призвело до появи другої сигнальної системи в одного із видів – людини. Тобто до якісної зміни інформаційної сфери як окремого індивідуума, так і спільноти таких індивідуумів.

центральної державної влади і місцевого самоврядування та інші. І все це на тлі потужного інформаційного впливу, заснованого на мережевих ресурсах, який вже перевершує всі відомі традиційні методи мотивації людської поведінки.

Спираючись на досягнення фундаментального і прикладного наукового знання, необхідно продовжувати фокусуватися на важливих і нагальних проблемах, які хвилюють людей і які безпосередньо дотичні до практичних питань оптимізації суспільного життя, до пошуку ефективних соціальних моделей. Притому слід критично осмислювати корисний досвід попередників, відштовхуватися від безлічі суміжних та споріднених концептів, таких, як постіндустріальне, посткапіталістичне, постмодерне, суспільство знань і т. інш. [10]. Крім того, висновки та рекомендації⁹ мають бути за формою зрозумілі широкій аудиторії [11].

Доросле людство долає низку дитячих хвороб, серед яких агресивність і неприйняття чужих думок є найбільш обтяжливими, поступово освоює нове для себе інформаційне та глобалізоване середовище існування. Але вже в нових більш сприятливих умовах виникають, даються взнаки і турбують раніше невідомі соціальні нездужання, які потребують діагностики та ліків. Не може бути жодних, навіть умовних, гарантій збереження благополуччя та процвітання (а може, навіть існування [12]) цивілізації без відповідального міждисциплінарного наукового осмислення стану суспільного життя, його позитивних і негативних тенденцій, структурних і змістовних протиріч, артикуляції закономірностей його розвитку. І, звичайно, використання цих закономірностей на благо людей, на благо суспільства. Усвідомивши природу явищ, виявивши і показавши їх справжні причини, мотиви загальної поведінки і окремих вчинків різних соціальних акторів, прояснивши ризики і загрози, можна суттєво допомогти соціальному прогресу [13].

Мета цієї книги – артикулювати низку соціоекономічних і соціокультурних аспектів сучасного суспільного життя, що ак-

9 Місія суспільних наук і зокрема соціології зводиться сьогодні до того, щоб у взаємодії з громадянським суспільством допомагати людям знаходити науково обґрунтовані методи вирішення безлічі великих і малих соціальних проблем, робити соціальні системи та інститути більш гуманними, слугувати подоланню неприпустимої нерівності, кричущої несправедливості [13].

туалізуються під впливом бурхливої експансії інформаційних технологій. Роздуми, представлені в книзі, за змістом і характером відбивають професійну приналежність авторів – представника соціальних наук, фахівця з питань соціальних технологій і соціології освіти та представника комп'ютерних наук, фахівця з питань штучного інтелекту. Це створює деякий стереоскопічний ефект у висвітленні проблемних ситуацій і можливих засобів їх розв'язання. Певною мірою це позначилося на формі викладення матеріалу, яка місцями набуває «кліпового», дещо калейдоскопічного характеру, відтворюючи певним чином сюжетну архітектуру сучасного медійного дискурсу. На думку авторів, це має відповідати особливостям сприйняття інформації частиною сучасних читачів, що уникають «лонгридів». Книга адресована широкому колу читачів, небайдужих до сприйняття глибоких і радикальних змін, що відбуваються в соціальному довіллі.

Література до передмови

1. Webster F. Theories of the Information Society.- London: Routledge, 1995. – 264p.
2. Castells M. The Rise of the Network Society. Information Age, vol. 1; 2nd Edition with a New Preface edition. Wiley-Blackwell, 2009. – 625p.
3. Schiller H. Information and the Crisis Economy. – Oxford University Press. – 1984.
4. Porat M., Rubin M. The Information Economy: Development and Measurement. Wash. – 1978.
5. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. — N.Y.: Free Press, 1965.- 416p.
6. Roszak T, The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition. Doubleday & Co. 1969. – 313p.
7. Albrow M. Introduction // Globalization, knowledge and society / Ed. by M. Albrow, E. King. London. – 1990.
8. Urry J. Mobile Sociology // British Journal of Sociology. 2000a. Vol. 51. No 1. January/ March. P. 185-203.
9. Perkin H. The Rise of Professional Society: England since 1880. – London, Routledge, 1989. – 604 p.

10. Соціологія вищої освіти: нові дослідницькі сюжети // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / відп. ред. В. С. Бакіров. – 2009. – Вип. 15. – С. 561–566.
11. Буровий М. За публічну соціологію / Майкл Буравий // Суспільна роль соціології / за ред. П. Романова, Є. Ярської-Смирнової. – М. : Варіант, ЦСПГІ, 2008. – С. 8 – 51.
12. Семиноженко В. П. Перед обличчям Всесвіту / В. П. Семиноженко, В. В. Яновський ; Науково-технологічний комплекс «Інститут монокристалів» НАН України. – Харків : Юнісофт, 2020. – 223 с.: іл.
13. Бакіров В. С. Місія вищої освіти у сучасному світі // Освіта України. – 2008. – 1 серп. (№57/58). – с. 5.

1. ІНФОРМАЦІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ І НЕОЛІБЕРАЛЬНА ПАРАДИГМА СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Вибух інформаційних технологій вплинув не лише на виробничі процеси, на інструменти і форми соціальних комунікацій. Він значною мірою визначив низку важливих змін в тому комплексі ідеологем, під впливом яких відбувався попередній економічний розвиток.

Мейнстрим економічного розвитку визначався конкуренцією соціалістичного (адміністративно-командного) світогляду, на який більше чи менше орієнтувалася значна частина країн аж до завершення «холодної війни». Колапс радянського державного соціалізму, під контролем якого перебували країни соціалістичного табору, а також значна кількість країн третього світу, мав глобальне значення. Він визволив значну частину людства від його політичного та економічного впливу і відкрив дорогу ліберальній ідеології. Ця ідеологія з одного боку обґрунтовувала економічну, соціальну та культурну політику економічно розвинених держав та їх передового заgonу – великих корпорацій, експансивним зазіханням яких вже не заважала соціалістична геополітична опозиція. З іншого погляду, вона не стала беззастережно пануючою і відразу стала об'єктом найрізноманітнішої критики з боку багатьох суб'єктів світової політики, не поділяючих постулати і принципи ліберального світопорядку, певною мірою схильних до централізованих та авторитарних моделей управління та організації суспільного життя. Але як би там не було, кілька десятиліть світова економіка та її авангард – потужні міжнародні кампанії мали достатню свобо-

ду у своїй економічній політиці, відповідно до нічим не обмежених ліберальних канонів. Але таке безконтрольне розширення економічних можливостей великого і зазвичай не обтяженого моральною відповідальністю капіталу не могло не призвести до зворотної – зустрічної тенденції стримування ліберальних проявів, причому вже не тільки в економіці.

Сьогодні спостерігається перегляд ліберальних ідеологій, відповідної політики та вибудовування якогось нового, більш консервативного та ізоляційного світоустрою, в якому ліберальні ідеології перестають бути в центрі економічних, політичних протиріч та ідеологічних дискусій. Виникає потреба аналізу цих процесів та можливих сценаріїв подальшого розвитку.

Класичний політичний лібералізм припускав, що кожен звичайний громадянин або громадянка мають права такі ж, як і представники еліти, і це повинні були гарантувати державні інститути. Громадський договір припускав, що формування законотворчості здійснюється за згодою всього суспільства, зокрема лише суспільство надає карт-бланш на застосування насильства державним апаратом. Гарантіями реалізації ліберальних засад є загальне виборче право, незалежно від раси, від майнового стану, рівня освіти. Зрозуміло, що домогтися повного виконання вимог політичного лібералізму було не просто через кланові, расові та інші заборони, незважаючи на те, що державні інститути і особливо суди мали бути гарантами виконання цих зобов'язань перед громадянами. Лібералізм у соціальному житті вимагає виконання прав людини, будь-який вплив держави та її представників на людей обумовлений вимогою, аби діяльність окремої людини не порушувала свободу дій інших людей. Ліберальні принципи у соціальному плані передбачали захищеність знедолених людей, дітей без батьків та літніх людей, їхнє соціальне та пенсійне забезпечення. Лібералів турбували охорона здоров'я, екологія та соціальна сфера і, особливо, загальна доступна освіта. Лібералізм в економіці наполягав на усуненні держави від втручання в економічні відносини, на неможливості об'єднувати одночасну присутність у політичній владі та в управлінні економічних суб'єктів, на пріоритеті контрольованої законодавством конкуренції, відсутності монополій та ринковому підході, коли ніхто з учасників ринку не може впливати на ціни. Однак лібералізм не вважає економічну нерівність несправедливою і навіть вимагає від держави забезпечення неухильного виконання всіх прав інвесторів та кредиторів.

Потрібно усвідомлювати, що лібералізм як політика звільнення від безлічі регламентацій в економіці часто набирала форми переважно вільного руху капіталу, зниження вимог до екології, звичайно в різних країнах по-різному, наполягав на зниженні регламентацій у кадровій політиці, на більших правах роботодавців в їх стосунках з найманими працівниками і загалом на максимальній свободі дій для власників та менеджменту виробничих та фінансових активів. Зрозуміло, що для робітників та службовців особливих переваг ліберальна політика в собі не несла і не забезпечувала достатньо комфортного існування.

Статус і характер реалізації ліберальних соціоекономічних канонів багато в чому залежав від історико-культурних передумов і загально-го соціокультурного контексту. Варто згадати, що свого часу християнські країни Європи створили державні гарантії забезпечення вимог кредиторів¹⁰. Спочатку світські правителі та ієрархи церкви не боялися втратити контроль за фінансовими потоками, бо сподівалися на свої владні повноваження. Незабаром, однак, сила грошей у капіталістичних відносинах, що стрімко розвивалися, перевищила силу світської та духовної влади. Слабкість влади при цьому привела до значної лібералізації європейських ринків, рух капіталів прискорився. Все це відбувалося в умовах традиційної значної експлуатації трудових ресурсів, жорсткого ставлення до боржників, що створило умови для консолідації виробничого та фінансового капіталів. Ця консолідація капіталу призводила до здешевлення товарів та послуг, що у свою чергу стимулювало експансію ринків та розвиток економіки в цілому. Навіть за посилення владних повноважень правлячої еліти ці підходи до організації економічного життя вкрай неохоче змінювалися. Таким чином, саме нестримне зростання ринку, накопичення багатства та його неминучий перерозподіл у людському суспільстві зробили Західну Європу багатою. У мусульманських країнах видача кредиту була обумовлена авторитетом і порядністю позичальника, при цьому учасники ринку активно чинили опір впливу держави на

10 Лихварі користувалися прихильністю середньовічних правителів і знаті, які дозволяли собі порушувати домовленості з кредиторами. Це виправдовувалося низьким соціальним статусом, безправ'ям і практично відсутністю соціального захисту зазвичай етнічно однорідних лихварів. Як компенсацію за фінансові втрати лихварів монархи і знати вимагали від решти населення неухильно виконувати вимоги кредиторів. І не дивно, що у європейських державах було запроваджено відповідні драконівські закони.

ціни і відсотки, вважаючи, що вони регулюються вищими силами. Відносини боржника і кредитора жорстко регламентувалися релігійними вимогами – вони мали розділяти ризики, що у Європі було неможливо, бо всі ризики перекладалися там на боржників. Ці досить гуманні підходи до господарювання привели до відставання ісламського світу в економічному розвитку в порівнянні з Європою. Природа відставання була зумовлена саме тим, що ісламські учасники ринку мали домовитися між собою, спеціальних правил і законів, застосування яких контролювала влада, спочатку навіть не існувало. Тобто, за словами Д. Гребера [1], це не дозволяло забезпечити жорстку конкуренцію, що обмежувало можливість активного перерозподілу багатства, властиві капіталізму, який зароджувався в Європі. Для нестримного зростання ринку та розвитку капіталістичних відносин на той час потрібні були: *байдужа до всіх моральних обмежень жорстка конкуренція; необтяжене будь-якими умовами повернення боргу і відсотків та безжальна експлуатація.*

Лібералізм в інформаційну добу. Інтереси політичних та економічних еліт багатих в чому зумовлені їх жадібністю, бажанням безкарно експлуатувати власні та чужі народи та природні ресурси. Ці інтереси насилу стримувалися тими демократичними інституціями, які вже сформувалися. Сподівання на те, що інформаційна відкритість дозволить обмежити апетити власників великих активів та афілійованих із ними політиків, виявилися марними. Насправді люди, яким вдалося різними шляхами зосередити в своїх руках повноту економічної та політичної влади, енергія та практична кмітливість яких значно перевершували подібні якості представників нижчих соціальних верств¹¹, зуміли звернути нову інформаційну реальність на свою користь.

Технологічний прогрес і інформаційна революція створили *імідж успішності*, який зачарував населення планети і дав карт-бланш введенню у практику безлічі ліберальних реформ, що були ліберальними в основному для великого бізнесу і політиків, які небезкорисливо підтримували цей бізнес. Але з'ясувалося, що за цю успішність довелося платити, причому,

11 До яких, як би їм не було прикро, можна зарахувати людей науки, мистецтва, фахівців різних інших професій, які свідомо відсторонилися або не здатні до активного суспільного життя.

як водиться, тим верствам населення розвинених країн, які втратили робочі місця через активне переведення виробничих потужностей до країн третього світу, зокрема до Китаю та інших азійських держав. Існуючий там державний менеджмент надав гарантії міжнародним компаніям та урядам розвинених держав-донорів щодо забезпечення прав власності та забезпечення можливостей для вільного руху капіталу.

Лібералізація ведення бізнесу в таких глобалізаційних умовах різко посилила економічне зростання в усьому світі, оскільки знизилася витрати міжнародних компаній, що забезпечують половину додаткової вартості світової економіки, на екологію, на оплату праці та соціальну підтримку нових працівників. Крім того, різко зросли доходи охоплених цією інтеграційною взаємодією країн третього світу. Треба визнати, що загалом цей глобалізаційний процес і лібералізація в економіці на межі століть і в перші десятиліття нового віку привели у середньостроковій перспективі до зростання добробуту не тільки власників виробничих активів, але й працівників у всьому світі [2, 3]. У цей період активно йшов процес наближення до золотого мільярда багатьох інших націй, спостерігалася чергова хвиля вирівнювання добробуту загальної світової спільноти, що супроводжувалося посиленням світового економічного зростання. Причому не факт, що за рахунок розвинених країн, хоча вони також набули помітного імпульсу у своєму розвитку.

Бо нові жорсткіші умови міжнародної конкуренції, що посилилася, змушували людей у розвинених країнах, які втратили виробничі активи, шукати і знаходити нові шляхи розвитку бізнесу, і це не мало зустрічати опір. Однак лібералізація, яка в різних і вже не економічних формах перекинулася також на країни, що розвиваються, створила безліч турбот для правлячих еліт цих країн, які прагнули зберегти архаїчні форми панування і управління.

Причини відходу від лібералізму. У розвинених країнах люди, які не володіють виробничими активами, та міноритарні акціонери частково втрачають високооплачувані робочі місця і змушені пересуватися в малодохідні ніші економічного життя, перш за все в галузях послуг. Тому стихійно формува-

лися сегменти електорату, які почали підтримувати політичні сили, що прагнули повернення до колишніх економічних порядків. Крім того, публічні реакції поінформованого населення у вже сформованому мережевому середовищі стали жорсткішими і сильнішими.

Намітився тренд регресу до колишніх, ортодоксальних та архаїчних схем управління, який погано сприймається молодими поколіннями, не схильними поступатися тими свободами дій, до яких вони звикли, і це викликатиме у них зростаючий опір. Безсумнівно, набувши потужності у своїй політичній активності і дорослішаючи, молодь згодом перейде в наступ. Намагання обмежити владу старших поколінь і заволодіти владними інструментами стане більш рішучим.

Основною причиною обмеження експансії лібералізму стають вимоги більшості незаможних верств населення розвинених країн щодо оптимізації співвідношення між соціальними можливостями громад, етносів та окремих людей та економічними свободами. Для цього у суспільстві стихійно створювалися майданчики для обговорення подібних питань. Зростало розуміння того, що зміни у практиці застосування ліберальних підходів, привабливих перш за все для економічних еліт розвинених країн, мають бути прийнятні і вигідні широким масам, а не лише економічним елітам та підприємцям. Це вимагало створення і захисту можливостей електоральної підтримки тих політиків, які артикулювали це розуміння. Хоча сподіватися на те, що все повернеться на свої кола, було б дуже необачно. Великий бізнес навіть під політичним тиском і впливом владних інституцій вкрай неохоче повертає виробничі активи до розвинених країн, обмежуючись імітаційними заходами та формальними процедурами.

Але процес згортання економічних свобод і ослаблення ліберальних тенденцій в економіці, що почався, перекинувся і на інші форми і види активності. В умовах домінування інформаційних технологій та за наявності інформаційної інфраструктури – мережі Інтернет, вплив її користувачів, найбільш просунутої і більш молодшої частини електорату, значно посилюється. Поява кількісних змін у можливостях поширення інформації та обвальне зростання кількості учасників інформаційних обмінів

призвели до якісної зміни політичного ландшафту у різних кутках планети. Згадаймо, що кольорові революції не лише у східній Європі, а навіть набагато активніше на Близькому Сході і у Північній Африці стали результатом потужного посилення впливу інформаційно активного населення на державний менеджмент. Також видно, що налякані зростанням соціальної активності населення правлячі верхівки країни Сходу, навіть такі, що прагнуть йти у ногу з часом, особливо Китай, намагаються використати всі засоби для обмеження доступу зовнішніх соціальних тенденцій ліберального спрямування до своїх країн. Таким чином, консервативні дії у державному будівництві з боку еліт стали відповіддю на поширення ліберальних уявлень серед інформаційно-активного населення. Не дивно, що консервативні тенденції почали набирати чинності й у багатьох суміжних із управлінням та економікою сторонах соціального життя. Для цього ідеологи консерватизму в різних формах все частіше звертаються до жорсткого та формального тлумачення законодавства, відхиляючи спроби лібералів розмивати це тлумачення на користь більших свобод та можливостей.

Література до розділу 1

1. Graeber D. Debt the first 5,000 years – First Melville House Printing: May 2011. P. 534.
2. Bakirov V. S., Kostenko E., Kuklin V. M. Arguments in Favour of Economic Liberalization / Міжнародний Journal of Economics and Financial Research. Vol. 6, Issue.7, pp: 139–146, 2020. DOI: <https://doi.org/10.32861/ijefr.67.139.146>.
3. Bakirov V. S., Kuklin V. M., Sirenka A. V. Economical and social development of the world of the first decades of the 21st century (period of liberalization) – Generis Publishing. 2022. 74 p. May 2022.

2. ІНФОРМАТИЗАЦІЯ І ЛІБЕРАЛІЗМ

Інформаційна революція та лібералізація інформаційного середовища. Для економічного життя зростання інформаційних потоків, насамперед за рахунок глобальної мережі, спричинило значне зростання обсягу ділових взаємодій, а також якості послуг. Зумовлене інформаційною революцією неодмінне збільшення кількості та асортименту інструментів обміну (договорів різного характеру, ліцензій, грошей, цінних паперів тощо) вело до зростання загального суспільного багатства. Знижувалися витрати для організації відносин, тобто спілкування як бізнесове, так і професійне в інших сферах діяльності ставало доступнішим і здешевлювалося. Хоча й не так значно, як іноді уявляють. Спокуса використовувати сучасний інструментарій інформаційних технологій призводила до надмірного ускладнення систем збирання та обробки інформації, систем управління, до необґрунтованого захоплення створенням систем контролю на підприємствах, роздутих баз даних у компаніях та організаціях. Це, мабуть, не тільки об'єктивний процес, але й проста данина часу. Попри те, що витрати на надмірне ускладнення інформаційних систем організацій часто суттєво зменшують економічну ефективність інформатизації¹².

Як відомо, нобелівськими преміями в науці нагороджують людей за те, що вони відкрили щось таке, що виявилось дуже важливим для розвитку цивілізації, або виявили нові умови, за яких вже відоме явище набуває виключно незвичайної якості, що також є цінним для цивілізаційного розвитку. Інформаційна

12 Тут проглядається аналогія зі створенням бюрократичних систем, які обговорював іронічний автор книги [1].

революція запропонувала людству і те, й інше. Абсолютно новим виявилось створення унікальної планетарної за масштабами технології¹³ – глобальної мережі Інтернет. Новими якостями, які виявилися екстраординарними, стало безпрецедентне прискорення спілкування між багатьма мільярдами користувачів глобальної Мережі (у кількості, порівняної із загальним населенням планети) та збільшення обсягів інформаційного трафіку на багато порядків. Крім того, був створений дивовижний для всіх без винятку користувачів персональний комп'ютер, і без того унікальні інформаційні технології, які у ньому втілені, багаторазово посилюються за рахунок інтеграції у глобальну мережу.

У цьому й полягав головний соціальний результат інформаційної революції – людство зробило крок у принципово нову епоху, в еру об'єднання людей у планетарному масштабі, створення єдиного планетарного цивілізаційного простору. Зрозуміло, те, що ми спостерігаємо сьогодні – це лише перші кроки у цьому напрямі, але це вже кроки не окремих людей, націй та етносів, а кроки всього людства.

У суспільствах різного рівня зрілості демократії причинами змін у правовому та соціальному устрої раніше були не стільки підтримані низами наміри еліт, а найчастіше масові прояви невдоволення, парламентські кризи, революції та громадянська непокоря. Ці потрясіння підштовхували до змін соціально-політичного устрою, загального способу життя. Інтернет та розташовані у ньому соціальні мережі дозволяють у принципі знизити поріг громадянського протистояння, якщо держава спромогнеться створити механізми аналізу соціальних занепокоєностей в інформаційному суспільстві і виявлення в інформаційних потоках навіть слабких сигналів соціального самопочуття та оцінок ефективності/неефективності управлінських процедур. Однак політичні еліти поки що використовують інформаційні системи переважно для розширення свого впливу на електорат. Повноцінних зворотних зв'язків у політичній організації на основі Мережі поки що не створено.

Так само як поява ринку свого часу знизилася витрати на обміни, так і поява Інтернету зменшила в багато разів витрати на

13 Людство вже демонструвало свої можливості створення масштабних технологій, що охоплювали цілі регіони. Найбільш вражаючим прикладом є створення мегатехнології відкачування води та осушення земель у Нідерландах.

відносини і контакти. Практично відразу в онлайновий режим було переведено значну кількість державних і соціальних послуг, створені Інтернет-структури онлайн-торгівлі, які за рахунок економії на персоналі та оренді приміщень, а також за рахунок скорочення багатьох служб, що стали зайвими, різко скоротили накладні витрати та знизили ціни на товари та послуги.

Інтернет-компанії. Інформатизація дала можливість зробити цивілізації помітний крок уперед, у чому помітну роль відіграють Інтернет-компанії. Особливістю Інтернет-компаній, що нещодавно масово виникли, є надзвичайно велике, безпрецедентно широке охоплення ринку. Оскільки ефективність бізнесу оцінювалася завжди за величиною прибутку (відсотка) і за величиною завойованого ринку, то на інвесторів показник охоплення ринку безумовно справив незабутнє враження, що й зумовило величезний обсяг інвестицій у ці компанії. Очікування прибутку, однак, були марними, і на межі тисячоліть вибухнула криза «доткомів», багато Інтернет-компаній збанкрутували, були поглинені іншими, які знайшли спосіб забезпечити більш відчутні дивіденди. Вражаюче, але, переживши нищівну кризу, ринок Інтернет-компаній несподівано швидко повернув колишню капіталізацію. Надалі темпи зростання цієї галузі залишалися значно вище темпів зростання інших секторів економіки, і незабаром, після стагнації, що виникла, на роздутomu гігантському енергетичному ринку в перше десятиліття нового століття, можна було вже очікувати, що інформаційна галузь займе відповідне їй лідеруюче становище.

Торгівля цінними паперами швидко перейшла в онлайн-простір. Банки, які користувалися локальними захищеними мережами, спочатку неохоче використовували відкриту глобальну мережу Інтернет (бо мали власні захищені мережі), побоюючись крадіжок і помилок при транзакціях. Вони спочатку, щоби не втратити імідж розвинених установ в очах клієнтів (багато з яких були вже затятими прихильниками Інтернет-взаємодій), створювали Інтернет-структури, подібні до дрібних Інтернет-банків, що масово виникли в цей період. Але потім, усвідомивши, що всі магазини, торгові майданчики підключаються до Інтернету для проведення транзакцій, і побоюючись

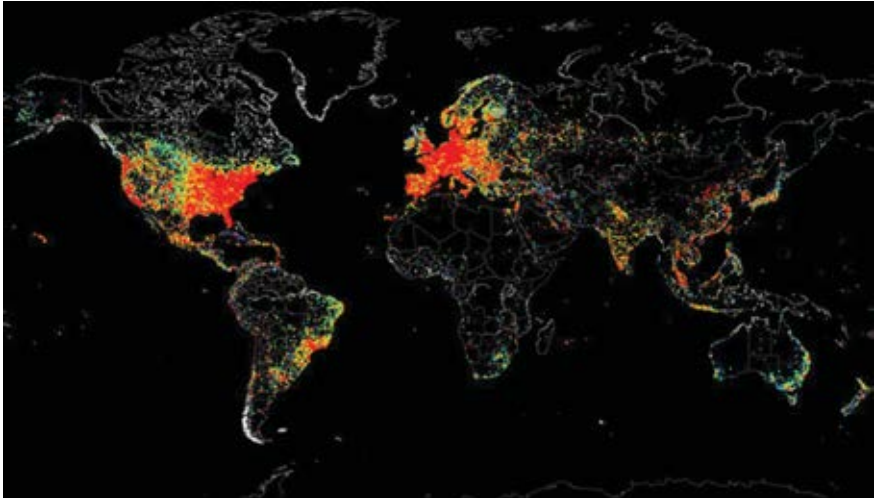

Рис. 1. Карта мережевих пристроїв (крім блокуючого доступу до них Китаю), створена Джоном Матерлі (John Matherly)

втратити клієнтів, всерйоз зайнялися Інтернет-комунікацією. На нинішньому етапі розвитку інформаційного суспільства практично всі транзакції, окрім великих пакетів, переведені до Інтернету.

Інформатизація підприємств. Підприємства також швидко зайнялися переоснащенням своїх управлінських маркетингових і збутових структур, включно зі складами, комп'ютерами та серверами, і порівняно швидко перевели бази даних по номенклатурі сировини, напівфабрикатів та готової продукції в електронну форму. Усі операції та інформаційні потоки також були зведені до локальних мереж підприємств, пов'язаних через буфери з Інтернетом. Розрахунок на різке скорочення витрат при переході на інформаційні технології та комп'ютерну і мережеву техніку спочатку не виправдався через високу ціну переобладнання. Відмовитися від цього переходу на інформаційні технології вже не можна було через необхідність взаємодії з контрагентами, постачальниками та збутом, усі підприємства яких з тієї ж причини спрямували свої інформаційні потоки до глобальної мережі.

Крім того, висока швидкість переоснащення, безперервне оновлення комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, яке були нав'язано підприємствам постачальниками обладнання та програмного забезпечення, також призводили до великих та, мабуть, найбільш суттєвих витрат.

Але користь від впровадження інформаційних технологій для підприємств реального сектора безумовно мала місце і була досить значною. І не лише через посилення можливостей контролю за діяльністю підрозділів та окремих працівників (аж до погодинного фіксування використання робочого часу), що спочатку було однією з основних цілей.

Використовуючи інформаційні технології та інфраструктуру Мережі, підприємства масово почали розпродавати виробничі активи для зниження витрат і створювати мережеві структури управління та взаємодії. Ці системи спростили контроль та дозволили ефективно боротися з паразитними бізнесами всередині компаній і крадіжками та виловлювати помилки й огріхи управління. Бо раніше з колишніми системами зв'язку такі операції могли собі дозволити і, навіть, просто були змушені лише великі міжнародні корпорації, оскільки їхні підприємства географічно були досить віддалені одне від одного. Створені в глобальній Мережі виробничі та збутові мережі мали структуру гібридних, зберігаючи елементи вертикальної ієрархії та розгалужені горизонтальні зв'язки. Таким чином, для створення гібридних та мережевих систем керування потрібна була ефективна система зв'язку, яка в зародковому стані існувала і до появи інформаційної інфраструктури Інтернету, комп'ютерів та інформаційних технологій. Однак після інформаційної революції, яка породила ці нові інструменти та можливості, подібні системи управління почали швидко розвиватись. І насамперед тому, що витрати на їх створення також стали швидко зменшуватися.

Чи підвищила інформатизація ефективність праці? Цікаво, що уявлення про те, що інформаційні технології різко підвищують продуктивність, не корелювало з реальним станом справ в економіці. Бо використання засобів інформатики, комп'ютеризація, підключення до Мережі

і взагалі використання всіх досягнень інформаційного світу у виробництві продуктів і товарів особливого ефекту не дали. А в силу дуже високих витрат на закупівлю коштовного обладнання та програмного забезпечення призвели ще до зниження ефективності роботи підприємств принаймні на першому етапі¹⁴.

Врятувало ситуацію різке здешевлення обладнання та програмного забезпечення, спрощення технологій та процедур, а також напрацювання відповідних навичок персоналу. Дещо краще було в тих видах бізнесу, де системи зв'язку та інформаційного забезпечення грали головну роль. Таких, як реклама, туристичний бізнес, видавнича справа, послуги тощо. Очевидну користь відчули компанії, підприємства яких розміщені у різних географічних точках, тобто переважно міжнародні корпорації та фірми. Системи зв'язку та особливо контролю дозволили забезпечити ефективне управління та можливість придушення паразитних бізнесів і фінансових порушень, які раніше супроводжували розподілені виробничі структури.

Важливий парадокс полягав у тому, що збільшення можливостей збору, обробки та передачі все більших обсягів інформації, прискорення цих процесів, впровадження електронного документообігу далеко не завжди призводило до помітних економічних вигравів. Бо швидкість виробничих процесів, як і раніше, залишалася невеликою, і це було вузьким місцем у проблемі прискорення ефективності виробництва.

Але там, де швидкість ділових процесів можна було прискорити за рахунок інформаційних технологій, виграв був помітний. Наприклад, впровадження роботів у процесах купівлі та продажу валюти у валютообмінних операціях на локальних та міжнародному грошових ринках. Процеси арбітражу (спекуляції) у цьому випадку виявилися дуже перспективними. Порушення у роботі системи роботів відбуваються

14 Пояснимо більш детально: це подібно до того, як впливає бюрократизація на діяльність економічних і політичних суб'єктів. Про це детально пояснив проф. С. К. Паркінсон у середині 50-х років минулого століття – «робота заповнює весь час, відпущений для неї» [1]. Тут пряма аналогія – організація нових інформаційних потоків заповнює всю пам'ять баз даних та інформаційне середовище, яке надали для цих цілей, а також вимагатиме для цього багато робочого часу.

лише тоді, коли зміни курсів надто великі – це локальні та глобальні кризи фінансової сфери, передбачити які програми роботів не в змозі, для цього потрібні аналітичні дослідження висококласних фахівців, яких фінансові структури не завжди обачно масово скорочують під час цих потрясінь (напевно тому, що не передбачили ці збої у роботі програм). Загалом комп'ютеризація та Мережа призвели до прогресу в системі організації оплати та переказу коштів між банківськими структурами і підприємствами різних видів діяльності. Проблеми порушень і фінансових втрат, що виникають у цій діяльності, поступово вирішуються.

Комп'ютеризація та використання мережевих технологій дозволили набагато пізніше створити ефективні системи управління. Тобто створили систему взаємодії як аутсорсингу. Вважає те, що, віддавши на аутсорсинг усі свої виробничі потужності, компанії навіть збільшили власну капіталізацію. Тобто виріс гудвіл – і з ним оцінка компанії на фондовому ринку. Ринок дуже високо оцінює зібрані бази даних та створену мережу взаємодіючих підприємств.

Великий прогрес забезпечили комп'ютеризація та інформаційні технології в організації громадської діяльності, наукової роботи та у багатьох інших сферах життя, причому тут економічна ефективність швидше негативна (можливо тому, що її важко підрахувати), але помітним є вигравш соціальний, створено нові зручні умови, скорочено час виконання операцій, люди звільнилися від рутинної, монотонної, малоприємної роботи тощо.

Комунікація у соціальних мережах та загалом в інформаційному просторі актуалізувала уявлення, яке неявно існувало й раніше. Йдеться про соціальний капітал. Справа в тому, що в економіці ефективність підприємства оцінюється не тільки і не стільки прибутком та загальним доходом, а значною мірою і охопленням ринку, тобто кількістю клієнтів. І зараз найбільшою цінністю підприємств, які надають послуги, є бази даних клієнтів. Тому ступінь охоплення (впливом та обмінами) будь-яким підприємством, організацією і просто віртуальною спільнотою в Мережі став важливим критерієм корисності, ефективності і навіть цінності, причому часто-густо й матеріальної. Бо інформаційні структури, сайти та портали мають у сучасному

світі комерційну цінність. Так само і мережна, комунікабельна і соціальна цінність окремого індивідуума у громадському просторі також стала оцінюватися. Імідж у соціальній взаємодії став подібним до гудвілу в просторі економічному.

І раніше, і тепер особливо люди усвідомлюють, що технологічні інновації, викликані інформаційною революцією, здатні помітно змінювати життя суспільства на краще [2]. Але робити висновок, що технологічне оточення є критерієм рівня і якості соціальної самоорганізації, мабуть не слід (як це відзначено в книзі «Глобальний капіталізм» В. Г. Федотовой з колегами), оскільки це лише місце існування, яке звичайно впливає на процедури та спосіб життя, але навряд чи здатне кардинально впливати на суспільні та політичні процеси. Той факт, що значна частина доданої вартості пов'язана з інформаційним сектором економіки США, а в інших країнах ця частка менша, може і не свідчити про те, що США більшою мірою є інформаційним суспільством. Бо тоді Китай може претендувати в цьому сенсі на лідерство. Врахування інформаційної складової у споживанні та виробництві різних країн, як це помітив В. Л. Іноземцев в роботі «На рубежі епох», навряд чи дасть повне уявлення про ступінь перебування соціального життя.

Про позаекономічний капітал. Попри все розмаїття соціально-економічних устроїв, укладів, суспільних моделей, які практикує сучасне людство, слід визнати, що ринкові відносини дедалі все більше втілюються у всі сфери життя. Майже всі види діяльності, процеси, предмети та події – все має свою ціну або, як заведено говорити в середовищі економістів, все це капіталізується, вноситься в активи підприємств та організацій. Останнім часом оцінюють і людей, причому говорити про ціну людини поки що не дозволяє мораль та традиції, але для цього обрано таке нейтральне поняття, як імідж.

У наші дні як в експертному середовищі, так і в повсякденному спілкуванні досить часто використовуються такі поняття, як людський, соціальний, культурний капітал чи потенціал, як це сформулював Радаєв В. В. Поняття людський капітал спочатку належало до вмінь та професійних якостей людини, здатних створювати капітал економічний. Потім це поняття стало

включати наукові знання і наукову кваліфікацію («інтелектуальний капітал»). Соціальний капітал визначає обсяг та цінність соціальних зв'язків. А культурний капітал – це насамперед культурні досягнення (творчий капітал).

В економіці, як зазначалося вище, є такий показник, який визначає різницю у ринковій вартості всіх акцій (капіталізацію) та суми всіх складових матеріальних активів компанії – гудвіл. Тобто це перевищення балансової, відображеної в документації вартості компанії, що визначається оцінкою ринком її додаткових ринкових переваг. Це, можна сказати, основна складова іміджу компанії. Чудово, що багато великих компаній розвинених країн, продаючи свої виробничі збутові та інші активи, а потім домовляючись з їх новими власниками про створення виробничої мережі (у цьому сенс аутсорсингу), що об'єднує постачання сировини, виробництво та збут (маркетингові служби та виробничі лабораторії зазвичай не продають), анітрохи не втрачають у капіталізації. Мабуть, все це павутиння зв'язків та договорів коштує не менше, ніж продані активи. Більше того, гудвіл у таких компаніях тільки зростає, тобто ринок до них прихильний.

Соціальний капітал інформаційних компаній – їхня популярність не є адекватною економічному капіталу, хоча на певних етапах їхнього розвитку суспільство не побачило між ними суттєвої різниці. Взагалі кажучи, відповідно до тези з книги «Глобальний капіталізм»: «економічний капітал легко конвертується у соціальний статус та вплив, культурні можливості та престижне символічне використання своїх можливостей. І навпаки: соціальний капітал – долаштування до соціальних зв'язків мережі, до яких є довіра, конвертується у престижні символічні коди, культурні можливості та отримання більш високих доходів».

Схожого сенсу набуває у суспільстві імідж окремих людей, їх цінність – людський капітал, а також соціальна цінність – соціальний капітал громадських, політичних та творчих організацій. Суспільству споживання, суто економічному світу протистоїть інший світ, де позаекономічний капітал поступово завоює все нові позиції, нехай не головні, але відчутні [3,4]. Хоча поки що не сформовані прийнятні та привабливі для інтелек-

туалів ідеї щодо послаблення капіталістичної складової та відсунення економічного капіталу на другі ролі. Бо нічого кращого в сучасних умовах людство, як відмив А. Магун, до сих пір не запропонувало [5]. Поки що цей дискурс точиться навколо змін всередині самої капіталістичної парадигми, змін, які б виправляли капіталізм, робили б його більш людським, більш соціальним, культурним і відповідальним, що далеко не завжди приводить до реальних результатів.

Зниження витрат у системах та засобах подання інформації. А що відбувалося у політичному вимірі суспільного життя? До появи Мережі та сучасних інформаційних технологій формувати корпус своїх прихильників мали переважну можливість люди, або наділені великою владою, або великими статками. Саме владна та економічна еліти лише й мали змогу ефективно впливати на громадську думку, пригнічуючи активність своїх опонентів. Думки опонентів придушувались їх блокуванням у підконтрольних елітам каналах і засобах інформації, у тому числі масової, локалізувались у суто приватних комунікаціях і майже не виходили у публічну площину, не набували уваги широкого загалу.

Рис. 2. Центри мережі Інтернет

(Джерело: <https://www.thinglink.com/scene/860397147332280321>)

Важливо, що за недостатньої насиченості інформації (багаторазового повторення і подання її одночасно у багатьох ЗМІ) ідеї, пропозиції, заклики, які вона містить, мають досить слабкий вплив на людей. Лише перевищення певного порогу інформаційної насиченості ЗМІ починає впливати на свідомість та поведінку людей, формувати їх наміри, прагнення, синхронізувати мотиви, а потім і самі дії¹⁵. Якщо людина знаходиться довгий час під інтенсивним інформаційним опроміненням певними уявленнями, вона звикає до них, перестає критично до них ставитися і сприймає їх як природні. Ці методи формування громадської думки повсюдно застосовувалися всіма владними елітами, духовними та релігійними системами вже багато століть. Тепер, з появою глобальної мережі, навіть незначні групи активних людей набули здатність залучення прихильників та розповсюдження своїх ідей.

Різко зросли контакти в соціальних мережах – інтерактивних та розрахованих на велику кількість користувачів вебсайтів. Мультимедійні засоби надають можливість забезпечити віртуальний активний обмін аудіо-, відео-матеріалами. Ніколи в історії цивілізації вихід у публічну площину не був таким легким і зручним (про негативні наслідки цієї риси інформаційного суспільства див. у додатку 1).

Спілкування в мережах приваблює сьогодні величезну кількість людей, абсолютно різних за демографічними і соціальними характеристиками. Людям у мережі легше вибудовувати взаємини, бо за найменшим виникненням симпатії та інтересу до віртуального співрозмовника той відразу наділяється уявою потрібними якостями. Так само швидко формується і відторгнення. Почали розвиватись мережеві методи формування суспільної свідомості.

Результати соціальних експериментів показали, що вплив на людину всіх неузгоджених висловлювань окремих людей з натовпу є пропорційний до її чисельності (спонтанний шум – спам). А вплив настроїв організованої групи нелінійним чином зростає зі зростанням кількості

15 Хто хоч раз був у складі великого скупчення людей, відчував, як настрої натовпу гіпнотично передається і йому. Подібним чином впливає на людей і багаторазово повторена та розтиражована інформація.

членів такої групи (наприклад, пропорційним чином до квадрата їх числа, – це так звана нав'язана думка). Тоді зближення позицій невеликої групи, що складає лише 3 % від тисячного колективу, змусить весь колектив прислухатися до її думки¹⁶ і навіть підтримати запропоновані спільні дії. Якщо ж аудиторія розширюється до мільйона осіб, що ймовірно для соціальних спільнот, що виникають у Мережі, то консолідована група чисельністю всього в 0,1 % від загальної кількості членів такого віртуального співтовариства швидше за все зможе змусити багатьох принаймні прислухатися її думки. Якщо розуміти під політичним капіталом ступінь впливу на суспільство, то Мережа здатна багаторазово збільшувати кількість прибічників тієї чи іншої політичної сили, тих чи інших суспільних поглядів, якщо висловлювання і вчинки активістів знайдуть розуміння серед мережевого співтовариства. Причому особливістю нинішнього рівня розвитку соціуму внаслідок інформаційної революції є можливість стрімкого виникнення великих колективних рухів, незвично швидкого формування потужних хвиль суспільних настроїв у спочатку спокійному і пасивному соціальному середовищі.

На службі у держави. До інформаційної епохи панували принципи приховування інформації елітами від нижчих соціальних верств, від споживачів, від співробітників організацій, установ і фірм. Це контролювання інформації визначало спосіб життя, забезпечувало управління і полегшувало маніпулювання як величезними масами людей, так і значно меншими окремими соціальними спільнотами. Важливо, що цей уклад дозволяв, між іншим, перекладати основні витрати невдалої політики та наслідки антисоціальних та неправових дій еліти на основну масу населення, які часто не розуміли причинно-наслідкові зв'язки між подіями та рішеннями.

Поява глобальної мережі, перенесення у неї основних потоків інформації сприяють можливості як у правовий, так і не цілком у правовий спосіб виявляти та виділяти інформацію, частина якої, взагалі кажучи, є конфіденційною та навіть секретною. «Як і в біблійні часи, перед зішестю Адама та Єви на тлінну землю, так і до появи глобальної мережі абсолютній більшості людей було технічно закрито доступ до знань про ре-

16 Узгоджена поведінка групи агентів посилює їх вплив на оточення пропорційним квадрату їх числа. Що спостерігається не тільки в суспільстві, а практично скрізь у природі, що нас оточує.

альний стан речей. Існували заборони та обмежувачі і в самій суспільній свідомості, бо церква, суспільна мораль, традиції не дозволяли навіть сумніватися у правильності порядку речей та стійкості устрою цього життя»¹⁷.

Державні, політичні та комерційні структури почали дедалі більше використовувати подання необхідної інформації ботами і керованими блогерами¹⁸. Реакцією мережевої співдружності на таке нав'язування думок та уявлень стало формування в інформаційному просторі «віртуального редактора Мережі»¹⁹.

Наприкінці 2010 року сайт Wikileaks, організований Джуліаном Ассанжем, здійснив величезне скидання компрометного листування Держдепартаменту з посольствами США, продемонстрував, що приховати всі гріхи стає неможливо. У пресі одразу згадали міркування проф. Л. Панетто з однойменного інституту публічної політики Лос-Анджелеса (Panetta Institute for Public Policy), що найефективніший спосіб формування громадської думки – це скидання конфіденційної інформації.

Саме цей віртуальний редактор здатний різко послабити вплив еліт, наслідки чого обговоримо нижче. З іншого боку, окремі блогери та їхні групи, які вгадували та відчували настрої спільнот, ставали лідерами в процедурі стрімкого поширення сформульованих ними уявлень.

17 Провидіння, знову, вже в сучасному житті надало людям заборонений плід пізнання у формі інформаційної інфраструктури, в яку були перенесені всі комунікації, що, власне, й забезпечило можливість доступу до будь-якої інформації. І, як у біблійній легенді, людство, що подорослішало і осміліло, не замислюючись, скористалося цією можливістю дізнатися дещо заборонене, приховане від нього раніше традиціями і укладом життя [5].

18 Феномен такого редактора у спонтанному виникненні підозр у змові, активне неприйняття значних суджень, що суперечать суспільним настроям.

19 Цікаво, що часто об'єктами нав'язаного ними ж інформаційного впливу стає сама влада, яка замовила і фінансувала подібні розробки. Це можливо, якщо в оточенні лідерів таких зазвичай авторитарних країн відсутня експертна спільнота та пригнічений вплив на них суспільних сумнівів. Увірувавши у значний вплив мультимедійних уявлень, де чималу роль відіграють віртуальні сюжети, та намагаючись пояснити реальні факти у вигідному світлі, представники правлячої еліти здатні вчиняти навіть злочинні дії.

Іншою реакцією інформаційного суспільства у разі недовіри до джерел інформації ставало посилення інформаційного шуму, яке здатне призвести до зростання помітних соціальних флуктуацій. Ріст цих флуктуацій може перебільшити поріг появи соціальних нестійкостей – бунтів та революцій. При цьому вже можна було спостерігати перехід від неузгоджених (спонтанних) дій до дій узгоджених, нав'язаних та вимушених, сформованих в інформаційному полі громадською думкою²⁰.

Руйнування раціональності. У рухомому інформаційному середовищі процеси формування колективних рішень відбуваються не так, як на індивідуальному рівні та в малих групах. Колишні уявлення індивідуальної раціональності, як це відмічено в книзі «Історія та раціональність» П. П.Гайденко та Ю.Н. Давидова, пов'язані єдиною систематикою або розкладені на складові [6], такі як технічна, етична, стратегічна, системна, комунікативна оцінки, в інформаційному полі сучасних систем зв'язку химерно об'єднуються і формують інтегральну поведінку, часом дуже далеко від раціональності.

На думку Дж. Сороса, в сучасній економіці з'являється все більше ірраціональності. Варто сумніватися в колишніх уявленнях про процедуру прийняття рішень в економічному середовищі, описаних, наприклад, у відомій книзі П. Самуельсона «Економікс». Там усі висновки значною мірою базувалися на ідеї раціонального вибору кожним учасником ринку найвигідніших з погляду отримання доходу та прибутку схем ведення бізнесу. У філософії існує аналог «принципу максимізації вигоди», так званий утилітарний принцип, який визначає кінцеві орієнтири та цілі моральної поведінки. Обидва ці підходи дозволяли розробити кількісну теорію поведінкових моделей [7], у повсюдній надійності якої вже доводиться сумніватися.

20 У природі такі явища називаються фазовими переходами, у політиці – революціями. Цікавою особливістю «цифрових» революцій у Тунісі та низці країн на Близькому Сході на початку 2011 року стало використання соціальних мереж Facebook та Twitter. Важливість такого спілкування швидко усвідомили опоненти. Тому наприкінці січня 2011 року влада Єгипту, зокрема, намагалася закрити доступ до користування соціальними мережами, побоюючись того, що єгиптяни скористаються методами, які дали змогу повалити владу в Тунісі.

Бо в інформаційному суспільстві, незважаючи на велику кількість інформації, довіра до якої не завжди виправдана, велике значення починає грати зростаюча навіюваність контрагентів і спостерігачів. Як і у великих скупченнях людей, де поведінка натовпу завжди залишається досить примітивною, настрої учасників ринку помножуються, формуючи все більш гігантські хвилі ейфорії та паніки у найнесподіваніші моменти. На гребенях цих хвиль, на думку Дж. Сороса, люди і втрачають раціональність [8].

Подібну поведінку можна побачити і там, де учасники мережевої комунікації формують за напрочуд короткий час масу своїх прихильників, при цьому зовсім не обов'язково, що ця спільність, що виникла, матиме тривалий час життя.

Виникнення таких мультиплікованих співтовариств, виникнення буму на ринках (як, втім, і паніки) обумовлено процесами нав'язування спільноті (ринку, мережевій аудиторії) своєї партикулярної думки групою суб'єктів, які узгоджено діють. За такого соціального різноманіття публіки, що з'явилася в інформаційному полі, знизилися вимоги до рівня інтелекту, освіти та культури в середовищі людей, яким збіг обставин дозволив впливати на долі світу. Інтелектуали опинилися у меншості і були відсунуті у маргінальні ніші енергійними посередностями, які не усвідомлюють своєї меншовартості.

Отже, у цьому світі треба навчитися жити. Крім того, як припускає у своєму блозі проф. М. Лайтман, «технологічний уклад, до якого просувається світ, не вимагатиме масових трудових ресурсів. І якщо із семи мільярдів населення шість залишаться без роботи, доведеться забезпечити кожному не лише необхідний мінімум: житло, одяг, харчування, медичні послуги, освіту... цього недостатньо для мирного життя! Необхідно заповнити час громадянина та зробити з нього людину. Інакше, без роботи, народ дуже швидко здичає і зруйнує всю цивілізацію... це означає, що необхідно вчитися жити у світі без кордонів. Знаходити спільну мову з тими, кого раніше не розуміли. Враховувати наслідки своїх дій для нібито чужих людей. Зважати на світові тенденції. Вчити своїх дітей розумінню та співробітництву – не для галочки, а для виживання. Хто зневажить це, тому буде все важче в новій реальності. Хто зверне увагу на ситуацію зараз, той може

розраховувати на благополучне життя. А хто допоможе іншим, займаючись вихованням та навчаючи співгромадян своїм прикладом, той увійде до авангарду майбутнього світу».

Інформаційна революція та деморалізація населення. Практично неконтрольована інформаційна відкритість, розширений доступ до глядачів та слухачів породили необґрунтовану впевненість у своїй значущості більшості людей, які наважилися та з'явилися в інформаційному просторі, бо з'ясувалося, що їх слухають, на них звертають увагу, їхні слова навіть транслюють та поширюють. Про негативні соціокультурні наслідки цього феномену більш докладно йдеться у додатку 1.

Це ще більшою мірою стосується журналістів, експертів різного ґатунку і тим більше політиків і тих, хто себе вважає такими. Звідки б тоді взялася така наполегливість і безапеляційність суджень і висновків, яка супроводжується збільшеною вразливістю тих, хто стверджує ці, як їм здається, безсумнівні істини. Хоча, напевно, зовсім не так вже і погано, що люди, які раніше були закриті і яким не давали змоги проявити себе, заговорили.

Корисно нагадати, зазначає Джуліан Ассанж, що Інтернет – «це технологія, яку можна використовувати для створення тоталітарного шпигунського режиму, небаченого досі. З іншого боку, у наших руках, у руках активістів і всіх тих, хто хоче руху технологічного світу по іншій траєкторії, він може стати втіленням надії» (див., наприклад, [5]). З іншого боку, на думку З. Бжезинського, до всякої інформації слід ставитися критично, тому що в загальній масі матеріалу легко можна представити «документи», які здатні спровокувати бажані для когось дії певних людей і організацій.

Люди, які несподівано отримали необмежений доступ до думок і міркувань оточення, виявилися оглушені великою кількістю інформації. Причому вони виявилися психологічно пригніченими в такій мірі, що відчуття когнітивного дисонансу, яке в них виникає, викликало до життя бажання абстрагуватися від численних думок, що суперечать сформованим раніше їх уявленням. Люди почали прагнути зосередитися на тій картині світу, яка не викликає дисонансів з їх світоглядом. Найцікавіше, що це зовсім не новий ефект від занурення в сучасний інформа-

ційний світ, а просто гіпертрофоване посилення колишніх фобій, що існували століттями в різних географічно або культурно ізольованих групах і етносах²¹. А якщо ще додати розгубленість незрілих розумів, слабо підготовлених для критичного сприйняття безлічі сирих висновків та скороспілих суджень, то побажимо, що інформаційна революція породила не стільки більш чітке усвідомлення дійсності, як примітивну розгубленість²². І значною мірою цьому сприяла разюча активність численних мешканців інформаційного простору, всіма силами прагнучих не випасти із зон суспільної уваги.

Вибір рішень з безлічі сценаріїв поведінки²³, що витають на сторінках сайтів, вже з початку є відхилення від чистої, класичної раціональності. Оцінки такого вибору демонструють переважно емоційні підходи, до яких спонукає емоційна привабливість ідей та їх глашатаїв.

І самі політики, і загони правлячої еліти також виявилися схильні до такої ж відчуженості від впливу експертної та громадської думки на користь уявлень, які стихійно продукуються інтернет-активістами. Нав'язування широким аудиторіям таких уявлень полегшується явною і неявною девальвацією критеріїв істинності і принципів раціонального мислення. Тверезі оцінки інтелектуальних та культурних експертних спільнот маргіналізуються ліберальними нормами і гаслами, зокрема доведеними до абсурду вимогами політкоректності.

Відхід від дійсності. Частина активних та амбітних людей завдяки Інтернету – новому середовищу для людської самореалізації та інформаційним технологіям отримала можливість досягти більшого. З іншого боку, інформаційна революція

21 Ханс Георг Гадамер з цього приводу наголосив на невикорінності «попереднього розуміння» – забобонів, які, забезпечуючи консервативність та стійкість уявлень колишніх поколінь, створюють проблеми з прогресивними тенденціями, що в інформаційному світі стає проблемою номер один [10]. А Дж. Сорос не дарма говорив про «недосконале розуміння як мотиваційну силу чи детермінанту історії» [8].

22 Мало не зрівнявся вираз «сценаріїв успіху».

23 На думку Ю. Латиніної, «...головний тип брехні, який зараз існує у світі, ця брехня називається умовчанням: замість того, щоб просто брехати, ви розповідаєте про щось інше. Замість того, щоб розповідати про головні риси складної події (а у світі зараз усі події дуже складні), ви розповідаєте про його дрібні риси...» (див. [5]).

призвела до посилення поведінкових тенденцій значних груп людей у формі «життя для себе». Якщо раніше подібні схеми поведінки, які визначалися як дауншифтинг [9], виявляли себе в суспільствах досить розвинених, з високим рівнем достатку, то з інформаційною революцією до цього способу життя все більше підключаються люди у багатьох країнах світу.

Зазначимо, що поведінка, яка заснована на опрощенні, раніше була характерна для людей, не згодних з тим, як живе більшість. Це могли бути релігійні маргінали, наприклад, старообрядці, мормони; люди, які не бажали жити в урбанізованій місцевості; люди, які не вірили у свої можливості, втратили надію досягти успіху. У розвинених країнах, де потреба виживати практично відсутня, така форма соціальної поведінки також помітно проявляла себе. Мотиви були різні: від небажання харчуватися продуктами, які вирощені у високотехнологічних господарствах із застосуванням хімічних та лікарських добавок, до відмови від гонки за добробутом, відмови від звичок суспільства споживання. У країнах, що розвиваються, домінуючими мотивами було бажання залишати урбанізовані зони і переміщатися ближче до природи, а за відсутності коштів замикатися у вузькому життєвому світі, знижуючи звичайні потреби до мінімуму.

Внутрішнім, не демонстрованим явно мотивом завжди залишалася невпевненість у своїх можливостях, інфантильність, небажання виснажуватися у кар'єрних змаганнях, небажання ризикувати. Це дає підстави ряду психологів вважати декларовані мотиви відходу від активного життя лише приводом, спробою зберегти обличчя. Але оскільки людська істота є суспільною, то найбільше відчуття задоволення і навіть щастя вона відчуває при схваленні громадою своєї поведінки. Тому усунення від взаємодії, чи дауншифтинг, є небажаним явищем, яке знижує рівні задоволення людей своїм життям у суспільстві. І скоріше характеризується придушенням позитивних соціальних мотивів, ослабленням життєвих стимулів, тобто формою соціального нездужання.

З долученням людей у всіх куточках світу до глобальної мережі Інтернет зросли можливості обміну інформацією, доступу до каналів новин, різних видів розваг, мультимедійних додатків, кінофільмів і тематичних сайтів. Це у багато разів пе-

ревищує інформаційні та інтелектуальні можливості фізичного спілкування, дозволяє без обмежень грати в захоплюючі чудово оформлені ігри, насолоджуватися краєвидами та картинами всіх куточків планети, отримувати задоволення від відеокліпів улюблених артистів та виконавців. Поринаючи в це віртуальне життя, багато людей, особливо не активних і не амбітних, відволікаються від своїх негараздів і незручностей, почуваються в цій реальності значно впевненіше.

Не дивно, що такі люди обмежують свої контакти з оточенням до вельми вузького кола своїх однодумців як у реальному житті, так і в інформаційному просторі, знижують вимоги до комфорту та рівня обслуговування. Це відбувається через досить пасивну соціальну поведінку, відмову від кар'єрних намірів, відхід у тінь.

Умови для антигуманних та антисоціальних явищ. Деморалізація населення дезінформацією та уникненням дійсності, як з'ясувалося, здатна привести до успішної реалізації амбітною елітою антисоціальних та агресивних сценаріїв, особливо в автократичних країнах. Еліти, що захоплені бажанням відновити державну структуру колишнього типу, створити державу з імперськими намірами, зробити свою країну наддержавою, особливо посилюються після колишніх політичних поразок, що призвели до певного послаблення владних позицій. Такі сценарії можуть таких деморалізованих та розгублених людей певним чином згуртувати, каналізувати їх протестну енергію в інших напрямках.

Треба усвідомлювати, що демонстрація картинок з життя забезпечених людей в Мережі часто викликає не так захоплення, як заздрість і бажання зруйнувати цю гламурність. Люди з депресивних районів, бідних кран негативно ставляться до благополуччя забезпечених, особливо якщо їм втлумачують, що цей добробут стався за їх рахунок. Пошук винних відразу закінчується.

Багатьох людей сьогодні приваблює досвід країн європейської ночі, яка демонструє не тільки високі соціальні стандарти життя, але й значний рівень довіри людей до влади та високу відповідальність цієї влади перед своїми народами. Нечисленність населення цих кра-

їнах, напевно, спрощує управлінські та соціальні комунікації. Але це лише натякає народам із великих численних країн, що треба розділити суспільство на автономні області, дати їх представникам більше повноважень і домогтися економічної та соціальної незалежності, віддавши на відкуп центральному апарату управління лише функції забезпечення безпеки, що у світі в останній час виявилось дуже важливим. Це не сепаратизм, але, наприклад, залишаючи концентрацію бюджету в колах центральної влади, можна дочекатися до появи у неї бажання домогтися панування над іншими народами. Демонструючи увагу до потреб людей, декларуючи свою зацікавленість у вирішенні проблем своїх народів і виконуючи свої обіцянки, влада жителів європейської півночі користується неабиякою підтримкою населення. Важливо зрозуміти, що традиційна стійкість і авторитет влади невеликих північних країн ґрунтується на увазі до потреб свого населення. І зрозуміло чому, бо люди виявляються ближчими до тих, хто їх обрав. Якщо ж влада та народ відокремлені соціально та географічно, між ними безліч владних посередницьких інстанцій, то зв'язок центральної влади з народом послаблюється. Поки що надії на те, що саме Мережа скоротить реальні зв'язки між гілками влади та людьми, виявилися марними.

Крім того, Інтернет, зв'язавши людей єдиною мережею, створив проблеми, які турбують соціальних вчених. Перехід спілкування (і роботи) в онлайн-режим віддаленого доступу придушив емпатію – співпереживання, бо через відстороненість люди абстрагуються від емоційного сприйняття одне одного. Важливо також при цьому інше: все більшим пріоритетом у виборі ідей і рішень активної частини соціуму, що різко збільшилася, стали необґрунтовані очікування і непродумані наміри, що призвело до похвалювання популістських настроїв та їх adeptів. Причиною таких настроїв іноді є напрочуд висока навіюваність людей. Після такої обробки свідомості людина часто заплющує очі на очевидне і намагається узгодити всі життєві ситуації з власним індивідуальним та корпоративним баченням світу, часто нав'язаним медіа, блогосферою та чутками. Тому еліти повинні усвідомлювати свою відповідальність за приручених ними за допомогою підконтрольних джерел інформації людей.

Література до розділу 2

1. Parkinson's. S.K. Parkinson's Laws: A Collection. – M: Progress, 1989. – 448 p.
2. Toffler A. The Third Wave. Collins. 1980; Friedman T. The World Is Flat. N.Y., 2006.
3. Fukuyama F. *Trust: The social virtues and the creation of prosperity* – New York: Free Press, 1995. – 457 pp.
4. Fukuyama F. "Social Capital and Civil Society," International Monetary Fund, March 2000, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2000/074/article-A001-en.xml>.
5. Куклін В. М. Каміні спотикання: Есе. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 172 с.
6. Apel K.-O., The Question of the Rationality of Social Interaction. // Cho K. (ed), *Philosophy in phenomenological Perspective*. Boston, 1984. pp. 9–24.
7. Ulrich P., *Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft*. Bern, 1993. С. 231.
8. Soros G. *The Alchemy of Finance Reading the Mind of the Market*. – Wiley. 1994.
9. Sarah Dan Breathnach. Trends; Living in A Lower Gear: Downshifting: Redefining Success in the '90s //The Washington Post. Dec.31, 1991.
10. Gadamer H.G. *Truth and Method*, 2nd edn, Sheed and Ward, – London. 1989.

3. ЕЙФОРІЯ І РОЗЧАРУВАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЄЮ

Передумови нової хвилі глобалізації на межі століть. Слід згадати, що процеси глобалізації, якщо розуміти під ними експансію економічної практики та політичних уявлень країн-лідерів, узгодження інтересів еліт в регіонах, охоплених цим явищем, в історії цивілізації відбувалися багаторазово. Передумовами цих об'єднувальних глобалізаційних процесів були технічні революції, війни та різноманітні лиха, поширені у великих територіальних масштабах.

У випадку сучасної глобалізації на межі століть і на початку ХХІ століття основними рушійними силами об'єднання інтересів багатьох країн світу стали руйнування жорсткої політичної системи соціалізму, нестримна жадібність міжнародних корпорацій, які набрали силу, і, звичайно, інформаційна революція, що в історично короткий час створила глобальний комунікативний простір і об'єднала людство. Формально, зазвичай під глобалізацією розуміють не стільки явище, скільки процес: «зростання інтенсивності та охоплення, що переходять межі відносин обміну та інтеракцій, будь це економічні трансакції, культурні та неформальні процеси обміну або циркуляція забруднюючих довікля матеріалів» (див. «Gesellschaftliche Bestimmungsfaktor політичне освітлення та політичне дослідження Fragmentierung in der OECD–Welt «Громадські чинники політичної інтеграції та політичної фрагментації в країнах ОЕСД», цит. за [1]). В будь-якому випадку глобалізація створює економіку, «яка працює спільно в реальному часі в планетарному масштабі. Це економіка, в якій потоки капіталів, ринків праці, інформації, сировини, менеджменту та організації інтернаціоналізуються та стають повністю взаємозалежними» [2].

Дійсно, міжнародний великий бізнес, капіталізація якого в галузях і компаніях за масштабами стала наближатися до багатств більшості націй, наполегливо шукав шляхи зниження витрат і завоювання нових ринків збуту. Крах системи соціалізму на чолі з радянською наддержавою дозволив міжнародному великому бізнесу за підтримки держав, де розташовані його головні штаб-квартири, розпочати масштабний процес перенесення виробничого капіталу до зон, де витрати виявилися помітно меншими, ніж у країнах колишнього розміщення.

Але не можна забувати, що уражені кризою, що була зумовлена переходом від антиринкових соціалістичних форм господарювання до капіталізму (про сам перехід див. відому книгу «Парадокси українських реформ») країни колишнього соціалістичного табору та підтримані ним частина держав третього світу становили великий ринок збуту, до якого раніше міжнародний капітал мав обмежений доступ або практично не мав такого доступу взагалі. Тому експансія західного капіталу мала як виробничу частину, яка більшою мірою була зосереджена в країнах Південно-Східної Азії, так і збутову складову, для поширення товарів і послуг насамперед у раніше практично недоступні для нього колишні країни соціалістичного табору та зони його впливу. Зрозуміло, що за товарами та послугами в ці країни активно проникали також ідеологічні концепції та практики організації життя і спілкування, що поглиблювало експансію та розширювало її масштаби.

Посилення глобалізаційних тенденцій також призвело до різкого посилення конкуренції як великих корпорацій розвинених держав, так і їх сателітів. Ця конкуренція змушувала уряди розвинених країн активно позичати гроші та вкидувати свою валюту емісійного походження, що закладало міну під стабільність фінансових систем. Уряди розвинутих країн та великі компанії робили великі позики у місцевих та міжнародних банках для оплати своїх проєктів та придбань, а також підтримки рівня споживання. Розвинені країни при цьому вимушено знижували відсоткові ставки і прибутковість державних облігацій для ослаблення обслуговування свого боргу, який швидко зростав і накопичувався.

Новий спосіб життя. Дуже часто сучасники не цілком усвідомлюють, наскільки сильно змінюються місця та уклади існування під впливом технологічних революцій. «Унікальність теперішнього моменту, на наш погляд, сильно перебільшена, хоча саме це перебільшення і дає можливість говорити про сучасну цивілізацію як про «технологічну», протиставляючи, таким чином, її попереднім епохам як, нібито, «нетехнологічним» або «дотехнологічним», зазначає Ю.В. Головка у статті «Етика відповідальності – актуальні прояви». Справді, згадані у статті цифрові технології та генетика – це лише нові технологічні прориви. Але питання правильно ставити так – наскільки сильно вони змінили чи здатні змінити соціальну та політичну структуру цивілізації порівняно з тим, як це сталося, наприклад, з появою вогнепальної зброї; теплових машин та двигунів внутрішнього згоряння і зовсім недавно – ракетно-космічної техніки та ядерних технологій.

Суспільство з кінця ХХ століття перебуває в умовах глобалізації – планетарної експансії численних процесів: політичних та економічних, громадських рухів, професійних та культурних²⁴. Зростання масштабів, як це часто буває, змінює характер перебігу цих процесів, іноді кардинально та якісно. Змінюється і загальна картина соціального життя, особливо внаслідок підключення до активного соціального життя цивілізації величезних мас людей, які раніше не брали скільки-небудь помітної участі в прогресі людства²⁵.

Але на процес глобалізації, зумовлений досягненням нового вищого рівня економіки, якій стало тісно у межах окремо існуючих держав, наклалася інформаційна революція, яка ба-

24 «Термін «глобалізація» та проблема глобалізації не збігаються. Термін з'явився для характеристики процесів формування світового ринку, а потім в останній третині ХХ століття у зв'язку із виникненням світової інформаційної мережі. Разом з тим глобалізація не є абсолютно новим процесом і включає різні фази становлення і концептуалізації єдності людства (модернізація, всесвітня історія, світ-система, загальнолюдська цивілізація» (цитата з книги «Глобальний капіталізм»).

25 З цієї книги також: «Більшість дослідників згодні назвати глобальним екстратериторіальний (supraterritorial) аспект соціальних відносин. Таке визначення робить глобалізацію предметом багатьох дисциплін: політології, географії, економіки та інформатики, тому що економічна та інформаційна діяльність насамперед створює такі нові відносини»..

гаторазово посилює цей процес. Інформаційна революція – це унікальний цивілізаційний прорив людства, оцінити який сучасникам поки що важко.

Раніше ми вже вказували, що поява цифрових технологій з урахуванням мікроелектроніки породила: 1) глобальну інформаційну систему – Інтернет, що підключило основну масу людей, передусім безнадійно далеких від досягнень цивілізації, до глобальної комунікації. Різко зросла поінформованість населення Землі, величезні маси людей стали відчутні в інформаційному полі, поки щоправда породжуючи переважно шум, але лиха біда початок. Люди, розподілені у своєму мешканні по всіх світах, стали ближчими і доступнішими один одному; 2) виникли нові галузі виробництва приладів та пристроїв на основі інформаційних технологій, продукти яких стали мати безпрецедентний попит. Це забезпечило економічний зліт цих галузей, болісно виснажуючи інвестиційні потоки у багатьох традиційних видах діяльності, придушуючи їх розвиток та призводячи до масового звільнення їх працівників. Почав змінюватися загальний ландшафт світової економіки; 3) капіталовкладення у нових галузях виявилися не настільки критичні до місць розміщення (ці галузі створювалися заново і не потребували особливих базових допоміжних структур через малу матеріалоємність і нові продуктові лінійки), тому інвестори і власники перенесли виробництва до районів, де витрати на їх організацію виявилися помітно нижчими. Це сприяло розвитку до того маргінальних регіонів планети, вливаючи капітал у дуже великих масштабах у країни, які раніше були осторонь мейнстріму економіки. Що надавало політикам та бізнесменам цих країн можливість масово та надзвичайно швидко (що породило безліч проблем) входити до першої ліги світових еліт; 4) а успіхи генетичної науки з використанням інформаційних технологій вже дозволили настільки різко інтенсифікувати рослинництво (поки що його), що наблизило людство до вирішення проблеми забезпечення населення планети дешевим продовольством.

Після цього стає зрозумілим, що ці технологічні прориви стрімко змінюють довкілля, змінюють співвідношення сил у політичній та економічній палітрі світу, залучають величезні

маси людей до комунікацій, змінюють структуру світової еліти та її переваги. І все це за часи життя одного покоління.

І вже важко порівнювати колишні, значно повільніші зміни у світовому порядку, з більш масштабними процесами, які швидко протікають під впливом інформаційної революції. Тому дуже актуальним є заклик «радикального переосмислення предмета, методів і завдань соціальної науки і етики, які були б пропорційні історичному повороту і оновленню людства, що відбувається» (цитата з книги Назарчука О.В. «Етика суспільства, що глобалізується»). Для розгляду багатьох аспектів глобалізації та проблем інформаційного суспільства частково скористаємося результатами аналізу літературних джерел, що проведено у книзі Р. Болдуїна [3].

Експансія виробничого капіталу Заходу до азійських країн. Обережний відтік виробничого капіталу зі США, що почався спочатку, при рецесії і великій невизначеності фінансової політики адміністрації у період «революції багатих», потім продовжився при появі кризових явищ у фінансовому секторі розвинених країн і після цього різко посилювався. Природа цього посилення була в тому, що страх втратити кошти приблизно у половині країн світу через політику соціалістичних лідерів зійшов нанівець при руйнуванні соціалістичного табору на початку 90-х років минулого століття. Цікаво, що якщо раніше вкладення коштів у країни, що розвиваються, було незначним і визначалося програмами економічної допомоги [4], то в цих нових умовах інвестиції у третій світ набули сенсу вигідної інвестиційної та інноваційної політики. Ці настрої були сприйняті і в інших розвинених країнах.

На перший погляд, така поведінка бізнесу та керівників розвинених держав була раціональна, адже вони хотіли збільшити конкурентоздатність компаній та держав. Але як завжди гарні наміри частково ведуть в пекло, оскільки в значній мірі підвищення доходів компаній було виведено з фінансової системи держав в офшори, де вони і пропали для державних фіскалів, значна частина податків також кудись подівалась, робочі місця перекочували в третій світ, що зменшило платіжний попит в розвинених державах. Однак такий маневр активами та технологіями привів до зростання економічного розвитку

світу, хоча окремі актори та населення розвинених країн були від цього не в захваті.

Відтік капіталу супроводжувався виведенням підприємств та супутніх технологій у досить підготовлені виробничі ніші. Наприклад, у Китаї до цього часу створені в середині минулого століття вільні економічні зони на узбережжі сформували потужну структуру портів та технологічні площі, які за масштабом не поступалися подібним структурам півночі Європи, а то й перевершували їх²⁶. Політика центрального уряду та регіонів Китаю влаштовувала інвесторів, оскільки мізерні за мірками Заходу витрати на оплату праці та знижені вимоги до екології робили привабливим перенесення виробничих майданчиків у цей регіон. Спочатку відбувалося перенесення цехів західних підприємств, забезпечених давальницькою сировиною та прогресивними технологіями. Але успішність і вигідність такого переміщення призвела до різкого посилення експансії західного, спочатку американського капіталу. Вибудувалися потоки сировини в одін бік і зворотні потоки товарів, до яких приєдналося переміщення як кваліфікованих людей, які володіють вміннями і ноу-хау, так і просто людей, здатних зайняти робочі місця [3]. Для експансії виробничого капіталу Заходу, що почалася, в ряд країн Південного Сходу з готовою інфраструктурою і розвинутою морською логістикою і влада яких взяла на себе виконання умов, нав'язаних «золотим мільярдом», знадобилися новітні технології вже в повному обсязі. Складальними виробництвами вже не можна було обійтися. І зрозуміло, що у присутності численних фахівців із розвинених країн підвищувалась професійна майстерність місцевих працівників (як свого часу у Радянської Росії, яка активно залучала іноземних, найбільше німецьких фахівців для своєї індустріалізації). З'являлися навіть місцеві розробники нових варіантів традиційних і навіть нових технологій та відповідної продукції.

26 Сенс цієї далекоглядної політики китайського керівництва був у тому, щоб використовувати ресурси величезної країни, економіка якої була неефективна та деградувала, для стимулювання технологічних паростків ринкової економіки.

При цьому слід розуміти, що на початку і навіть пізніше багато секретів технологій і права на них залишалися у представників розвинених країн, ряд важливих комплектуючих потрібно було закуповувати на ринках розвинених країн Заходу. Тому, незважаючи на зростання експорту з азіатських країн, їх товарний імпорт залишався порівнянним з обсягом вивезення продукції. І в Китаї та Південній Кореї імпорт західних комплектуючих та іншої техніки залишався на колишній висоті. Тобто частка імпоротної складової в експорті азіатських країн зберігалася приблизно на тих же рівнях. Захід турбувався про те, щоб світ, що розвивається, був у положенні наздоганяючого, тому у разі появи на його теренах інноваційних технологій і фірм, які цими технологіями володіли, проти них негайно висували серйозні звинувачення, накладали штрафи, обмежували доступ на свої ринки і домагалися інших торгових санкцій. Азіатські країни, на чолі з Китаєм, отримали можливість різко модернізувати своє виробництво і вийти на вражаюче зростання високотехнологічного бізнесу, використовуючи потужний потік іноземних інвестицій, а також порівняно дешеве і не суворе кредитування місцевих державних банків. Саме ці інвестиції у Південно-Східну Азію призвели до зростання економік багатьох раніше маргінальних «держав-тигрів Сходу», забезпечивши стабільний чотиривідсотковий річний приріст валового продукту економіки світу. Це й стало основним результатом ліберальної політики в сфері економіки, який вплинув також на інші види людської діяльності в планетарному масштабі на межі століть і початку нового століття [5,6]. Подібний потік інвестицій у деякі постсоціалістичні країни, хоча і в менших масштабах, також призвів до зростання їхніх раніше слабких і небагатих економік.

Формування світової економіки. Для того, щоб визначити глобалізацію як явище, корисно згадати, що ще наприкінці 80-х років минулого століття цього явища ніхто власне не помічав. Воно позначилося вже при руйнуванні соціалістичної системи, при ослабленні сильного впливу країн соціалістичного табору на світову політику, особливо на по-

літику країн, що розвиваються. У цей час великі міжнародні (транснаціональні) корпорації почали набирати силу, помітно зросла їх кількість [7]. Їм для зростання (а в ринковій економіці все, що не росте – гине) знадобився вихід за межі національних ринків, які їх вже не задовольняли. Крім того, антимонопольне законодавство не дозволяло зосередити в одній країні контроль за галуззю. Всі ці фактори призвели до зростання капіталізації та збільшення охоплення світового ринку багатьма компаніями розвинутих країн. Окремі корпоративні суб'єкти почали за своєю економічною могутністю перевершувати багато країн світу. Зростає політичний вплив керівництва та власників цих компаній, які легко успішно лобіювали свої інтереси, висували або підтримували потрібних їм політиків. Посилювало вплив міжнародних корпорацій збільшення частки контролюваного ними світового ринку. Справді, вже на початку ХХІ століття лише кілька компаній у кожній галузі контролювали більшу частину ринків збуту. Говорити про ринок як про місце, де кожен його суб'єкт здатний самостійно впливати на його динаміку, стало важко.

Рис. 3. Гроші правлять світом?

(Джерело: <https://politeka.net/2381-sistema-swift-alternativy-poka-net/>)

Капіталізм, як показує історія та свідчать сучасні реалії, взагалі кажучи, не обов'язково має бути побудований на концепції ринку, який враховує лише усереднений рух інтересів і що є інструментом послаблення впливу кожного ринкового гравця. Багатьом вже стало зрозуміло, що «капіталізм є соціальним порядком і що ринковий механізм не єдиний... Вітальна для капіталізму історична місія акумуляції... не виростає з ринкового розгляду. Вона виходить із примордіального [початкового] пориву ієрархії, правил, слави, престижу, про які ринкова система нічого не знає» [8]. Іншими словами, серед кількох десятків великих міжнародних компаній, які забезпечують майже половину ВВП світу, ринок не прижився, там правлять інші закони, менш корпоративні та менш прозорі.

При цьому великі міжнародні корпорації пов'язали весь світ своїми економічними інтересами, налагодили взаємодію між своїми підрозділами та контрагентами у різних країнах.

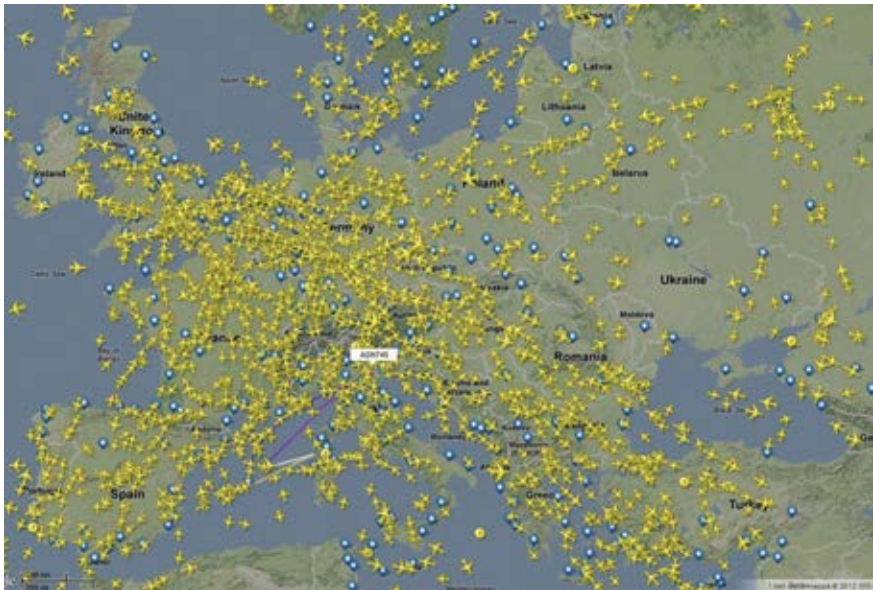

Рис. 4. Миттєвий знімок авіасполучення над Європою
(Джерело: <https://michelemoro.wordpress.com/tag/come-scoprire-da-dove-viene-un-aereo/>)

Все більша частка державних бюджетів багатьох країн формувалася за рахунок податків і зборів із дочірніх та афілійованих фірм міжнародних корпорацій, які створювали робочі місця, закупували сировину на місцевих ринках²⁷. Транснаціональні корпорації вкладали значні кошти у науково-технологічні розробки (або купуючи та розвиваючи розробки окремих дослідницьких груп по всьому світу), підтримуючи венчурний бізнес. Тобто великі міжнародні корпорації стали частиною економіки всіх країн світу, створивши та підтримуючи там цілі мережі додаткових виробництв та підприємств сфери послуг.

Наслідки економічного зростання за будь-яку ціну. Дестабілізуючих факторів також виявилось достатньо. Але вони впливали не тільки на ринки, що розвиваються, а й на розвинені економіки. Це обговорене вище зниження процентних ставок (що пов'язано також зі зростанням боргу суверенних суб'єктів ринку та їх бажанням знизити вартість його обслуговування), яке призводить до зменшення маржі (різниці відсоткових ставок за кредитами та депозитами), тобто доходів банків і виштовхуванням фінансового капіталу у режим спекуляцій (арбітражу). Залучаючи дешеві гроші (особливо в офшорах), спекулянти, серед яких часом чимало корпоративних учасників з виробничого сектору (які деградують через програш конкуренції на ринку інвестицій компаніям ІТ сектору), створюють цінові бульбашки певних груп товарів, зокрема енергетичних ресурсів. Крім того, спекулянти беруть активну участь у сек'юритизації на світовому фондовому ринку, що розширився, змішуючи цінні папери слабких компаній з деякою кількістю високоякісних активів. У такий спосіб формуються бомби уповільненої дії, які розряджаються кризовим чином.

Справа в тому, що в сучасному світі роль фінансової системи стає дедалі визначальнішою щодо проблеми стабільності економічного, а значить, і соціального життя. Останнім часом через повсюдне впровадження інформаційних та мережевих технологій значне скорочення часу на фінансові операції швидкості

27 Віце-президент McDonald's з громадських зв'язків використовує термін «мультилокальний»: «Ми володіємо і розпоряджаємося більш ніж 80 % власності підприємств, які об'єдналися з нами або отримали право користуватися нашим брендом» [9].

реакцій фінансових ринків зросли, а разом зростає і небезпека нестійкостей і криз. Виникає необхідність створення дієвих систем моніторингу та регуляторів, особливо фінансової системи. Уявлення про те, що фінансисти, нібито внаслідок своєї ізоляції від реальної економіки та посиляючись на свою високу технологічність, а також досконалість фінансового ринку, не завжди усвідомлюють міру відповідальності за свої дії (на що не без зрозумілого наміру посиляються й самі фінансисти), потребувало створення «етики фінансів» як це сформулював П. Дембински у роботі «Етичні фактори фінансової діяльності»: забезпечення достовірності іміджу організації та її продуктів; організація стабільності за рахунок довгострокових інструментів (доля довгострокових цінних паперів та депозитів повинна бути досить високою) та програм; адекватність товарів та послуг винагородам; забезпечення доступу до інформації; прозорість; дотримання прийнятих на ринках правил на користь клієнта.

Цікавими є зміни у поведінці фінансових посередників, тобто банків та фінансових структур. Вже до кінця XX століття у світі існували тисячі банківських систем – офшорних банків, які не контролювалися державними структурами на кшталт центральних національних банків. Відсутність зовнішньої регламентації та необхідності відправляти на кореспондентські

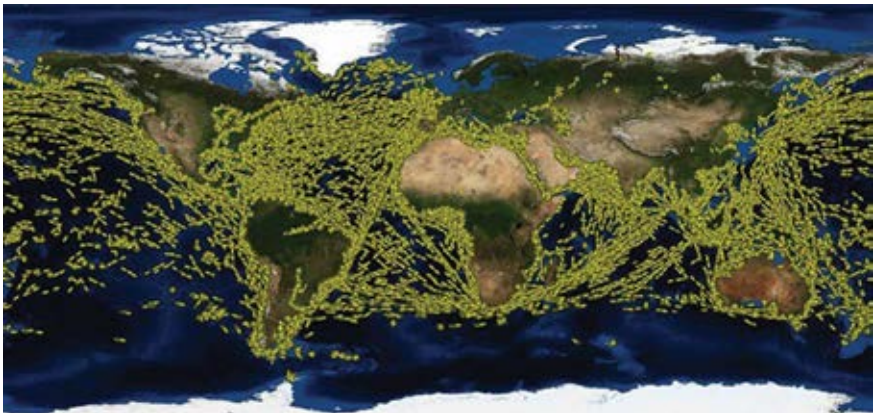

Рис. 5. Активність судноплавства у світі

(Джерело: https://www.nasa.gov/mission_pages/station/research/benefits/sea_traffic.html)

рахунки державних контролюючих структур частину залучених коштів дозволяла офшорній банківській системі неконтрольовано збільшувати грошову масу (у національних банківських системах обсяги фінансових коштів завжди обмежені), що створювало можливість формування «грошових бульбашок», потрібних міжнародним спекулянтам. Заважав експансії офшорних банків спочатку лише притаманний їм імідж представників сірого та чорного ринку, сформований через їхні активні контакти з організованою злочинністю, яка в подібних структурах традиційно відмивала гроші. Однак великі корпорації також були зацікавлені в контактах з офшорним банківським сектором, щоб уникати регламентацій національних фінансових систем, щоб з меншими витратами залучати кредити, щоб проводити транзакції та оплату послуг на межі та за межею правових норм. Тому наприкінці ХХ століття було створено офшорні відділи великих банків країн, операції у яких не підпадали під дію національного законодавства і не регламентувалися центральними державними банками.

Про стійкість світових тенденцій. Чи була альтернатива глобалізації – це вже риторичне питання, відповідь на яке навіть противникам глобалізації очевидна. Прогрес зупинити у світовому масштабі не можна, його можна пригальмувати в окремих регіонах, загальмувати або тимчасово відступити у дикість²⁸ в окремих країнах з нещасною долею.

Але навіть розвинені країни, де прогрес очевидний і вражає, переймаються багатьма проблемами, якими людство змушене займатися безперервно. Це екологічні проблеми, що розуміються широко, тобто як наслідок урбанізації, зростаючої чисельності населення та розвитку техніки. Технологічний розвиток створює, з одного боку, зручності для людей, з другого – створює їм неабиякі проблеми, негативно змінюючи ландшафти, призводячи до руйнувань природних джерел води, до забруднення повітря та атмосфери в цілому, провокуючи появу нових вірусів і бактерій, поширюючи по всьому світу бур'яни та шкідників.

28 «Тільки іслам є системним опором, альтернативним варіантом глобалізації. Він цілком має шанс, принаймні шанс зламати проект західної глобалізації», що відмічено в книзі «Глобальний капіталізм».

І це все на тлі болісних соціальних проблем. Серед них системна нерівність, яка є і причиною, і наслідком капіталізму, яка породжує соціальні напруження, що призводять до війн та тероризму [3, 5]. Капіталістичні правові інституції не спроможні вирівняти соціальні та культурні умови не тільки між всіма націями і етносами, так і серед населення розвинених країн.

Але треба усвідомлювати, що поява глобалізації, тим більше на тлі інформаційної революції, яка цю глобалізацію не лише підтримала, а навіть надала їй нових неабияких сил, свідчить про зміну епохи. А зміни епох, загального способу життя цивілізації призводять до великої неврівноваженості соціального порядку, флуктуацій та нестабільності. У своєму дослідженні засад західної модернізації Л. М. Косирева писала: «Відомо, що у будь-яку перехідну епоху поруч із конструктивним початком завжди існує руйнівне нігілістичне. Такими світоглядами XVI–XVII ст. були, наприклад, скептицизм і аристиповський гедонізм (з його «все дозволено», «лови мить насолоди»)» [10]. Стійкість будь-яких, навіть, здавалося б, сильних трендів у перехідний період зміни епох, могла бути раптово порушена як вважали І. Валлерстайн з колегами в книзі «Глобалізація як перехідна епоха». «Світова система соціалізму спонукала капіталізм бути уважнішим до соціальних проблем. Антиглобалістські спротиви сьогодні і особливо єдиний системний спротив – іслам – ставлять Захід перед проблемами, які не вирішити бомбардуванням Афганістану. Найглибший розрив багатих і бідних країн, наявність країн, які США сьогодні називає «країнами-ізгоями», забуваючи про свій внесок у те, що вони такі, – це виклик, який вимагає нової політики Заходу та нової ролі міжнародних інституцій». А в нашому випадку і в наш час агресія Росії в Україні теж свідчить про зруйновану діями агресора стабільність міжнародної спільноти.

Роль інформаційної революції. Картина глобалізації сучасного світу була б не повною, якби не враховувати, що всі ці зміни відбулися на тлі інформаційної революції, що стрімко розвивається: створення комп'ютерної техніки, яка перетворила систему «користувач – браузер» на мінізавод з виробництва та обміну документів та технічної інформації.

Комп'ютер дозволив створити робочі місця для багатьох видів діяльності, але головне – через створену всесвітню мережу – Інтернет зв'язав усіх користувачів у всіх куточках світу між собою. Інтернет – дивовижне технологічне рішення, яке вперше за всю історію людства стало спільним для всіх людей планети, користуватися яким зможе кожна людина протягом свого життя.

Звичайно, глобалізація почалася з відомих причин раніше, ніж всесвітня мережа накрила всі куточки світу. Але поява єдиної світової інформаційної системи прискорила у багато разів усі глобалізаційні процеси. Поступово заповнюються всі інформаційні бази даних, вже працюють пошукові системи, що дозволяють знайти будь-яку інформацію в Мережі, створено хмарні сервіси, здатні допомогти користувачеві, розроблено багато пристроїв, які дозволяють підключитися до Мережі мобільних пристроїв, автомобілів, літаків, кораблів. Для забезпечення доступності інформації було проведено процедури стандартизації, уніфікацію інструментарію, тобто виконано всі необхідні дії для створення значного набору інформаційних технологій, асортимент якого безперервно поповнюється.

У сучасну епоху право на доступ до інформації, яке раніше було прерогативою влади та спецслужб, все більшою мірою отримують користувачі Мережі. Приголомшені можливостями, що відкрилися, люди ще до кінця не усвідомили, що інформаційна революція дає їм право стати експертами, брати участь у важливих дискурсах, впливати на рішення, що раніше приймалися представниками еліт, які кулуарно потрапили у владу. Крім того, доступ до інформації дозволяє покращити рівні освіти та професійні якості. Тепер, як відмічає О.Назарчук «обмеження інформації, виходячи зі стратегічних мотивів, нерозвиненість інформаційної структури, інформаційну нерівність характеризують етично неповноцінне суспільство, оскільки не задовольняють одну з основних вимог – вимогу симетрії шансів учасників комунікації». Таким чином завдяки інформаційній революції сформувалася виробнича, збутова, фінансова, а також комунікативна системи глобальної економіки.

Соціальні наслідки глобалізації та інформатизації. Економічні та соціальні мотиви лібералізму (з його невтручанням держави в економіку та культурне життя) на початку ХХ століття після Великої депресії зазнали конструктивної критики Дж. М. Кейнса. Однак пізніше розвиток суспільства споживання почав руйнувати непорушність вже кейнсіанського підходу з його ідеями регулювання ринку. З'явився новий лібералізм, зумовлений бажанням не втратити позиції у міжнародній конкурентній боротьбі, що сприяло посиленню глобалізаційних процесів. Теоретичні конструкції, метою яких мали стати обґрунтування та опис мотивів та рушійних сил глобалізаційної економіки в умовах інформаційної революції, зажадали пошуку нових концепцій та підходів. Наприклад, використання кількох підправлених та перелицьованих уявлень засновника теоретичної економіки Адама Сміта – так званий «неосмітінський» підхід, суть якого у наступному: економічна наука, як вважає В. Г. Федорова, має бути «занурена» у соціальний та політичний контекст; необхідно повернутися до політичної економії для визнання позаекономічних чинників формування цінностей. Багато дослідників не бачили можливість виділити в рамках модернізації ті процеси, що впливають на виживання демократії. Вважалося, що всі ці процеси не можна ізолювати один від одного.

Взагалі кажучи, важливим «для характеру оцінки глобалізації є те, який соціальний ідеал покладено основою цієї оцінки». Але перш за все подивимося, що являють собою ті наслідки глобалізації, що вже проявили себе.

Економічні наслідки. Практика показала, що міжнародні компанії, використовуючи свою екстериторіальність, уникають оподаткування (зокрема розміщуючи деякі офіси в офшорах), пригнічують місцеве виробництво, особливо дрібне (призначенням якого є підтримка малозабезпеченого та не охопленого пільгами населення), та домінуюче у бідних країнах середнє виробництво (див. [5]). Хоча ріст ресурсів, технологій та інвестицій почав змінювати технічні та технологічні якості економік держав третього світу в масштабі, який приголомшував спостерігачів.

Про колишнє негативне ставлення до проникнення західного капіталу в третій світ. Нова структура економічних взаємин розвинених країн і країн, що розвиваються, сформована під впливом інформаційної революції, призвела до того, що «...почав працювати якийсь «диявольський насос», який викачує із відсталіх країн капітали, ресурси, таланти. У результаті відбувається дедалі більша стратифікація держав – і відсталі країни тепер залишаться відсталими назавжди» - це проблема «розставання з простотою», як висловився Н. Н. Моїсеев. За рахунок уникнення податків і масштабу виробництва ефективність праці у міжнародних корпораціях є вища, що знижує зайнятість та послаблює дрібних конкурентів [11]. При цьому «уявлення, що показники економічного зростання є локомотивом повної зайнятості, сьогодні повністю розбите» [12]. Цей автор звернув увагу і на інші парадокси початкового процесу глобалізації. Проникнення міжнародних корпорацій на ринки слаборозвинених країн наприкінці минулого століття призводило до руйнування місцевого виробництва. Особливої вигоди від купівлі місцевих товарів люди не мають, бо ціни для місцевого ринку не є низькими відносно рівня заробітної плати. Тому населення втрачає інтерес до місцевих продуктів, якщо вони не виробляються в тіньовому секторі, де витрати менше. Але місцева тіньова економіка позбавлена інвестицій світового ринку капіталів, іноземних технологій, забезпечуючи лише скромне існування свого населення, не працюючи на економічний підйом. Тому «зростання в глобалізованій світовій економіці може бути як завжди високим, в ексклюзиві все більших частин населення він нічого не змінить... Із «суспільства однієї третини» ми вже стиснулися до «суспільства однієї п'ятої», хоча показники зростання залишаються позитивними і будуть залишатися такими». Важливо, що величина відношення імпорتنих та експортних цін (terms of trade) для розвинених країн зростає, а для тих, хто розвивається, зменшується, тобто виробництво готової продукції дорожчає (зростання доданої вартості), а сировини та продуктів малого переділу дешевшає [13]. На думку Ф. Нушелера, «виникає «порочне коло», яке веде в «торгову пастку»: низький рівень розвитку → висока частина сировини в експорті → вразливість через коливання попиту та ціни → брак валюти, низька здатність до економії та інвестицій, слабкі імпульси зростання → низький прогрес продуктивності → зміцнення структурних елементів недорозвиненості», хоча він же зазначає, відмова від такої торгівлі загрожує ще більшою кризою [14]. Попередження про небезпеку відкриття місцевого ринку до формування всередині країни набору конкурентоспроможних виробництв зазвичай ігноруються, і тоді «постулат вільної міжнародної торгівлі слугує практично зброєю збереження переваги західних індустріальних націй. Цим шляхом усталеним індустріальним країнам було досить легко утримувати свою технологічну перевагу» [15].

Однак при посиленні експансії виробничих міжнародних корпорацій до країн третього світу ситуація для них все ж таки стала більш сприятливою. А головне, вона відкрила для третього світу ринки західних держав. В економічному плані глобалізація виявилася здатною зменшити вартість транзакцій, що пов'язано з розширенням ринку, який, власне, і створюється для зменшення витрат обміну. Розширення світового фондового ринку за рахунок розміщення на ньому цінних паперів, що виникли через проникнення великого капіталу нових компаній у країнах, що розвиваються, в результаті приєднання локальних ринків, до глобалізації та ринку, збільшення числа поінформованих його учасників створює умови для формування ефективних власників, полегшує переміщення капіталу, санацію ринку країни та дає можливість ефективніше використовувати всі ресурси світового господарства. Велика консолідація капіталу, особливо та, що зосереджена у банківському секторі, дозволила виділяти великі обсяги коштів. Зниження рівня прибутковості і відсоткових ставок, що стало можливим зі збільшенням масштабів, призвело до зростання частки довгострокових інвестицій і виступило стабілізуючим чинником економіки.

Зміна способу життя. Зрозуміло, що тісна економічна інтеграція обіцяє більш миролюбну та конструктивну міжнародну політику, що вже реалізовано, наприклад, у Європейському Співтоваристві. Поки що розширення цієї тенденції на інші регіони відбувається значно стриманіше. Проте наслідком глобалізації став потужний технологічний, соціальний та культурний розвиток світу, включення до цих процесів бідних країн [16-20], хоча скупі міжнародні корпорації зовсім не завжди намагаються перевершити в оплаті праці місцевих роботодавців, не знижують проценти по кредитах і вартість оренди, що не вирішує проблему бідності. Далеко не завжди їх роль у формуванні відносин між країнами послаблює конфлікти, часом усе відбувається навпаки [21], оскільки міжнародний капітал переслідує перш за все власні інтереси. У розвинених країнах у виробничій еліті існує уявлення, що капітал може обирати більш вигідні умови на ринку праці, особливо якщо влада та профспілки фіксують рівні зарплат, як відмічає О. Назарчук.

Капітал вважає, що робітники повинні брати участь у зниженні витрат заради конкурентоспроможності, погоджуючись на нижчу оплату праці. «Чим вища еластичність попиту робочої сили, тим вищі витрати, які робітники повинні нести самостійно», – вважає один із прихильників такого підходу [22].

Проникаючи на місцеві ринки зі своєю продукцією, міжнародний капітал ненав'язливо прищеплює свої уподобання, інтереси, а також цінності для провокування потрібного йому попиту²⁹. Це часто входить у суперечність із ментальністю місцевого населення або, принаймні, суперечить нав'язаному місцевою елітою способу життя. Зрозуміло, що це провокує багато «дрібних конфліктів». Для усвідомлення ситуації слід уважно вивчати суперечності, що виникають, не допускаючи їх радикалізації. Зіткнувшись із опором місцевої еліти та настороженістю населення, міжнародний капітал переходить у наступ, переходить до агресивної реклами і активних PR-компаній, підтримує політичні сили, які здатні захищати його інтереси.

Усе це загрожує загостренню конфліктів, створенню зон ризику в процесі глобалізації, на що звертають увагу Г. П. Мартін, Шуман Х., та М. М. Голанський. Зрозуміло, що міжнародні корпорації, що набрали силу, в розвинених країнах мають потужний вплив на політичне та економічне життя. Але треба розуміти, що оскільки великі корпорації представлені там за багато, це ускладнює їхню консолідацію, тим більше, що цьому перешкоджають місцеві політичні еліти. Тому тільки у малих і бідних країнах, де на ринках домінують не так багато міжнародних корпорацій, через їхню невелику кількість і слабкість влади, вони цілком здатні проводити узгоджену політику, незважаючи на позиції місцевих політичних та економічних еліт. Але і в розвинених країнах капітал, погоджуючись на регламентоване владою підвищення зарплат, вимагає компенсації.

29 Хоча слід прислухатися, наприклад, до пояснень співробітника маркетингової служби компанії Соса-Кола. «Не в наших інтересах було б нав'язувати споживачам те, чого вони не бажають. Це йшло б у розріз із будь-якою інтуїцією... Культурних антропологів, які б припустили, що ми намагаємося насадити один спосіб життя замість іншого, я попросив би пояснити, як могла б компанія Соса-Кола поширювати оптимістичну точку зору, якби не було людей, які її дотримуються. Прагнення змінювати характер культур не входить до переліку наших критеріїв успіху. Я навіть не розумію, як це могло б стати нашим спонукальним мотивом»[9].

«...Зниження оподаткування, державні інвестиції в освіту та інфраструктуру, зниження пенсій, зниження витрат на соціальну систему – все це є лише видами компенсації капіталу від втрат, на які той йде, [частково] відмовляючись від переміщення за кордон. Якими б не були ці дії, всі вони мають одну суть – повертають капіталу його витрати на (дорожчу) працю і знімають із нього соціальний баласт». Радикальні противники глобалізації тому схильні бачити у ній руйнування способу життя, переважно у країнах, що розвиваються, хоча й у розвинених країнах усе виявляється не так добре [23-25]. Наприклад, виведення великими корпораціями з розвинених країн виробничих потужностей позбавило ці країни великої кількості робочих місць, прихований монополізм галузевих гігантів створює проблеми для середнього та дрібного бізнесу, який для того, щоб вижити, повинен входити у нав'язані великим капіталом структури постачальників або партнерів на не вигідних умовах.

Але цілком зрозуміло, що така суперечлива реакція громадськості на глобалізацію зумовлена невизначеністю майбутнього, відсутністю ясного бачення перспективи, що ставить перед соціальними та поведінковими науками важкі, але важливі завдання осмислення цих процесів. Процесу цього осмислення можуть допомогти виявлені нові тенденції в глобальному масштабі, які здатні змінити поведінку людей, громад і держав. Зокрема набуття комунікацією глобального характеру, становлення комунікаційного суспільства, коли, як вважає О. Назарчук, «кожен можливий учасник стає тим самим повноцінним учасником дискурсу, інтересами якого неможливо знехтувати», можна побачити «затвердження цінності людської особистості та її свободи у рівності комунікації», що тим не менш «не означає обмеження компетенцій інституційних суб'єктів міжнародного дискурсу, колективних представників громадян, як-то держави, організації, спільноти.

Формування націй та етносів – це складний багатовіковий процес, який поєднував у собі безліч видів відносин. Для співіснування суб'єктів з різним усвідомленням своєї ідентичності завжди потрібні були діалог і взаємна толерантність. Якщо розуміти під ідентичністю усвідомлення своїх індивідуальних, національних і культурних особливостей

та відмінностей від інших суб'єктів, то глобалізація, як очікувалося [26], створює серйозні проблеми для її стійкості. Але глобальний світ вимагає дедалі більшої відкритості, доступності та навіть принципової можливості посилення свого впливу. Поки ці вимоги не стосуються матеріальної сторони, не руйнують ідеологію та менталітет, суспільство не протиставляється інтеграції у світовий простір.

Проте в умовах глобалізації ідентичність, що склалася попередньо, стала розмиватись, демонструвати процеси свого розпаду, люди в розвинених країнах все більше відчують себе людьми світу. Цей очевидний процес негайно спровокував протилежні тенденції. Причиною стали не лише побоювання людей втратити соціальну ідентичність, а й небажання відмовлятися від того способу життя, який дістався від колишніх поколінь. Тому навряд чи варто побоюватися втрати ідентичності націй та етносів у процесі глобалізації, якщо розмиття ідентичності дедалі більше компенсується усвідомленням свого походження, національних особливостей, дотримання традицій, що останнім часом все більше набуває рис моди та звичок у багатьох країнах ЄС.

З розвитком глобалізації загострилося питання справедливості. Навколишній світ насичений інтересами, тому небагаті сусіди схильні не просити, а вимагати розподілу тих благ, яких вони позбавлені, оскільки вважають це порушенням якоїсь світової справедливості. Бо розрив в економічному розвитку між розвиненими країнами та тими, хто розвивається, весь час зростає, і глобалізація його не тільки не зменшує, а навпаки, збільшує. Справді, по словам В. Г. Федорової «глобалізація звузила національні можливості впливати на економіку. Цей виклик поставив під питання можливості побудови соціальної держави в країнах, що розвиваються. Тому проблема входження у світ – це новий варіант питання про прогрес». Характерний приклад [27], коли, не скориставшись ідеєю рівності у першому поколінні, сім'ї позбавили своїх нащадків рівності їхніх можливостей.

Причому треба пам'ятати, що переваги деяки країни отримали за рахунок застосування не лише своєї праці та технологічних розробок, а й за рахунок застосування сили. Втрачені можливості даються взнаки з часом все сильніше.

Реакцію на такі вимоги можна побачити у наступному вислові О. Назарчука: «Як би не відрізнялися види спільностей, їм властиво одне: вони мають кордони, виключають не-членів, регулюють включення і виключення зі своїх рядів. Всі вони мають обмежені засоби, поділ яких може перетворитися на проблему. Мета будь-якої спільноти не благодійна, але споживча: благо своїх членів. Так, члени очікують, що їхні внески використовуються відповідно до мети та правил спільності та йдуть на користь її членам...». Але існує й інша думка: «Виключення з дистрибутивних обов'язків допомоги іншим країнам – серйозна методологічна помилка, оскільки в цьому випадку відбувається змішування поняття благ, які збираються з громадян, з поняттям благ безпеки та правопорядку, які держава тільки повинна створювати. Останні можуть залежати від чужих не менше, ніж від своїх. Якщо в історії завдання забезпечення безпеки та захисту від чужих могло вирішуватися лише забезпеченням власної боєздатності, то глобалізація відкриває інший, стратегічно перспективніший шлях вирішення цього завдання – виключити з боку чужої держави можливість і доцільність військового конфлікту. Іншими словами, загальна безпека, правопорядок і навіть добробут стають не партикулярним ресурсом будь-якої держави, а загальним ресурсом усіх держав, усієї міжнародної спільноти». Однак деякі країни не бажають виконувати свої міжнародні зобов'язання, якщо вважають, що їм повинні йти назустріч, навіть коли це не враховано договорами та суперечить міжнародному праву. Прикладами можуть бути агресивні дії режимів Муссоліні, Гітлера, Франко та Путіна.

Розуміючи, що виробити єдину позицію практично неможливо, австрійський вчений Д. Міллер відводить суперечку від приватних рішень і пропонує керуватися правилами [29]:

«1) зобов'язання поважати основні права людини у світовому масштабі;

2) зобов'язання не експлуатувати «слабких» чи «залежних» індивідів та спільнот;

3) зобов'язання надати всім політичним спільнотам можливість досягти самовизначення та соціальної справедливості».

До речі, інформаційне суспільство теж зіштовхнулося з проблемою – втратою авторських прав, яких мало хто у Мере-

жі бажає дотримуватися явно чи неявно. І мотивація тут така ж: якщо ми всі в одному човні, то треба поділитися. І тут теж поки що немає рішень, які виявилися б універсальними, хоча правила мережевого суспільства поступово виробляються й сприймаються його членами. Пропоновані приватні рішення на основі консенсусу, нехай лише невеликих груп зацікавлених сторін успіху, як правило, не мають. У розвинених державах, якщо була реєстрація авторського права, то є судова перспектива його відстояти, але якщо навіть там авторське право чи патент не були зареєстровані, то судова перспектива їх захисту практично відсутня. В регіонах, що розвиваються, взагалі часто не існує ніяких способів залишити за собою авторське право, особливо в азіатських державах, зокрема у Китаї, де його взагалі ігнорують.

Безумовно, це призводить до охолодження мотивації творців, які розуміють, що їм не компенсують їх витрати та зусилля на створення предмета авторського права. Це тривожна тенденція.

Перспективи соціального розвитку. Зростання громадянського суспільства, соціальний контроль прав і відповідальності, особливо у бізнесі (так званий відповідальний капіталізм), наповнення змістом уявлень про соціальну рівність, суспільне благо, соціальну допомогу, забезпечення зайнятості, екологічної безпеки, людського капіталу, відповідальність за цивілізацію – основні принципи побудови нового суспільства (так званого «третього шляху»).

У сучасних умовах є важливою взаємодія держави, ринку та громадянського суспільства («структурний плюралізм»). Ринок став міжнародним і не піддається впливу окремої держави, але у держави залишається можливість у межах своїх повноважень встановлювати певні соціальні рамки, забезпечити більш-менш оптимальну фіскальну політику, соціальний порядок та якісну освіту, виявляти ініціативу у міжнародній діяльності. «Громадянське суспільство є фактором одночасного стримування ринку та держави. Ні ринкова економіка, ні демократична держава неспроможні ефективно функціонувати без впливу громадянських асоціацій, що цивілізує» [27].

Наприклад, роль держави може виявитися визначальною для забезпечення зайнятості, а отже, і соціального миру. У розвинених суспільствах зайнятість працездатного населення у виробництві стає меншою за 10 % і продовжує зменшуватися. Для інших не зайнятих у промисловості працівників часто немає вибору, крім малооплачуваної роботи у галузі послуг. Чимале значення при цьому відіграє вивезення капіталу в країни, що розвиваються, і втрата робочих місць через це у розвинених країнах. Зменшення числа зайнятих відбувається також через невідповідність їх кваліфікації вимогам виробництва. Якщо в інших видах діяльності, які не оцінюються за фінансовим результатом, можна імітувати роботу, як це відбувається, наприклад, подекуди в науці (хоча це не особливість, а недолік), то у ринковому виробництві критерії ефективності досить жорсткі. Якусь кількість людей можна зайняти на інших роботах, що забезпечують споживання, обслуговують інфраструктуру, дозвілля та інше, але проблема зайнятості невдовзі стане однією з найбільш важливих. Напевно, вже не можна оцінювати діяльність людей лише ринковими способами через прибуток або за ринкові переваги, а слід, мабуть [22], вкладати вагомі ресурси у людський капітал, розвиваючи освіту, підвищення кваліфікації та перенавчання. Настав час усвідомити важливість інновацій у соціальну сферу, громадянське суспільство, в екологію, інші сфери соціального життя, які раніше капіталізм ігнорував.

Питання лише в тому, хто за все це платитиме. Експеримент у Німеччині, коли спробували пов'язати бізнес з інноваціями у громадянське суспільство, відчутних результатів не продемонстрував, але, можливо, через недостатню його розробку державними структурами та відсутність інтересу у підприємців. Мабуть, доведеться надати державі нові повноваження та додаткові кошти для перемикавання активності працездатного населення на нові сфери докладання сил, які принципово необхідні для забезпечення подальшого існування та розвитку цивілізації.

Однак, як відзначав раніше О. Петерсон, «здатність сучасних держав знаходити відповідні рішення сьогодні різко скоротилася, по-перше, тому, що більша їх частина виходить за межі національних кордонів, по-друге, найбільш серйозні питання вимагають значної координації зусиль у міжнародному маш-

табі і, по-третє, нинішня публіка, як помітив Олаф Петерсон, не схильна смиренно погоджуватися з установками, що приймаються нагорі і що «спускаються» вниз для виконання»

Про проблеми реформування країн, що розвиваються. Все більшої переваги набувають уявлення, що світ складається з різних державних утворень, з різними типами політичного та економічного устрою, причому перехід від одного типу до іншого еволюційним шляхом очевидно утруднений. Тобто різноманіття, властиве природі загалом, виявляє себе і у структурі міжнародного ландшафту суверенних країн світу (див., наприклад, [30]). Тому, швидше за все, можна уявити, наскільки утруднені спроби реформувати, наприклад, авторитарні країни таким чином, щоб вони перетворилися на демократію. Взагалі кажучи, питання це вимагає серйозного вивчення, до якого фахівці вже приступили, хоча поки немає скільки-небудь ясної картини природи цього різноманіття.

Мабуть, для реформування численних авторитарних країн знадобиться катастрофа їхньої політичної системи, що, до речі, неможливо без створення певних економічних, політичних і військових передумов (а може, їх всіх разом), і після цього на уламках старої системи можлива розбудова нової держави. Така нова держава повинна, певним чином, визріти в надрах авторитарного соціального організму, що руйнується. Повинні з'явитися виробництва з новими організаційними та розподільчими формами, яким знадобляться нові економічні відносини, більш адаптовані для тісної співпраці з міжнародними компаніями та банками. Зростаючий інтегрований у глобальну економіку бізнес поступово нав'язуватиме політикам нові завдання з інтеграції у світову економіку, що зумовить перебудову політичних структур, спочатку пов'язаних з міжнародними торгівлею та послугами.

Причому це доведеться робити долаючи опір влади, яка буде намагатися зберегти свій вплив, а отже, послаблюватиме міжнародні контакти на державному та корпоративному рівні, запроваджуватиме жорсткий державний контроль над експортом та імпортом. Причому він дедалі все більше посилюватиметься у міру зростання масштабів експортних операцій, які забезпечують притік іноземної валюти настільки, наскільки це

необхідно для фінансування амбітних проєктів та особистого збагачення місцевої еліти, за рахунок корупційних операцій з підконтрольними підприємствами та державним бюджетом.

Якщо місцевий бізнес за участю іноземних компаній не зможе забезпечити бюджетні апетити авторитарної влади, слід очікувати його придушення та розвиток так званого державного капіталізму, коли практично весь великий бізнес або опиниться під контролем правлячої влади, або взагалі буде націоналізований. Якщо ж бізнес виявиться настільки ефективним, що його доходів виявиться достатньо для бюджету країни (і для заохочення орієнтованої на міжнародне співробітництво частини правлячої еліти), тоді він залишиться для подальшого свого розвитку і є шанс продовжити реформи.

Розчарування глобалізацією. Розв'язані та непри-мирненні протиріччя. Обговоримо питання, що турбують сучасників, про зростання протиріч і напружень у сучасній вже глобальній економіці.

Перше питання, що турбує, пов'язане з поділом світу на країни-донори і країни-акцептори технологій. Уявлення про те, що сучасний світ складається з країн, які породжують домінуючі сучасні технології у виробництві, послугах та управлінні, та країн, які можуть лише їх використовувати, потрібно розуміти так, що цей поділ не є незмінним, він буде перебудовуватися. Розширюється коло країн-донорів технологій, як свого часу до групи країн, які лідирують у венчурному бізнесі, увійшли Фінляндія та Ізраїль. Базові технології (метатехнології), що домінують у світі, можуть мати одного (як, наприклад, компанія Майкрософт) або кількох власників, але в історично невеликому проміжку часу напевно можна буде побачити втрату монополістами свого становища. Користувачі технологій, тобто реципієнти, також можуть бути причиною змін, оскільки вони визначають попит і з появою на ринку нових виробників продукції здатні змінювати пріоритети. Зрозуміло, що значні переваги мають країни, які випередили світ у створенні інноваційної економіки.

Корисним є приклад Японії, яка, створивши майже два десятиліття «міст науки» та залучаючи фахівців з усього світу до цих центрів, потіснила США на ринку патентів.

Друга проблема зумовлена, як багатьом здається, жорстким поділом світу на країни, що пропонують продукти високих технологій, і країни, що постачають сировину та продукти низького переділу. Але це теж не витримує критики, бо країни, які беруть на себе виробництво елементної бази, збирання високотехнологічної продукції у найближчий час освоюють базові технології і швидко переходять до власних розробок. Прикладом є азіатські країни – Китай та Південна Корея. Треба розуміти, що процесу повного вирівнювання країн у сучасному світі не слід очікувати, завжди будуть лідери та аутсайдери [28]. Але немає сумніву, що рівні добробуту у будь-якій точці в абсолютному вираженні зростають. І, напевно, світові корисно, коли якісь країни беруть на себе працю розробляти технології, що забезпечують прогрес людства. І бонуси, які одержують розробники, а швидше за все менеджери високотехнологічних підприємств, це плата за розвиток.

Соціальна нерівність змушує шукати способи вирішення цієї суперечності, тому ідея соціальної протизваги ринку стає все більш популярною. Хоча має місце усвідомлення неможливості поєднати справедливість та спільне благополуччя з інтересами глобального ринку. Бо саме нерівність суб'єктів і жорстка конкуренція, яка, за великим рахунком, далека від загальної справедливості, забезпечують його функціонування.

Про радикальні рецепти соціальної справедливості. Щеплення, які зробили людству комуністичні та фашистські режими, як з'ясувалося, діють лише протягом життя кількох поколінь. А потім псевдосоціалістична та фашистська ідеології, обростаючи міфами, стають спочатку цікавими, а потім і привабливими. Люди у своїй масі хотіли би без особливої конкуренції і без напруженої праці отримувати всі мислимі та можливі блага, які має лише сучасна еліта. Країни ліві бажають розділити всі блага, які створені підприємцями, не усвідомлюючи, що ефективність економіки будується на консолідації капіталу та активів. Країни праві політики зазвичай силовими методами домагаються того, щоб еліта, обрана з-поміж них, отримала переваги, а економіка забезпечила їх добробут.

Але сподівання на те, що глобальний ринок незабаром відійде на друге місце, стане вторинним і обслуговуватиме соціальні завдання, є утопічними, принаймні у середньостроковій

перспективі. Сучасний капіталізм – це насамперед ринок у загальному сенсі, все інше лише спроби згладити соціальні дисонанси, які супроводжують його існування.

Насторожуючі наслідки розвитку глобалізаційних процесів. Вже у новому столітті малоприбутковий через зниження відсоткових ставок фінансовий сектор був змушений зайнятися арбітражем на ринках низки товарів, залучаючи для операцій значну грошову масу в офшорах і у великих банках. При зниженні попиту товарів, що подорожчали, кошти з цих ринків виводяться, грошова маса зменшується, створюючи кризи ліквідності (тобто брак безготівкової валюти).

У ХХІ столітті фінансові структури (разом з промисловими компаніями) підняли ціни на нафту і газ, потім спробували це зробити на ринках продуктів і, нарешті, захопилися нестримною роздачою кредитів по іпотеці, що призвело до затяжних криз.

Спочатку втративши інтерес до подальших операцій з енергоресурсами, ціни на які досягли стелі, арбітражери вивели величезні гроші з цього ринку і повернули їх здебільшого до офшорних банків, що різко знизило обсяг безготівкових коштів в обігу. Крім того, вважаючи, що гігантські іпотечні компанії не можна потопити, кредити стали масово видавати сумнівним позичальникам, створивши фінансову бульбашку. Все це призвело до безпрецедентної кризи ліквідності. Кожна криза ліквідності змушувала уряди вкидати у знекровлену банківську систему додатково значні кошти емісійного походження. Крім того, пандемія ковіду паралізувала економічну роботу практично всіх країн світу і змусила вливати гігантські емісійні кошти для підтримки платіжного попиту.

Спостерігаючи розвиток подій, уряди розвинутих країн усвідомили, що можна у ще більших масштабах впливати в світову економіку свою валюту і отримувати за неї реальні цінності. При цьому не турбуючись про дефіцит бюджету, що вимагало б нарощувати виробництво своїх товарів для продажу в третьому світі. Третій світ у цей період забезпечував товарні потоки світовим споживачам. Розвинені країни при цьому практично безкоштовно купували товари та послуги третього світу за рахунок подібного сеньйоражу. Частково зростання фінансової пропозиції поглине великий ринок розвинених країн. Очікується аномально високий попит на виробничі активи, прибуток від експлуа-

тації яких все ще залишається значним. Це не може не призвести до зростання ринкової капіталізації виробничих активів та нерухомості, а також до зльоту фондових індексів, поки спекулятивні доходи фінансистів на фондовому ринку та на ринках активів не наблизяться до доходів у реальному секторі. Хоча, можливо, боротьба з інфляцією змусить підняти процентні ставки, але не настільки, щоб знизити гостроту проблеми. Все одно, попит на виробничі активи зростатиме, зросте їх капіталізація, що ще більше поглибить соціальну нерівність між власниками активів і масами населення. Хоча зростання державного боргу, номінованого у власній валюті, вже призвело до інфляції та до падіння курсу валют, але урядовців втішає те, що це зростання відстає від збільшення суспільного багатства, яке, якщо придивитися, є прямим наслідком спекулятивного аномального зростання активів.

Спочатку в умовах, що склалися, здавалося, що вимушені безпрецедентні грошові вливання розвинених країн у банківські системи не призведуть до помітних порушень економічної рівноваги. Вважали, що ці кошти зрештою поглинатимуться зростаючою економікою третього світу, якій вони необхідні для забезпечення операцій та формування валютних накопичень. Це послабило побоювання влади та фінансистів «золотого мільярда».

Однак пандемія та агресивна політика Росії, погрози Тайваню з боку Китаю призвели до помітних витрат на підтримку опору України російському вторгненню, на відновлення непомітно втраченої раніше військової могутності НАТО. Разом з колишніми витратами це призвело до помітної інфляції та інших негативних наслідків, що турбують.

Іншою проблемою став приплив мігрантів до розвинених країн світу, ментальність та релігійні принципи яких значно відрізнялися від існуючих у країнах «золотого мільярда». При цьому представники мігрантів, часто не обтяжені освітою, не бажаючи визнавати правила поведінки та місцеву культуру, формували активні загони протестувальників, які виборювали ослаблення прийнятих у цій місцевості вимог і регламентацій, і робили це часом дуже радикально. Але такою є природа соціальних істот – відчувши свою силу (при накопиченні їх кількості) або слабкість оточення, намагатися нав'язати суспільному оточенню власний звичний спосіб життя. Впоратися з екстремізмом могли б допомогти етнічно близькі радикалам

люди. Але тоді доведеться неохоче погодитися з необхідністю домовитися про неформальні, причому не пов'язані з правовими нормами правила гуртожитку, зробивши представників верхівки цих етнічних груп – мігрантів союзниками у боротьбі з радикалізмом, який компромісів не визнає.

Вважають, що міграцію безпосередньо викликала політика розвинених країн, бажаючих, нав'язавши прийняті у їх країнах потреби, швидше перетворити країни Сходу у ринок збуту продуктових лінійок великих міжнародних корпорацій. І конфлікти, які виникли у країнах, що розвиваються, є результатом опору еліт і навіть населення, які не бажають погоджуватися з нав'язуваним ззовні устроєм життя і характером споживання. Зростаюча агресивність перекинулася і на більшість мігрантів, що перебралися на Захід.

Але міграція завжди виникає за помітної різниці в умовах життя різних регіонів. І стримує міграцію або фінансова нездатність людей із країн до переїзду, або введені Заходом регламентації. Як тільки фінансові можливості населення бідних країн дозволили їм переміщатися через зниження тарифів на перевезення і як тільки послабшали обмеження на в'їзд у розвинені країни, треба було очікувати масової міграції населення країн, що розвиваються.

Зростання агресивності та політика сили. Зрозуміло, що спусковим механізмом масового переселення народів останніми роками стало розв'язане не без участі західних еліт військове протистояння у країнах Близького Сходу. Намірами Заходу, крім забезпечення стабільності у регіоні, було прагнення змінити звичаї та спосіб життя аборигенів таким чином, щоб розширити можливості збуту своєї продукції. Проте пропозиція товарів та послуг західних компаній, яка, напевно, дозволить проникнути у ці території незвичному для місцевого населення способу життя, не влаштовувала лідерів авторитарних режимів у цьому регіоні. Вони рекрутували для опору змінам радикально налаштовані архаїчні націоналістичні сили, що викликало військові сутички із прозахідними колами. Не дивно, що союзниками прозахідних сил стали західні держави, що породило низку безперервних військових конфліктів у цьому регіоні.

Неблагополучним виявилось становище і на Сході Європи. Економічний підйом у третьому світі та у країнах постсоціалізму призвів до відродження їхніх амбіцій та надій на відновлення колишнього чи надуманого та омріяного внутрішньої пропагандою іміджу своїх держав. Тому еліти низки країн дедалі наполегливіше оголошували про наміри відновити свій вплив, загублений у результаті історичних подій, що відбулися в минулому столітті. У країнах постсоціалізму еліти виявилися сильно розбавленими безліччю амбітних і часто кримінальних персон, які не мають ні належної освіти, ні досвіду управління сучасним суспільством. Авторитарний Китай, який вдало виврався у лідери світової економіки, не забував про свої претензії на Тайвань, який завжди дратував китайське компартійне керівництво своєю економічною активністю, демократичним політичним устроєм, самою назвою і відвертим бажанням відсторонитися від континентального сусіда.

З іншого боку, у розвинених країнах у керівництві з'явилися приховані та явні популісти, схильні за будь-яку ціну домагатися підтримки електорату. Виявилася очевидна слабкість західних еліт, почали поширюватися ізоляційні настрої. Значна частина цих еліт відверто демонструвала свою байдужість і відстороненість відносно шовіністичних рухів, що підіймали голову у країнах-сусідах, до агресивних реваншистських настроїв. При цьому західні держави, крім США, відверто нехтували своєю військовою безпекою, що в очах авторитарних еліт постсоціалізму та успішних азійських країн не додавало їм політичної ваги та розв'язувало руки реваншистським силам цих авторитарних режимів.

Тому протистояння між Росією та Україною, яка відверто почала тягити до зближення з країнами Євросоюзу і оголосила намір стати членом НАТО, вирішилося повномасштабною російською військовою агресією. Варварські бомбардування, руйнація міст, загибель безлічі мирних жителів зміцнили уявлення в усьому світі про агресивність Росії, яка не бажає вирішувати політичні розбіжності іншим шляхом. Імперські настрої та образи на відсутність намірів у країн-сусідів та Заходу піти назустріч претензіям Росії породили незрозуміле для цивілізованих людей прагнення до свавільного порушення міжнародного права і елементарних загальнолюдських моральних

норм. Здивований і наляканий свавіллям Росії цивілізований світ виявив, що кремлівська еліта та налаштована її шаленою пропагандою значна частина населення відверто забажали або підкорити, або знищити українську державу. Ці дії Росії сформували широке позитивне ставлення до України і бажання надати дійову допомогу в її боротьбі з агресором.

Українські захисники продемонстрували здатність дати відсіч російським загарбникам. Симпатії до України значно зросли через те, що через опір української армії було виявлено обмеженість військової сили росіян, слабку їхню військову підготовку, застаріле озброєння та низький моральний дух. Захід, усвідомивши ці військові слабкості Росії, зітхнув із полегшенням, але стурбувався щодо можливих подальших конфліктів із безрозсудними, на їхню думку, політиками Кремля. Було ухвалено рішення про всіляку підтримку України, що бореться, бо з'явилася перспектива, посиливши військовий потенціал української армії, домогтися якщо не поразки, то значного послаблення військових можливостей Росії, щоб подібні локальні агресивні напади надалі не повторювалися. У протистоянні цим загрозам, у трансформації європейського простору в цілях зміцнення його безпеки мають брати участь не тільки політики, військові, дипломати, але й інтелектуали і академічні кола (про роль університетів у процесах європейської трансформації на тлі російської військової експансії див. додаток 8).

Тим більше, що Росія неодноразово погрожувала застосувати у разі погіршення її становища ядерну зброю, яку вона накопичила у великій кількості. Саме побоюваннями виникнення ядерного військового конфлікту НАТО з Росією обумовлені вимоги країн, які постачають Україні зброю, не застосовувати її на території Росії. Позиція агресора, що вимагає анексії чужих територій, практично не залишає шансів на мирну угоду. Війна може перерости у тривалий незагойний військовий конфлікт, подібний до того, що існує на Близькому Сході між союзником США малочисленним Ізраїлем і численними арабами і палестинцями, яких підтримують арабські країни³⁰.

30 Історія часом свідчила (див., наприклад, Вестфальський договір 1648 р.), що якщо відразу домовитися не вдається, то набагато пізніше змучені та виснажені боротьбою сторони все одно дійдуть згоди. Але ціна цієї угоди виявиться позамежною.

Це протистояння юдеїв і арабів, які відверто бажають знищити Ізраїль, дісталось епосі глобалізації у спадок, але виявилось цілком у дусі зростання напруженості між авторитарними режимами і демократичними країнами та країнами, які тяжіють до демократії. Які при цьому виникають аналогії, судити читачеві.

Література до розділу 3

1. Schmidt H., Take I., Demokratischer und besser? // Aus Politik und Zeitgeschichte. 17.10.1997. с. 13.
2. Castells M., European Cities, the Informational Society and the Global Economy // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, London, 1993 (84). С. 249.
3. R. Baldwin. The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization. - Harvard University Press. 2016.
4. Leontiev V. Factor Proportions and the Structure of American Trade, Further Theoretical and Empirical Analysis // The Review of Economics and Statistics. 1956. No. 4. Pp. 398-399.
5. Bakirov V. S., Kostenko E., Kuklin V. M. Arguments in Favour of Economic Liberalization / International Journal of Economics and Financial Research. Vol. 6, Issue.7, pp: 139–146, 2020 DOI: <https://doi.org/10.32861/ijefr.67.139.146>.
6. Bakirov V. S., Kuklin V. M., Sirenka A. V. Economic and social development of the world during the first decades of the 21st century (period of liberalization) – Generis Publishing. 2022. 74 p. May 2022.
7. Franzmeyer F., Welthandel und internationale Arbeitsteilung // Faulenbach J. (Hrsg.), Globalisierung. Serie Informationen zur politischen Bildung. Bd. 263, Bonn, 1999. С. 11.
8. Heilbroner R. Economics as Universal Sciences // Social Research An International Quarterly of the Social Sciences. Fall 2004. V. 71. № 3. P. 617– 618.
9. Many Globalization/ Cultural Diversity in the Contemporary World. Ed. by Peter L., Berger and and S. P. Huntington. Press, Inc. 2002.
10. David P. A., Foray D. Economic Fundamentals of the Knowledge Society. Bornstane D. How to Change the World. Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas. Oxford. 2007.
11. Hans-Peter Martin H-P., Schumann H., The Global Trap: *Globalization* and the Assault on Prosperity and Democracy · Patrick Camiller · 1996 · Political Science. 1996.
12. Hinkelammert F., Globalisierung und Ausschluß aus lateinamerikanischer Sicht. // Fornet–Betancourt R. (Hrsg.), Armut

- im Spannungsfeld zwischen Globalisierung und dem Recht auf eigene Kultur. Frankfurt a.M., 1998. С. 96.
13. Schmidt A., Ungleichher Tausch. Hamburg, 1982. С. 117.
 14. Nuscheler F., Lern- und Arbeitsbuch Entwicklungspolitik. Bonn, 1996. С. 275.
 15. Rösner H., Globalisierung als Herausforderung für den Sozialstaat. // Mensen B. (Hrsg.), Globalisierung. St. Augustin, 1998. С. 37.
 16. Darendorf R., Quadrare il cerchio. Benessere economico, coesione sociale e libertà politiche. Rom/Bari, 1995.
 17. Nuscheler F., Entwicklung und Frieden im Zeichen der Globalisierung. Bonn, 2000.
 18. Lafonten O., Globalisierung und nationale Zusammenarbeit. // Beck U. (Hrsg.), Politik der Globalisierung. Frankfurt, 1998. С. 254–263.
 19. Clinton B., The Struggle for the Soul of the 21st Century. // Richard Dimberly Lecture. 07.01.02. http://www.bbc.co.uk/arts/news_comment/dimbleby/print_clinton.shtml.
 20. Hasse R. Globalisierung: Chancen oder Gefährdungen. // Mensen B. (Hrsg.), Globalisierung. St. Augustin, 1998. С. 9–23.
 21. Huntington S., The Clash of Civilisation. N.Y., 1996.
 22. Rodrik D., Grenzen der Globalisierung. Ökonomische Integration und soziale Desintegration. Frankfurt/N.Y., 2000. С. 26.
 23. Beck U., Was ist Globalisierung? Frankfurt a.M., 1999. С. 33–48.
 - Altwater E., Mahnkopf B., Grenzen der Globalisierung, Münster, 1996.
 24. Chomski N., Dietrich H., Globalisierung im Cyberspace. Globale Gesellschaft, Märkte, Demokratie und Erziehung. Bonn, 1999.
 25. Ritter M., Zeiter K., Armut durch Globalisierung, Wohlstand durch Regionalisierung. Graz, 2000.
 26. Lefort C. Reversibility: Political Freedom and the Freedom of the Individual // Democracy and Political Theory, Cambridge. 1988, P. 180.
 27. Giddens A. The Third Way and its Critics.
 28. Ballestrem K., Globalisierung und internationale Gerechtigkeit // Mensen B. (Hrsg.), Globalisierung. St. Augustin, 1998. С. 105.
 29. Miller D., Nationale Selbstbestimmung und globale Gerechtigkeit. // Ballestrem K. (Hrsg.), Internationale Gerechtigkeit. Opladen, 2001. С. 70 и далее.
 30. Куклін В. М. Каміні спотикання: Есе. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 172 с.

4. ОСЛАБЛЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ І НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Розкріпачення інтелекту та суспільство знання.

Лібералізація у розвитку цивілізації проявила себе також у розкріпаченні інтелектуального потенціалу суспільства. Догматичні умовності, релігійні заборони, культурні анахронізми, необхідні для закабалення елітами простих людей, поступово зусиллями інтелектуалів, науковців були значно спростовані. Причому соціальні підстави такого розкріпачення були очевидні: політичним та економічним елітам були потрібні технологічні інновації та економічні успіхи. Тому опір з боку еліт поширенню інформації та знань значно зменшився. Технології, крім збільшення прибутковості, забезпечували зокрема ефективність виробництва, підсилювали стратегічні та військові можливості. Розвиток ринкової економіки та розповсюдження ринкових принципів у масовій свідомості сприяли зростанню якості життя та збільшенню багатства. Тому науці та технологіям був виданий карт-бланш, надана велика свобода у творчості та технологічній винахідливості.

Хоча слід усвідомлювати, що ера наукового розвитку³¹ технологій почалася задовго до інформаційної революції, яка інструментально, як відомо, проявила себе у створенні глобаль-

31 Раніше в епоху виробничої революції на рубежі XX століття всі технічні досягнення були створені зусиллями ентузіастів, які отримали хорошу освіту, багато з яких не мали безпосереднього відношення до наукової діяльності. Частка науковців серед творців нових технологій поступово зростала переважно через зростання фінансування необхідних державі інфраструктурних і військових програм.

ної мережі Інтернет, масовій появі персональних комп'ютерів, що отримали доступ до цієї Мережі, а також у розвитку інформаційних технологій на основі програмного забезпечення та мов програмування.

Перехід до усвідомлення економічної користі знань. Масове усвідомлення визначальної ролі знань у розвитку людства відбулося саме в епоху (останньої) глобалізації з розвитком венчурного бізнесу з його аномально високим відсотком прибутковості³² та різко посилилося у ході інформаційної революції. Практичні економісти відразу ж почали кількісно оцінювати внесок знань у капіталізацію компаній [1].

Основна маса населення, вражена досягненнями творців інформаційних технологій, які практично увійшли до кожного будинку, тим більше повірила у чудові властивості знання. Цікаво, що саме інформаційна складова прогресу справила найбільше враження на експертів і різноманітних соціальних аналітиків. Завдяки цьому «суспільство знань» стало синонімом «інформаційного суспільства» [2], хоча, насправді, варто було ці терміни розділяти. Подібна плутанина існувала і у визначенні інформаційних компаній та інтернет-компаній, які нині ототожнюють з високотехнологічними, хоча існувало раніше і існує досі безліч підприємств, що використовують високі технології і також є високотехнологічними. Але вони незаслужено опинилися в густій інформаційній тіні.

Ця плутанина призводила до того, що багато рис глобалізованого економічного середовища та практик, які склалися ще до інформаційної революції люди, анітрохи не вагаючись, вважали початком утворення інформаційного суспільства. Наприклад, мережеве підприємництво існувало й до виникнення Мережі, бо поняття мережевий маркетинг і способи продажу, засновані на ньому, також були спрямовані на безпосередній вихід до масово-

32 Приватні інвестори венчурного бізнесу (ангели), які отримували тризначні цифри відсотка від вкладеного капіталу, у США стали не менш відомими громадськості, ніж провідні зірки естради. Причому всі розуміли, що йдеться про високотехнологічний бізнес, де наукові знання складали основу цього бізнесу, забезпечуючи його патентами. Високий рівень доходів патентованих продуктів, власне, і продемонстрував значення фундаментальної науки як безпосередньої продуктивної сили.

го споживача. Тільки методи реалізації цього виходу були дещо інші. Зрозуміло, що Інтернет розширив можливості, але не створив мережеву структуру продажів як таку. Суспільство споживання навіть без Інтернету чудово процвітало і в колишні часи. Організація контролю та моніторингу теж існувала з безліччю напрацьованих технологій збору та обробки даних, нехай і архаїчних. Інформаційні системи тут мало додали чогось нового, лише прискорили інформаційні процеси та збільшили їх масштаби.

Досить спірно, що уявлення про «роль знання як підстави індивідуальних і колективних дій» і «поява експертних груп» виявилися лише у сучасності, а термін «управління з допомогою інформації» є взагалі мало зрозумілий, бо управління без інформації не існує у принципі. «Виробництвом знання» університети займалися ще у середні віки, а «зв'язок знання та інформації» був цілком очевидним. Тому деякі критерії сучасного рівня цивілізації, що використовуються для характеристики «суспільства знань» або «інформаційного суспільства», не витримують прискіпливого підходу. Справа ще й у тому, що інформаційна революція затулила й багато інших форм інноваційного технологічного прогресу у різних сферах життя, що й спричинило подібний перекид у визначенні «суспільства знань».

Мабуть, слід суворо відокремити нововведення, які були внесені інформаційною революцією, і зміни в укладі життя від відомих, раніше повсюдно використовуваних методів і підходів, які проявили себе до виникнення інформаційних технологій та інформаційної інфраструктури. І які, тим не менше, цілком характеризують «суспільство знань».

Сучасне «суспільство знань». Певна рація у визначенні сучасної цивілізації як «суспільства знань» існує, якщо розуміти його як суспільство, де з одного боку вирівнюються рівні дискурсів науки, технології, культури та соціальних сфер за ступенем важливості для суспільства, а з іншого боку відбувається їхнє об'єднання [3]. З економічних та технологічних позицій «суспільство знань» представляється як потужний домінуючий процес упровадження спеціально розроблених наукових технологій як в економічне життя, так і в усі інші сфери практичної діяльності.

Цивілізація давно сформувала механізм обміну ідеями та науковими результатами, який частково нагадує ринок обміну речей та послуг. Власне, зусиллями багатьох поколінь було створено загальносвітовий соціальний інститут науки. Як і у випадку ринку обмінів в економіці, подібний ринок обміну науковими ідеями та результатами забезпечив активний прогрес науки у глобальному масштабі. Відсутність (за певними винятками) кордонів на цьому ринку дозволила забезпечувати успішність науки як раніше, так і в даний час. Вільний обіг ідей та отриманих результатів, жорсткий громадський контроль за затвердженням пріоритетів, використання негласного ієрархічного табеля про ранги і багато інших речей дозволили науці зберігати повагу до себе.

Наука і, зокрема, науковий експеримент, наукові спостереження дозволяють значно розширювати межі усвідомленого людьми світу. На кожному етапі наукові спільноти формують систему уявлень щодо предметів своїх досліджень. Потім виникає загальна для конкретної галузі науки парадигма, яка уточнюється та розширюється за рахунок нових даних. На основі цієї системи поглядів та уявлень розробляються нові експерименти та передбачення. Цей процес триває доти, доки накопичиться критичне число невідповідностей і протиріч, яке формують певний потенціал сумнівів серед дослідників, зазвичай нових поколінь [4]. Тоді доводиться шукати нові рішення, та поступово, з великим опором з боку апологетів колишніх концепцій, пробиває собі дорогу нова чи оновлена парадигма.

Усвідомлення важливості наукової діяльності сталося насамперед у реальному секторі економіки. Причина цього була в тому, що люди завжди оцінювали користь чогось саме у кількості отриманих і/або очікуваних грошових знаків. Безсумнівним внеском у розвиток прикладної науки і розробки нових технологій стала ціла мережа високотехнологічних лабораторій, створених в останній час промисловими гігантами. Зокрема це лабораторії Experimental Station (DuPont), Lab126 (Amazon), Special Vehicle Team та Silicon Valley Lab (Ford), HP Labs (Hewlett–Packard) та інші. Тут великі компанії вкладали кошти для пошуку та розробки нових технологій та створювали якщо не підприємства, то окремі підрозділи, які випускали па-

тентовану продукцію. Це дало основу вченим німецької школи соціології – так званої Штарнберзької групи [3] – вважати, що період відкриттів у фундаментальній науці завершено, і природознавство зайнялося прикладними, хоч і дуже важливими додатками, завдання яких були йому визначені суспільством (інформатика, біотехнології), екологічні проблеми тощо. Безсумнівно, суспільство змушувало природознавство розвивати додатки у різних сферах життя, але період відкриттів у природознавстві принципово не може закінчитися, про що переконливо свідчать нові вражаючі відкриття. Іншим фактором, який визначив зростання уваги громадськості до інтелектуальних досягнень, стало формування шкали рейтингів наукової діяльності, яка оплачується державними структурами.

Оцінка наукової продукції та пріоритет. Величезні і постійно зростаючі обсяги наукової продукції поставили питання про справжню цінність результатів розробок, про доцільність фінансування тих чи інших наукових досліджень. Оскільки сформулювати кінцевий, остаточний результат дослідження стало важко, почали кількісно оцінюватись рівні престижності наукових журналів та установ, визначати показники ефективності наукової діяльності. Про ці формалізовані та оприлюднювані (принаймні у спеціалізованих виданнях) показники заговорили спочатку кадрові служби та агенції з найму, потім керівники установ. Тепер ці показники використовують при складанні рейтингів та для оцінки наукових звітів, при наданні фінансування на розробки (грантів). У результаті всі ці показники фактично означали капіталізацію результатів наукових досягнень, рівнів кваліфікації та рейтингових позицій. Зрозуміло, що аналогічно тому, як у реальній економіці продукти відомих брендів за рівної якості цінувалися вище, так і в науці фахівці з вищим рейтингом оцінювалися вище, що забезпечувало їм більший доступ до посад та фінансування. Журнали та організації з найвищим рейтингом вимагали більшої оплати за надані послуги. Тобто не лише витвори мистецтва та літератури, які були інтелектуальною власністю, стали нематеріальним активом. Але й результати наукових досліджень, оформлені як публікації з авторським правом (також, як і раніше патенти у балансах високотехнологічних підприємств) капіталізують, щоправда, поки що лише у такій немонетарній формі. Реакцією наукової громадськості на ці дії державних і ринкових організацій стало формування безкоштовних видань, розташованих у Мережі, які швидко стали не менш відомими і навіть популярнішими, ніж престижні видання, що володіють імпакт-факто-

рами. Вчені, що погано володіють навичками ринкової організації, нехтували оформленням документації на авторське право, вважаючи, що наукова громадськість зрештою нехай навіть в історичні терміни, але розставить усіх на свої місця. Хоча наука це хоч і вкрай корисне, але дороге для суспільства задоволення, яке слід оплачувати. І тому питання про наукові рейтинги, яке є важливе для формування пріоритетів, принаймні у питаннях фінансування, виявилось одночасно і вкрай болючим, таким, що потребує акуратного вирішення. Бо всілякі формальні схеми оцінки на перевірку виявляються неспроможними через відому винахідливість не стільки вченого стану, а скоріше тих, що пристали до нього і освоїли методи тиражування наукової і псевдонаукової продукції. Мова йде про не дуже обтяжених талантом і знаннями, але дуже мотивованих до кар'єри³³ діячів. Як у реальній економіці, в оцінках наукової діяльності з'явилися штучно роздуті бренди, рейтинги, отримані за рахунок перехресних договірних посилок та публікації спільних робіт, де внесок окремих поважних співавторів є умовним. Проте інформаційна відкритість та полегшений доступ до оприлюднення наукових результатів здатні зняти болючість цієї проблеми, як це було до проникнення ринкових відносин в інститут науки. Крім того, можливість полемізувати з приводу цінності представлених на суд наукової громадськості результатів в інформаційному суспільстві буде напевно здебільшою мірою реалізована, і люди науки віддадуть належне своїм героям. Що ж до декларованої «принципової відсутності відмінності соціальних та природничих наук» в умовах формування «суспільства знань», то взагалі кажучи всі наукові напрями є без винятку корисними для суспільства. І природознавство, і суспільствознавство – це еквівалентні за значимістю напрями наукових пошуків. Проблеми лише у рівні розвитку цих наук, у ступенях їх формалізації, в адекватності сформульованих понять, що використовуються для опису явищ реальності, що спостерігається і досліджується. Тут, звичайно, природознавство знаходиться на вищому рівні розвитку, але значне стимулювання суспільством соціально-гуманітарних досліджень дозволяє сподіватися на більший прогрес в їх розвитку [5]. (Про виклики, які постали перед соціально-гуманітарними науками, див. додатки 2, 3.)

Розвиток програмних методів розрахунків та використання потужних пристроїв, здатних швидко вирішувати складні обчислювальні завдання, створили нові можливості для розвитку

33 Виявити представників цієї кагорти вчених неважко. Вони сумують при обговоренні наукових питань, але похваляються, якщо справа стосується інтриг та кар'єрних успіхів.

багатьох наук. Якщо раніше обчислювальні системи були потрібні для уточнення та проведення розрахунків, з метою оцінки перспективності створення того чи іншого приладу, нині *чисельний експеримент потіснив традиційну експериментальну діяльність*. Справа в тому, що у науці завжди доведеною істиною є позитивний результат експерименту, що підтверджує гіпотезу або розрахунки. Спочатку, використовуючи нові технологічні можливості, чисельний експеримент став підмогою для традиційного експерименту приладів, а потім він став тіснити звичайний натурний експеримент, користуючись тим, що достовірність моделювання процесів і явищ вже не піддавалася сумнівам.

Дійсно, ступінь достовірності чисельного експерименту була перевірена багаторазово порівнянням його результатів з експериментом приладовим. Традиційне уявлення про моделювання процесів та явищ, яке раніше пов'язували лише з необхідністю їх ілюстрації та візуалізації, тепер поступово почало змінюватися у бік визнання його гідним партнером натурального експерименту для створення технологій та відпрацювання процедур реагування. У практиці дослідження природи моделювання стає дієвим методом виявлення нових явищ та ефективним способом виявлення нових закономірностей. Корисним для створення ефективних імітаційних моделей є використання евристичних, заснованих на емпіричних даних підходів до опису процесів, внесення до відомих універсальних рівнянь та опису корисних змін. Бо, на думку А. Пуанкаре, «головним чином рівняння нас повинні вчити тому, що можна і що слід у них змінити». Раціонально застосовувати наближені методи, засновані на малих параметрах, і активно застосовувати чисельне моделювання для з'ясування основних механізмів процесів, що вивчаються. Не обмежуючись дослідженням навіть дуже важливих, але приватних рішень для формулювання необхідних підказок практикам.

Інтелектуалізація праці. Обговорення поняття «інтелектуальна праця» стикається з труднощами визначення рівнів інтелектуальності, бо вважати, що робота службовця зі створення клієнтської бази навряд чи рівнозначна роботі вченого, який формує математичну модель певного процесу, чи роботі юриста

зі вдосконалення законодавства. Також не зрозуміло, що зараз є працею на виробництві, в управлінні машинами, яка вже мало чим відрізняється від праці службовця біля монітора. Тому що оператор, керуючий виробничою лінією, також сидить за екранами моніторів, можливо, трохи іншого типу. Інша річ, що зайнятість у виробництві значно зменшилася, а зайнятість у сфері послуг зросла [6]. Зросла зайнятість в освіті, у наукових і технологічних центрах, в управлінських структурах різного виду. І важко виділити, де в якому виді діяльності потрібно більше креативності, таланту та навичок, бо всі види діяльності зараз швидко змінюються, що потребує постійного вдосконалення та перекваліфікації разом із певним інтелектуальним напруженням.

Все більш інтелектуальною стала управлінська праця в економічному, політичному та суспільному житті. Ієрархічно-вертикальні системи управління останнім часом повільно поступаються місцем мережево-горизонтальним або гібридним, де мережеві структури вбудовані у передусім ієрархічні вертикалі. Сенса таких перетворень пов'язаний насамперед із ускладненням довкілля, зі збільшенням числа чинників, які впливають на динаміку системи управління, із прискореним виникненням зовнішніх і внутрішніх змін. Тому вигідніше дати більшу свободу вибору нижчим поверхам управління для своєчасної реакції на виклики і для оперативного вироблення елементів сценарію поведінки. Зрозуміло, що вироблення стратегічних завдань залишається за верхніми поверхами управління, ієрархія продовжує існувати через вимоги відповідальності за помилки. Але у випадках, де відповідальність небажано брати на себе або вона не передбачена, ієрархія систем прийняття рішень може взагалі бути відсутня, всі рішення приймає горизонтальна структура через консенсуси або просту більшість.

У багатьох організаціях, у разі зростання кількості завдань створюються так звані віртуальні колективи з тимчасовим підпорядкуванням керівнику проекту співробітників інших підрозділів. При завершенні робіт ці колективи розпускалися. Фактично всередині ієрархічної організації тим самим створювалися внутрішні тимчасові мережі взаємодії, формально не пов'язані зі стандартною регламентацією структурних підрозділів, що можна вважати проявом інсорсингу як способу ви-

користовувати внутрішні можливості. Поява гібридних систем управління була викликана виникненням нових не передбачених колишніми цілями підприємства завдань, що з'явилися як реакція на зміни зовнішнього чи внутрішнього стану.

З іншого боку, багато великих підприємств, продаючи свої виробничі активи, домовлялися зі своїми новими власниками про створення виробничо-збутової мережі (аутсорсинг), яка забезпечувала велику свободу маневру для менеджменту та зберігала колишні можливості взаємодії, знижуючи цим шляхом витрати великих компаній. Особливо у розвинених країнах, звідки великий капітал вивіз виробничі потужності в третій світ та країни з меншим рівнем витрат бізнесу³⁴. З найбільшим темпом зростали центри управління та зв'язку між розташованими по всьому світу підприємствами та підрозділами виробничо-збутових мереж великих міжнародних компаній.

У некомерційних організаціях мережеві структури взаємодії розвивалися ще швидшими темпами, бо у системах державного управління та контролю зі зростанням економіки та міжнародного співробітництва кількість та різноманітність завдань швидко зростала. Їм слід було для ефективної взаємодії не тільки налагоджувати зв'язки та контакти, але й вивчати і враховувати правове та етичне середовище партнерів. Крім того, громадські та професійні організації в умовах розвитку громадянського суспільства також швидко перетворювалися на мережеві суспільства, бо рівні відповідальності всередині цих колективів були недостатньо високі.

Про продуктивність знань. Існує розуміння того, що далеко не всі знання та вміння, які розподілені у суспільстві, є продуктивними, тобто активно використовуються для забезпечення життя людей. Багато знань поки що не впроваджені у технології та не призводять до покращення якості життя сучасників. Мабуть, прагматична ефективність використання знань у житті цивілізації завжди буде незначною, деякі знання та

34 Як, наприклад, у Польщу, куди багато великих компаній Старого Світу перевели свої фінансові та розрахункові центри, створивши цілий конгломерат фінансових підрозділів, пов'язаних не тільки корпоративними мережами, а й мережами, що об'єднують ці компанії прямо або через спільні клірингові центри між собою.

вміння ще чекатимуть свого часу, інші взагалі навряд чи знадобляться в найближчому майбутньому. Але людська спільнота завжди збиратиме і накопичуватиме знання, це іманентна властивість інтелектуальних систем³⁵.

Проте досвід історичного поступу з очевидністю показує визначальну роль втілених у технології знань у розвиток суспільства. Причому в історично невеликих проміжках часу нові технології неодмінно поширюються по всьому світу.

Саме створені та освоєні технології призвели до стрімкого зростання якості життя сучасних людей, забезпечили не лише високий рівень споживання, а й створили умови для культурного та інтелектуального розвитку. Однак цей соціально-економічний розвиток у різних частинах планети різко відрізняється. І ці відмінності сильно корелюють з різним рівнем освоєних технологій, тобто зі складністю технологічного, а значить, і економічного розвитку країн.

Автори дослідження [7] визначили індекси економічної складності (Economic Complexity Index ECI) різних країн. Такий індекс визначає, «наскільки диверсифікований та складний експорт цієї країни».

Враховують загальну кількість продуктів, що представляються на світовий ринок, з порівняльними перевагами при $RCA > 1$ (тобто при перевищенні так званої справедливої частки експорту країни)³⁶, тобто різноманітність (diversity) експорту. А також поширеність (ubiquity) продукту, тобто кількість країн, що експортують такий продукт.

Індекс ECI показує ступінь складності економіки країни, розрахований виходячи з обліку експортного потенціалу країни та значень індексів складності галузей PCI. Причому облік експортних показників країн проводився авторами [7] лише за значень $RCA > 1$. Для цього вони представили галузеву структуру світового господарства у наступний спосіб.

35 Детальніше див. <http://periodicals.karazin.ua/cscs/issue/view/576/showToc>

36 Якщо так звана виявлена порівняльна перевага RCA (Revealed Comparative Advantage) яка дорівнює відношенню долі в експорті країни цього продукту до частки в експорті цього продукту у світі, і вона досягає одиниці, то це вважається справедливою часткою експорту для країни.

Високотехнологічні, які мають найбільшу структурну складність галузі, – це машинобудування (індекс складності продукту $PCI = 2,54$), сумарний світовий експорт 20,3 % (\$4,4 трлн) всього обсягу світового експорту. Лідери за обсягами експорту тут, відповідно, Німеччина, США та Японія. А також електроніка ($PCI = 2,25$; 16,7 %; \$3,6 трлн; Китай, Гонконг, США), хімікати та здоров'я ($PCI = 2,52$; 7,47 %; \$1,6 трлн; США, Німеччина, Бельгія); хімічна промисловість ($PCI = 1,67$; 5,49 %; \$ 1,2 трлн; Німеччина, США, Франція); літальні апарати ($PCI = 1,48$; 2,0 %; \$ 0,44 трлн; Франція, Німеччина, Велика Британія); обладнання для дому та офісів ($PCI = 1,16$; 1,14 %; \$ 0,25 трлн, Китай, Швейцарія, США); нафтохімія ($PCI = 1,22$; 1,0 %; \$ 0,22трлн, Німеччина, США, Бельгія); котли ($PCI = 1,56$; 0,88 %; \$ 0,19 трлн, Китай, Німеччина, Японія); целюлозно-паперова промисловість ($PCI = 1,77$; 0,67 %; \$ 0,15 трлн, США, Канада, Швеція); молочна промисловість ($PCI = 1,14$; 0,61 %; \$ 0,13 трлн, Німеччина, Франція, Нідерланди).

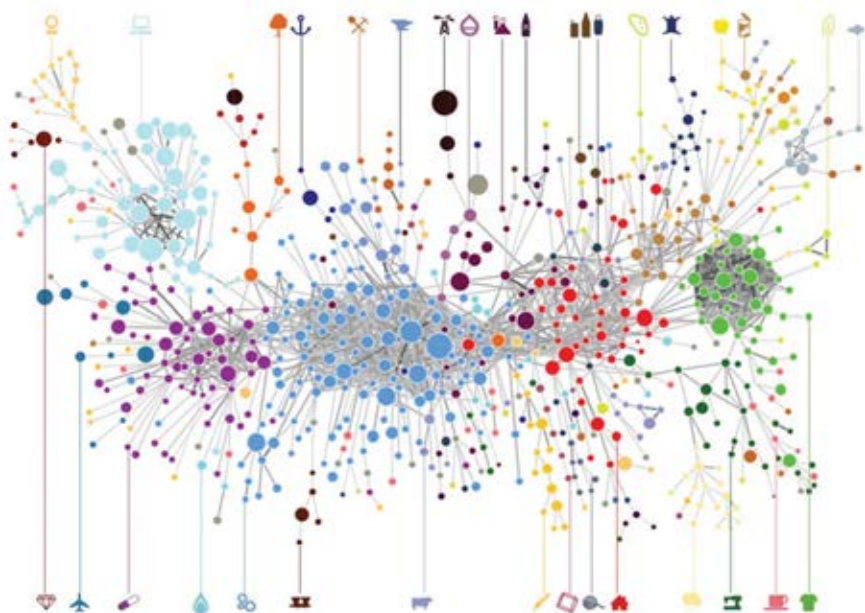

Рис. 6. Простір товарів у світовому господарстві відповідно до [7]

Також технологічно відносно складні галузі – це галузь будівельних матеріалів та обладнання ($PCI = 0,77$; $5,23$ %; $\$ 1,1$ трлн, Китай, Німеччина, Італія); металопродукція ($PCI = 0,76$; $2,26$ %; $\$ 0,5$ трлн, Японія, Німеччина, Південна Корея); м'ясо та яйця ($PCI = 0,64$; $1,1$ %; $\$ 0,24$ трлн, США, Бразилія, Німеччина); кораблебудування ($PCI = 0,83$; $1,05$ %; $\$ 0,23$ трлн, Південна Корея, Китай, Японія); агрохімія ($PCI = 0,4$; $0,62$ %; $\$ 0,14$ трлн, Німеччина, США, Канада); а також інша технологічна продукція ($PCI = 0,93$; $1,94$ %; $\$ 0,43$ трлн, США, Китай, Німеччина).

Вимоги певного рівня технології галузі – це текстильна промисловість ($PCI = 0,18$; $0,86$ %; $\$ 0,19$ трлн, Китай, Італія, Гонконг); кам'яновугільна промисловість ($PCI = 0,21$; $0,83$ %; $\$ 0,18$ трлн, Австралія, Індонезія, Росія); дорогоцінне каміння ($PCI = 0,02$; $0,77$ %; $\$ 0,17$ трлн, Індія, Ізраїль, Бельгія); пиво, спиртні напої та цигарки ($PCI = 0,07$; $0,57$ %; $\$ 0,13$ трлн, Велика Британія, Нідерланди, Німеччина).

Високоприбуткові, але такі, що не мають високотехнологічної складової галузі, – нафтовидобуток ($PCI = -2,08$; $10,5$ %; $\$ 2,3$ трлн, Саудівська Аравія, Росія, Норвегія); гірничодобувна промисловість ($PCI = -0,59$; $5,01$ %; $\$ 1,1$ трлн, Австралія, США, Чилі); одяг ($PCI = -0,43$; $4,63$ %; $\$ 1,1$ трлн, Китай, Гонконг, Італія); харчова промисловість ($PCI = -0,07$; $2,74$ %; $\$ 0,6$ трлн, Німеччина, Італія, США); олії ($PCI = -0,34$; $1,34$ %; $\$ 0,3$ трлн, США, Бразилія, Аргентина); риба та морепродукти ($PCI = -1,23$; $0,87$ %; $\$ 0,19$ трлн, Китай, Норвегія, Таїланд); тропічне сільське господарство ($PCI = -1,95$; $0,86$ %; $\$ 0,19$ трлн, Індонезія, Нідерланди, Малайзія); неорганічні солі та кислоти ($PCI = -0,22$; $0,53$ %; $\$ 0,12$ трлн, США, Китай, Німеччина); бавовна, рис, соя ($PCI = -2,25$; $0,44$ %; $\$ 0,096$ трлн, США, Індія, Таїланд); тютюнові вироби ($PCI = -1,46$; $0,29$ %; $\$ 0,064$ трлн, Німеччина, Нідерланди, Бразилія); шкіряні вироби ($PCI = -0,85$; $0,24$ %; $\$ 0,053$ трлн, Італія, США, Нікарагуа); фрукти ($PCI = -0,58$; $0,21$ %; $\$ 0,045$ трлн, Іспанія, США, Чилі); волокна тваринного походження ($PCI = -0,85$; $0,06$ %; $\$ 0,012$ трлн, Австралія, Китай, Італія); інша сільгосппродукція ($PCI = -0,79$; $0,78$ %; $\$ 0,17$ трлн, Бразилія, Німеччина, Франція).

Незважаючи на деяку обмеженість опису технологічної та економічної складності господарства країн, даний аналіз безумовно становить інтерес. Наведені дані відповідають експортним можливостям країн, незважаючи на їхній внутрішній ринок.

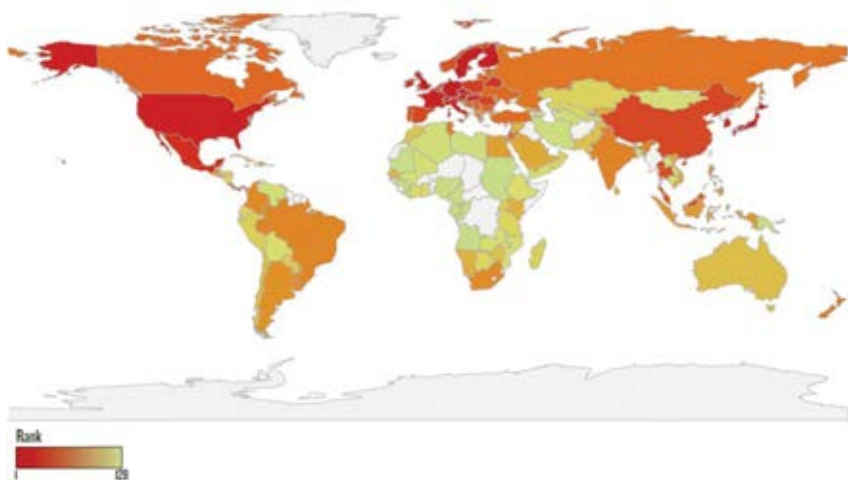

Рис. 7. Карта розподілу (Rank) економічної та технологічної складності країн світу (Economic Complexity Index ECI) у 2008 році згідно з [7]

Це не зовсім раціонально не зважати на товарообмін в середині країн принаймні для великих країн з великим внутрішнім ринком³⁷, таких як США, Китай, а також певною мірою таких, як Індія та Бразилія.

Крім того, міркування авторів щодо впливу економічної складності експортної складової галузей господарства на перспективи економічного зростання викликають сумніви. Не обов'язково, що країни, які мають недостатню складність експортної економіки, у найближчому майбутньому демонструватимуть швидке зростання. Напевно, тут слід враховувати якийсь поріг технологічного розвитку, перевищення якого може забезпечити це зростання, що автори [7] підкреслюють вже на початку своєї книги. Крім того, слід враховувати інтегрованість певної країни у спільні політичні та економічні союзи, вплив великих держав-сусідів, тобто вплив оточення.

37 Наприклад, активний експорт країн Євросоюзу, який більшою мірою орієнтований на їх спільний ринок, подібний до товарообміну між окремими штатами США, але цей товарообмін авторами дослідження [7], зрозуміло, не враховується.

З іншого боку, розвинені держави, демонструючи зниження рівня експортних потенціалів, виявлене авторами [7], зовсім не досягають граничної складності, після якої ускладнення технологічних і господарських зв'язків уповільнюється. Причина зниження складності господарств розвинутих країн після «революції багатих» (йдеться про значне зменшення корпоративного податку для підвищення конкурентоздатності бізнесу, який орієнтовано на експорт, у розвинених країнах у кінці 80-х років) більше пов'язана з масштабним перенесенням безлічі технологічних виробництв у країни, що розвиваються. Цей масштабний міжкраїновий аутсорсинг, порятунком розвинених країн від малорентабельних галузей через дешеві продукти країн, що розвиваються, є прямим наслідком глобалізації світового господарства.

Таблиця 1

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДНОСТІ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН

Показники Держави	Чисельність дорослих млн.	Середнє багатство дорослих, \$ тис.	ВВП (ППС) на душу населення, \$ тис.	Індекс економічної складності (ECI), 1988	Індекс економічної складності (ECI), 1998	Індекс економічної складності (ECI), 2008	Індекс економічної складності (ECI), 2016
Австралія	16,92	364,9	66,4	0,22	0,18	-0,32	-0,50
Австрія	6,809	196,1	47,5	1,78	1,80	1,81	1,86
Бельгія	8,440	259,4	44,1	1,53	1,6	1,08	1,18
Канада	27,67	248,3	45,9	0,97	1,02	0,57	0,64
Данія	4,218	251,6	45,8	1,59	1,57	1,27	1,09
Фінляндія	4,225	149,9	41,2	1,64	1,85	1,71	1,59
Франція	48,45	262,1	41,4	1,67	1,67	1,47	1,37
Німеччина	67,08	179	47,4	—	2,18	1,98	2,16
Греція	9,131	81,34	25,6	0,20	0,26	0,21	-0,03
Ірландія	3,547	194,6	54,3	1,44	1,57	1,23	1,51
Італія	49,24	203,6	35,8	1,61	1,54	1,31	1,4
Японія	104,3	190,2	38,2	2,11	2,21	2,32	2,47
Нідерланди	13,02	182,8	49,3	1,39	1,37	1,04	1,06
Нова Зеландія	3,292	400,8	35,5	0,57	0,47	0,29	0,09
Норвегія	3,788	321,3	68,4	1,26	0,99	0,78	0,87

Продовження табл. 1

Португалія	8,640	73,84	27,8	0.69	0.57	0.70	0,62
Іспанія	37,57	111,6	35,2	1.20	1.13	0.93	0,71
Швеція	7,369	311,3	48,0	2.02	2.03	1.86	1,77
Швейцарія	6,156	567,1	59,3	1.90	2.08	1.93	2,18
Велика Британія	48,7	320,4	41,2	1.81	1.92	1.56	1,56
США	243,3	353	56,3	1.58	1.81	1.45	1,6

Джерело: використано дані [7]

У таблиці 1 показано, яка розвинена складність експортного потенціалу розвинутих країн. Великі розвинені країни демонструють стагнацію та незначне зниження складності експортних галузей, крім острівної Японії, яка, схоже, оговталася від двадцятирічного застою.

У швидко зростаючих економіках спостерігається переважне зростання технологічної та економічної складності (див. таблицю 2), оскільки ці країни не настільки інтегровані у світову економіку і не мають дочірніх та афілійованих виробництв у країнах, що розвиваються. Бо саме такий міжнародний аутсорсинг, виробничий і фінансовий капітал, внесений у господарство країн, що розвиваються, дозволяє розвиненим країнам отримувати відчутні дивіденди. Країни з економікою, що швидко зростає, не мають вільного капіталу, який їм самим потрібен для власного розвитку, і тому не активізують вивезення виробничого та фінансового капіталу.

Таблиця 2

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДНОСТІ У ШВИДКО ЗРОСТАЮЧИХ ЕКОНОМІКАХ

Показники Держави	Чисельність дорослих, млн	Середнє багатство дорослих, \$ тис.	ВВП (ППС) на душу населення, \$ тис.	Індекс економічної складності (ЕСІ), 1988	Індекс економічної складності (ЕСІ), 1998	Індекс економічної складності (ЕСІ), 2008	Індекс економічної складності (ЕСІ), 2016
Південна Корея	38,912	91,11	36,7	0.93	0.94	1.47	2,07
Сінгапур	4,051	269,4	85,7	0.84	1.22	1.64	1,67
Чеська Республіка	8,459	41,71	31,5	–	1.52	1.63	1,76

Продовження табл. 2

Словенія	1,7	56,4	30,9	—	1.43	1.52	1.51
Словакія	4,3	24	29,5	—	1.33	1.38	1.52
Польща	30,33	24,37	26,4	1.11	1.02	1.02	1,18
Ізраїль	5,071	156	34,3	1.18	1.24	1.16	1,15
Малайзія	19,00	22,70		0.02	0.48	0.76	1,07
Китай	1013	22,51	14,3	0.40	0.33	0.89	1,03
Гонконг	6,186	173,7	57,0	0.88	0.42	1.02	0,93
Естонія	1,05	35,5	28.7	—	0.55	0.79	0.94

Джерело: використано дані [7]

Динаміка розвитку технологічної, отже, і економічної складності країн, що розвиваються, дуже неоднозначна. Якщо Мексика та частково арабські країни в останні півтора десятиліття практично не змінювали експортну структуру економіки, то у більшості латиноамериканських та пострадянських країн поступово пригнічувався високотехнологічний експортний сектор, що пов'язане з посиленням міжнародної конкуренції продуктів високих технологій. Ця конкуренція обумовлена ускладненням технологій цієї групи товарів, високими вимогами до матеріалів та компонентів, задовольнити які можна лише за підтримки великих міжнародних компаній.

Розвиток інноваційних технологій. Саме виробничники виявили, що багато розробок у галузі інфраструктурних та військових проектів, які щедро фінансувалися державою, можна використовувати у цивільному секторі, після того, як чиновники дозволяли це робити. До речі, потім, незважаючи на відомий початковий опір, правляча еліта навіть почала пишатися впровадженням таких технологій подвійного призначення у промисловість. Якщо раніше економісти говорили про інвестиції у створення нових підприємств, то в середині минулого століття підприємницькі акценти перебудувалися на інновації, тобто на створення підприємств із абсолютно новими технологіями, принаймні у цьому економічному середовищі. Дійсно, традиційний бізнес у розвинених країнах може виявитися абсолютно новим у певній країні світу, що розвивається. У такому випадку термін інновація як створення нового підприємства з

технологіями, що раніше не використовуються у країні, що розвивається, цілком прийнятний. Інновацією може бути і впровадження нової технології вже у працюючому підприємстві.

Ще до кінця 80-х років минулого століття, використовуючи масштабні інвестиції в гонку озброєнь, США, а потім Японія та Західна Європа впровадили у промисловість цілу низку інноваційних технологій. Скориставшись потужними державними інвестиціями у створення озброєнь нового типу, у приватний сектор, де власне і розміщувалися державні військові замовлення. Ці джерела інноваційних рішень та практик і стали основою подальшого інноваційного розвитку.

Розвиток системи технічної освіти, поява крім безлічі кваліфікованих робітників також інженерного корпусу, який складався з фахівців, підготовлених до впровадження та використання нових пристроїв та механізмів, неминуче мало призвести до пропозиції великої кількості нових технічних рішень. Саме накопичення критичної маси таких фахівців, які не системно, методом спроб і помилок, не маючи глибоких знань, шукали вирішення технічних проблем, і стало базою для масового технологічного розвитку. Важливо, що ці люди, як правило, не були вченими, і їхня творчість часто не була науковою роботою і спиралася на методи, що передбачають спонтанний емпіричний пошук і імпровізацію. Але численні приклади вдалих нововведень, цікавих технологій та технічних пристроїв вражали уяву. Ці успіхи заражали ентузіазмом навіть професійних учених, діяльність яких спиралася на фундаментальні знання та наукові методики. Але треба усвідомлювати, що така інженерна творчість має екстенсивну природу, цікаві рішення з'являються епізодично серед безлічі малоцікавих і мають вкрай вузьку сферу застосування³⁸.

Усвідомлюючи явну корисність такого інженерного ентузіазму і бажаючи використати його, влада почала шукати і навіть самостійно формувати проектні організації, цілі яких, поставлені чиновниками, спочатку були в основному в галузі

38 Таких технічних і технологічних рішень, які не можуть застосовуватися досить широко і повсюдно, – безліч, і діяльність з їх пошуку і реалізації була зневажливо названа раціоналізацією та винахідництвом. Справді, в економіці важливо знайти такі продукти технічних рішень, які можна тиражувати, і в цьому випадку ефект масштабу здатний принести помітний прибуток.

розробки інфраструктурних рішень та нових зразків військової техніки. Фінансування таких проектів було досить щедрим, а то й марнотратним, що змусило звернути на цей факт увагу приватного бізнесу. Тому більшість розробок було передано саме приватним структурам, які створювалися потужними виробничими кампаніями. Деяка частина проектів діставалася університетам, яких активно відтісняв від доступу до щедрих державних витрат бізнес. Було б дивно, якби розроблені технології та матеріали не використовувалися кампаніями у своїх вже приватних та цивільних цілях. Це не віталось владою, яка звичайно негативно ставилася до використання у приватних інтересах розробок і матеріалів, які вважала своєю власністю, оскільки заплатила за них, крім того, не хотіла, щоб ці досягнення потрапляли до рук країн-конкурентів та противників.

Але приватний бізнес вважав інакше, вважаючи ці результати творчості та виробництва частково, а то й повністю, також своїми досягненнями³⁹. Вони були готові ділитися, але не віддавати ці матеріали та технології, які вже називають матеріалами та технологіями подвійного призначення (тобто з одного боку державного та військового, а з іншого – цивільного та приватного). Але потім великий бізнес і університети, які до нього приєдналися і завжди потребували коштів, порозумілися. Цей їх явно паразитний бізнес був визнаний спочатку легітимним, а потім представлений як бонус розробникам і творцям нових технологій і матеріалів. Таким чином поширення нових технологій подвійного призначення дозволило третьому світу за підтримки розвинених країн (зацікавлених у використанні дешевої робочої сили та відсутності жорстких вимог до екології) розпочати реформування економік.

Венчурний бізнес. Ідея патенту на винахід, розробку, матеріал, а потім уже на багато інших продуктів творчості, завжди була турботою творців, які з одного боку хотіли отримати визнання у громадськості і зафіксувати це документально. З іншого боку, вони бажали отримувати від володіння цим документом підставу для заборони іншим виробляти подібний продукт, ко-

39 Це було першим дзвінком, бо надалі так думали розробники та вчені, які не бажали віддавати право власності на свою творчість замовникам. Про це протистояння йтиметься нижче.

ристуватися цією технологією. Спочатку це не викликало у сильних світу бажання потурати їх капризам. Але потім, усвідомивши, що продаж ліцензій, патентованих продуктів за цінами, які диктує власник патенту, буде дуже вигідною операцією і ринок не зможе збити цю ціну, не порушуючи створеного для цієї мети (охорони прав патентовласника) законодавства, незважаючи на кінцевий термін дії патенту. Більше того, патенти мали ціну, і їх почали включати до активів кампаній, їхніх власників. Правове середовище дозволяло власникам патентів встановлювати ціни на продукцію, не оглядаючись на конкурентів, то вони принаймні на термін дії патентів, в принципі, могли отримувати надприбутки, що також помітно збільшувало їхню капіталізацію.

Така перевага підприємств, які мали патенти, не могла залишитися непоміченою. Тому з'явився ринок таких підприємств і виник клас венчурних капіталістів, які прагнули отримувати дохід не від реалізації продукції, а від продажу самого підприємства, що має патенти. З'явилися хедж-фонди⁴⁰, які допомагали організувати фінансування такого бізнесу і які зайнялися скуповуванням перспективних венчурних компаній для стимулювання їхнього зростання та подальшого продажу на ринку. Піонером такої діяльності були США⁴¹, де венчурний бізнес домігся створення законодавства, що передбачає державні гарантії, полегшене оподаткування та пільги для венчурних підприємств-початківців. Численні приватні інвестори (ангели) допомагали малим підприємствам-власникам патентів, які створювали нові технологічні рішення, ставати на ноги, використовуючи інструменти фондового ринку.

Впровадження нової технології та виробництво нових продуктів, взагалі кажучи, пов'язане з великим ризиком, ринок може цей продукт не зажадати, а вартості розробок, доведення проекту до працюючої технології, створення підприємства з виходом на ринок

40 Фонди не являли собою юридичної особи, тому керували ними найняті для цієї мети власниками фондів керуючі компанії.

41 Не дивно, що практично всі патенти, на основі яких організовані успішні підприємства з новими технологіями та новою продуктовою лінійкою, спочатку були локалізовані у США. Уряд яких, залучаючи з усього світу фахівців та науковців високої кваліфікації, створив необхідне інтелектуальне середовище, забезпечивши при цьому умови для їхньої творчої діяльності.

вимагає значних коштів, які могли собі дозволити лише військово-промислові комплекси, які не мають труднощів із фінансуванням і керівництвом яких фактично не було обтяжене відповідальністю за невдачі інновацій. Але у надрах цих військово-промислових комплексів через практику розподілу замовлень у комерційному середовищі розвинених країн венчурний бізнес розвивався.

Найбільш значним проривом приватного бізнесу на полі інновацій є відома Силіконова долина [8]. У цьому регіоні навколо Стенфордського університету⁴², який є світовим лідером у створенні різних нових технологій, було сформовано безліч малих фірм, заснованих на створених вченими та викладачами університету розробках, запатентованих та доведених до діючих високотехнологічних мінівиробництв. Але без створення відповідних правових норм займатися впровадженням нових розробок у бізнес було б неможливо.

<https://utmagazine.ru/posts/12540-kremnievaya-dolina>

Рис. 8. Найбільш відомі фірми, що народилися в Кремнієвій долині

42 Випускники якого розвинули напівпровідникову техніку, мікроелектроніку, створили, зокрема, Hewlett-Packard, Yahoo!, Cisco Systems, Silicon Graphics та Google.

Потрібен був захист від тиражування цих інноваційних технологій, що захищені патентами, конкурентами, які без проблем ці технології могли викрадати, наприклад, за рахунок переманювання до себе когось із інформованих розробників. Такий захист і надав уряд США, завдяки чому підприємство з підтриманим патентами виробництвом (поки патенти не втратять силу) могло бути впевненим, що конкуренти цю продукцію випускати не стануть, побоюючись серйозних санкцій у формі судових рішень.

Держава підтримала венчурний бізнес, розуміючи важливість технологічного розвитку, а найбільше поступаючись тиску бізнесменів, які вирішили вкласти кошти у нові високотехнологічні підприємства, здатні випускати продукцію за цінами, які вони самі призначатимуть, не побоюючись гри на зниження з боку конкурентів, яких до ринків цієї продукції просто не допускали. Завищені ціни узаконених монополістів створювали їм надприбутки, що в умовах вже давно домінуючого «ринку покупців» було вкрай привабливим.

Але, отримавши потрібне правове середовище, венчурний бізнес на цьому не зупинився, зажадав допомоги держави для нових малих високотехнологічних фірм, погодившись їх підтримувати тільки на паритетних умовах з державою.

Зрозуміло, що фінансувати такі високотехнологічні ризикові програми могли саме фінансові гіганти, що мали значні вільні кошти. При цьому користуватися створюваними високотехнологічними виробничими активами фінансисти не прагнули, оскільки це не було їхньою вотчиною. Тому після організації високотехнологічного підприємства, яке вже здатне було приносити прибуток, воно продавалося із попереднім створенням необхідного іміджу, з акцентацією уваги потенційних покупців на можливостях отримувати надприбутки за рахунок завищених цін на патентовану продукцію. Тобто венчурні капіталісти створювали підприємство не для себе, а саме на продаж.

Таким чином сформувався венчурний ринок, де розташувалися венчурні фонди, що фінансують створення із малих форм досить великого сталого виробництва. Знайшлися й приватні інвестори, які на паритетних засадах із розробниками технологій в умовах державної підтримки створювали ці невеличкі, найменші високотехнологічні підприємства. Проводячи розміщення акцій такого підприємства (IPO), венчурні капіталісти за допомогою споріднених

з ними інвестиційних банків надували локальну цінову бульбашку на фондовому ринку, отримуючи при цьому додатковий прибуток.

Результати інноваційного буму. Тобто ще до інформаційної революції, яка й сталася, багато в чому, внаслідок діяльності венчурного бізнесу, економіка розвиненого світу почала переходити на інноваційні рейки. Якщо на початку минулого століття США були одноосібним лідером на венчурному ринку, то Японія в період свого економічного буму в 70–80-ті роки створила майже два десятки наукових містечок з відмінними умовами життя та роботи, до яких була змушена, конкуруючи зі США, переманювати фахівців вже з руйнівного соціалістичного табору, що руйнувався, та країн третього світу. При цьому за пару десятиліть японцям вдалося досягти чверті світових найбільш успішних патентів, створивши умови і для венчурного бізнесу. Швидко просунулися у венчурному бізнесі і такі країни, як Ізраїль та Фінляндія. Розвивається венчурний бізнес і в Старому світі, хоча не скрізь це виходило, бо для успіху цього бізнесу потрібна хороша наукова база, вільний венчурний капітал та державна підтримка.

Найбільший внесок у багатогалузевий венчурний бізнес внесли об'єднання фінансових структур та підприємств реального сектору, творці технологій та наукові колективи.

І з цього моменту частка інноваційних підприємств, які здобули путівку в життя внаслідок триєдиного союзу науки, технологій та бізнесу, неухильно зростає. Тепер можна сказати, що високотехнологічні підприємства є основною ланкою приватного бізнесу у сучасному світі. Інноваційний шлях розвитку суспільства і, зокрема, венчурний бізнес у союзі зі вченими та технологами породив і інфраструктуру, і програмне забезпечення, які лягли в основу Всесвітньої Мережі – Інтернету, створили комп'ютерний світ, і завдяки цьому людство увійшло до нової інформаційної ери.

З'явилися і нові виклики, які назвали когнітивною революцією. Поява нейронних мереж з числом параметрів (зв'язки між нейронами), що перевищувало десятки та сотні мільярдів, змінила реальність в галузі штучного інтелекту. Нейронні мережі (Large language Models серії GPT) навчання на великих масивах текстів могли розбиратись в задачах та проблемах більшості природничих наукових, технічних та гуманітарних спеціальностей. Тепер

можна створити штучний загальний інтелект, що включає більшість знань, які зібрало людство. Поява плагінів, що підвищували здатність розбиратись та коректувати дослідження мереж, особливо таких, як Wolfram|Alpha, дозволила їх використання в досить відповідальних задачах обробки інформації, обчислення тощо. Ця революція в штучному інтелекті виявила багато спільного з процесом появи другої сигнальної системи людства (див. доповідь В. М. Кукліна «Особливості сприйняття людьми прогресу в штучному інтелекті» / НІСТ'2023 – Кам'янець-Подільський, Україна, 1 – 3 червня 2023 року). Не дивно, що виникли побоювання, що нейронні мережі витісняють людство на узбіччя. Особливо, якщо нейронні мережі отримають доступ до управління виробництвом та будуть здатні створювати собі подібних. Це стане новою формою життя, не біологічною, що лякає людей. Відомо, як людство не дуже раціонально поводить себе з новими технологіями, люди ще не здатні створювати потрібні обмеження та запобіжники. Корені проблеми у тому, що людство ще не навчилось створювати еліту нового типу – інтелектуальну, яка була б в змозі ретельно та виважено підходити до використання досягнень прогресу.

Проблеми, що виникли внаслідок прискорення інноваційних процесів. Вже в інформаційному суспільстві багато стартапів, паростків майбутніх високотехнологічних підприємств виникали саме в галузі інформаційних технологій. А ось стартапи в інших галузях стагнуть, програючи у конкурентній боротьбі за інвестиції конкурентам із інформаційної галузі.

Розбагатілий венчурний бізнес і державний бюджет оплачували тільки ті розробки, які приносили успіх у середньостроковій перспективі. Причому час створення великого підприємства з моменту отримання та представлення ринку продукту новітньої технології вбирається у десятків років, тому потрібно було встигнути використувувати надані можливості⁴³. Однак є труднощі.

43 При цьому багато східних країн, що розвиваються, особливо Китай, традиційно ігнорують права щодо інтелектуальної власності, відмовляються реєструвати патенти і відверто присвоюють патентовані технології, користуючись тим, що патенти дійсні лише в тих країнах, де вони зареєстровані. Ігнорування прав інтелектуальної власності закладає міну під розвиток господарства. Відсутність винагороди (або виплат за ліцензії патентовласникам), вченим, які створили нові технології, змушує їх перебиратися до країн, де такої непридатної практики немає. Втримати їх можна лише силою.

По-перше, багато східних країн, що розвиваються, особливо Китай, традиційно ігнорують права інтелектуальної власності і відверто крадуть технології. По-друге, прогрес набирає швидкість, і багато розробок виявляються морально застарілими, інтерес до них падає, тому наявність патенту не дає таким розробкам, технологіям та їх продуктам переваг через падіння попиту на них.

Треба усвідомлювати, що інформаційна галузь на 90 відсотків орієнтована на створення зручностей у спілкуванні, іграх, розвагах – тобто це переважно сфера послуг, яка вже посідає більшу частину економіки розвинених країн (виробництво вони віддали на відкуп Азії) і лише частково працює на розробки в області виробництва. Можливо, це данина часу, і поступово інтерес до створення корисних для виробництва технологій повернеться. Розчарування інвесторів породжує їх розгубленість. Бо безліч пропозицій щодо фінансування інформаційних стартапів вже змушує задуматися про те, наскільки раціонально вкладати гроші в програми, здатні займатися ефективною господарською діяльністю в часовій перспективі помітно меншій десяти років. І зіткнутися зі втратою інтересу розпеченого користувача до розроблених продуктів, які морально застарівають за кілька років.

Аналогічна проблема і з іншими стартапами, бо втрата інтересу споживачів до нових розробок падає через незвичайне зростання інтересу до інформаційних продуктів та приладів цієї галузі, адаптованих для широкого користування. Навіть подорожувати люди намагаються віртуально, зникає інтерес до автомобілів в умовах покращення якості обслуговування у міській інфраструктурі, падає бажання купувати нерухомість, зростає орієнтація на оренду, бо трудова міграція набуває все більших масштабів і осідати надовго в одному місці молодим людям, і не тільки їм, здається не раціональним.

Але не лише в цьому справа. Глава американського інкубатора стартапів Y Combinator (YC) Сем Альтман переконаний, що венчурний ринок у США є перегрітий [8]. За його словами, причина в низьких відсоткових ставках кредитів, тобто дешевих грошах, що провокує інвесторів збільшувати обсяги та знижувати ставки пропозицій. Як і перед кризою «доткомів» на рубежі століть, коли⁴⁴

44 Детальніше див. http://www.rbc.ru/own_business/27/02/2017/58b3da329a7947c028c16e4e

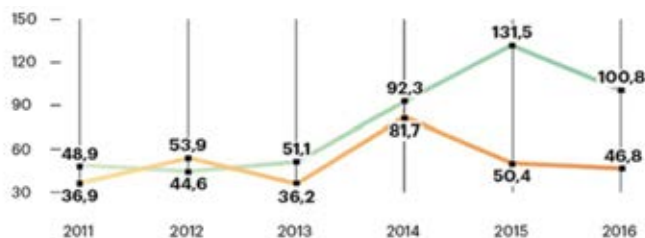

Рис. 9. Обсяг глобальних інвестицій (верхня крива)
у стартапи США та їхня окупність (нижня крива)
у \$ млрд у часи лібералізації економіки
(Джерело: *Bloomberg*)

капітал, що тікав з охопленої кризою Південно-Східної Азії, різко збільшив пропозицію в США. Справді, в 2011 році, за даними Bloomberg, глобальні вкладення у стартапи становили \$49 млрд, у 2014-му – \$92 млрд, у 2016-му – \$100 млрд. У ті ж роки інвесторам повернулося \$37 млрд, \$82 млрд і \$47 млрд відповідно.

Але проблема може бути не лише в зайвому оптимізмі інвесторів, і й не тільки в недалекодості та/або лукавстві⁴⁵ розробників (або тих, хто до них приєднався, користуючись кон'юнктурою інвестиційного ринку). Практика створення великого високотехнологічного бізнесу традиційно некваплива, проходить трохи менше десятиліття з моменту появи інтересу великих інвесторів до стартапу, що виник. У сучасну епоху життєвий цикл продукту стрімко зменшується. І не в останню чергу через появу більш конкурентних продуктів та послуг. Скористатися злетом попиту добре поінформованого розбещеного споживача можна лише короткий час. І венчурні капіталісти старого покоління, швидше за все, просто не встигають це робити. Мабуть, доведеться й інноваційному бізнесу перебудовуватися, причому якщо в інформаційній галузі, де витрати на стартапи порівняно невеликі, це, швидше за все, відбудеться без труднощів, але в інших галузях цей процес буде досить болючим.

⁴⁵ Невдачі переслідують стартапи. Навіть покупка Apple стартапу Color не врятувала його від невдачі. Невдача досягла і нову платіжну систему Clinkle, але це в жодне порівняння не йде зі збитками заснованого в 2009 році найдорожче оціненого стартапу Uber. Наприклад, скандал із медичним стартапом Theranos, діяльність засновника якого, викритого у шахрайстві скрупульозними журналістами, розслідує Генпрокуратура США

Відродження державного фінансування інновацій. Раніше високими технологіями, які вийшли зі стадії розробки по створенню діючої вже виробничої технології, більше цікавилися військово-промислові комплекси, що володіють значними засобами для підтримки таких інновацій та створення потужних промислових підприємств.

Багато державних програм через закінчення холодної війни закрилися, і лише агресивна політика Росії та подібні наміри Китаю виявилися здатними відродити колишні темпи гонки озброєнь. Побоювання виявитися беззбройними перед озброєним противником змусять уряди західних сторін витратити значні кошти на наукові та технологічні розробки, що, безперечно, підтримає науковий потенціал цих держав та їх сателітів. Очікуваний розвиток нових типів озброєнь, створення більш дешевих технологій та їх продуктів у цій галузі здатні також відродити наукові дослідження, як прикладні, так і фундаментальні.

Література до розділу 4

1. David, P.A. & Foray, D. (1996) Information Distribution and the Growth of Economically Valuable Knowledge: a rationale for technological infrastructure policies, in M. Teubal, D. Foray, M. Justman & E. Zuscovitch (Eds) Technological Infrastructure Policy. Dordrecht: Kluwer.
2. Webster F. Information Society: Conception and Critique in Hall, Encyclopedia of library and information science — New York: 1996. — Vol. 58. — P. 74—112.
3. Stehr N., Grundmann R. *Knowledge: Critical Concepts*, Volume 1. Front Cover. Taylor & Francis, 2005 - *Knowledge, Sociology of* - 390 p.
4. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962; 2ed. Chicago, 1970. 222p
5. Куклін В. М. Про деякі тенденції у розвитку інституту науки (у друку).
6. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства //Сучасна зарубіжна соціальна філософія. - К., 1996. - С.194-251.
7. Hausmann R., Hidalgo A. C., Bustos S., Coscia M., Chung S., Jimenez J., Simoes A., Yildirim M. A. The atlas of Economic Complexity Mapping paths to prosperity. – Puritan Press, New Hampshire, 2011. – 362 p. Режим доступу : <http://atlas.media.mit.edu>
8. Kim E. A warning to startups from the head of Silicon Valley's most important startup factory / Business Insider, Mar. 24, 2015.

5. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Становлення нової соціальної реальності, яка отримала робочу назву «інформаційного суспільства», вимагає радикального концептуального переосмислення освіти в цілому і, перш за все, освіти вищої. Її роль, вага і функції в сучасному світі радикально змінюються. Накопичення і практичне використання науково-технічного знання стає визначальним фактором успішного економічного розвитку будь-якої країни, забезпечення її конкурентоздатності на світових ринках. Без розвиненої і сучасної вищої освіти неможливі розбудова наукоємних виробництв і, відповідно, участь країни у сучасному міжнародному розподілі праці. Але роль і значення вищої освіти цим не обмежуються. Вона перетворюється на визначальний чинник глобального цивілізаційного розвитку, чинник, який формує зміст і головні тренди останнього. Вища освіта починає детермінувати соціально-економічні, соціально-політичні параметри і соціокультурну динаміку як окремих націй-держав, так і міжнародної світової спільноти. Не випадково проблемам вищої освіти останнім часом присвячуються фундаментальні доповіді найвпливовіших міжнародних організацій, таких, наприклад, як Світовий Банк, ЮНЕСКО та інші.

Спостерігається стрімкий розвиток ринкових стосунків у самій вищій освіті, виникає конкуренція між традиційними вищими освітніми установами, «підприємницькими університетами» і так званими «новими провайдерами» вищої освіти. Останні функціонують фактично в глобальному інформаційно-освітньому просторі, який не має фізичних, географічних, адміністративних, політичних і культурних кордонів, і використовують принципово нові моделі організації і донесення знань, які базуються на інформаційно-комунікаційних техно-

логіях (про комунікативні аспекти університетської конкурентоспроможності більш докладно в додатку 6). Глобалізація також активно створює нові глобальні ринки висококваліфікованих кадрів, загострює міжнародну конкуренцію за залучення кваліфікованого персоналу, і посилюється проблема «відтоку мізків». Вища освіта в інформаційному суспільстві потребує спеціальних комплексних досліджень, відокремлення її інституціонального виміру, ціннісно-нормативних структур, національних традицій і підходів, багатомірних зв'язків із державою, політикою, громадянським суспільством, культурою і бізнесом.

У зв'язку з цим концептуалізація сучасної вищої освіти починає виходити далеко за межі її традиційного зведення до сукупності вищих навчальних закладів, існуючих у тій чи іншій країні або, навіть, в європейському чи світовому масштабі. Вища освіта все більше сприймається як складна соціокультурна система, яка поруч з університетами та іншими вищими навчальними закладами містить у собі сталу сукупність законодавчих, нормативно-правових актів, правил і неписаних традицій, власну систему управління і регулювання, комплекс функцій, завдань і цілей, систему евалюації, своєрідний «освітній етос⁴⁶», норми і цінності, що утворюють притаманну кожній національній вищій школі власну «культуру освіти».

В інформаційному суспільстві вища освіта втратила характер елітного навчання і стала масовою. Спостерігається бурхливе зростання кількості університетів і студентів, яке почалося наприкінці минулого століття і продовжується сьогодні. При цьому вища освіта демонструє не тільки неабиякий екстенсивний розвиток (світовий ринок освітніх послуг оцінюється приблизно в 4-5 трлн дол. щорічно), але й радикально трансформує зміст і форми свого функціонування. Все це потребує глибоко наукового осмислення, врахування у розробці сучасних соціальних політик.

Інформаційне суспільство викликало суттєву інституційну трансформацію вищої освіти, яка визначається особливостями нових ринків праці. Вища освіта і вищі навчальні заклади як її головні актори змушені адаптуватися до нових тенденцій

на ринках праці, які потребують постійного оновлення високо спеціалізованих професійних знань, нових форм їх трансляції і використання у навчанні. Якщо в індустріальну епоху професійна діяльність переважно здійснювалася як майже незмінне довготермінове виконання однотипних завдань, використання готових схем діяльності у стандартних ситуаціях, то інформаційна економіка (а також інші сфери практичної діяльності людини в «суспільстві знань») диктує необхідність постійної зміни соціально-професійних ролей, які, до того ж, відрізняються унікальністю і неповторністю і не передбачають використання готових стандартних рішень. У «суспільстві знань» виникає фундаментальна суспільна потреба у швидкому навчанні і перенавчанні кадрів протягом всього життя. І як кожна фундаментальна суспільна проблема, вона породжує відповідні інституційні форми свого задоволення. Тому інституційний ландшафт вищої освіти серйозно змінюється. Поруч із традиційними університетами виникають нові провайдери освітніх послуг: *відкриті* університети, *віртуальні* університети, *франчайзингові* університети, *корпоративні* університети, навчальні заклади, які створюються медіаструктурами.

Проблеми сучасної вищої освіти необхідно аналізувати не тільки у контексті інституційних трансформацій, але й у зв'язку з новою когнітивною ситуацією, яку створює «суспільство знань». В даному випадку недостатньо оперувати абстрактним поняттям знання, необхідно деталізувати, яким саме знанням має оперувати вища школа в нових умовах, якого знання чекає від неї суспільство, яким знанням мають бути озброєні спеціалісти з вищою освітою.

Вже попередній аналіз показує, що сучасна вища школа повинна працювати принаймні у трьох основних прагматиках знання. Зберігається традиційна університетська прагматика *просвітницького* знання, знання про глибинні закономірності зовнішнього і внутрішнього світу людини, знання, яке наповнено гуманітарними цінностями і дозволяє спеціалісту не просто володіти фаховими вміннями, але й при цьому розуміти своє широке соціальне і культурне оточення, бути здатним до громадянської, просвітницької і культурної діяльності. Але «суспільство знань» стрімко породжує необхідність оператив-

ного надання *утилітарного* знання, обслуговування короткотермінових спеціалізованих потреб мінливих ринків праці. Це змушує вищу школу опановувати достатньо нову і незвичну для неї – *утилітарну* прагматику знання, яка породжує відповідний навчальний дискурс, зміст, форми, методи навчання, відповідну інституціональну структуру і інфраструктуру, відповідну культуру передачі і засвоєння знання тощо. Саме на цю прагматику орієнтовані нетрадиційні провайдери вищої освіти, про які йшлося вище. Вона забезпечує підготовку працівника для конкретних соціально-професійних ролей, ментальність яких обмежена поточною професійною діяльністю.

Перед традиційними університетами постає складна дилема: як оперативно і гнучко задовольняти мінливий і динамічний ринок праці, випускати професіоналів у конкретних галузях виробничих та інших практик (в такому випадку вони ризикують втратити класичні університетські ознаки) і як в той же час працювати на довготерміновий особистісний розвиток студентів, підготовку їх до життя у мінливих, нестійких, невідзначених ситуаціях постіндустріальної економіки і постмодерної культури. Тому університети починають серйозно посилювати саме практичний, утилітарний компонент навчальних програм, засвоювати форми і методи прискореної підготовки, розповсюджувати свою навчальну активність на дорослих, брати участь у різноманітних програмах *lifelong learning*. Проте є серйозні сумніви, що традиційний університет здатний успішно конкурувати з новими провайдерами освіти у забезпеченні короткотермінових потреб ринку праці з багатьох причин. Ринок праці змінюється набагато швидше, ніж університети перебудовують навчальний процес. Крім того, університети перебувають на більшому віддаленні від реальної практики виробництва та інших сфер суспільного життя. Нові провайдери освіти мають набагато більші можливості оперативного маневрування термінами навчання і навчальними програмами, вони інтегровані у реальні професійні практики, мають можливість здійснювати навчання безпосередньо на робочих місцях, на найсучаснішому обладнанні і т. д. Вищі навчальні заклади, якщо хочуть бути конкурентними в інформаційному суспільстві, мусять шукати ефективні моделі опанування утилітарною

прагматикою знання у навчальному процесі. Важливу роль тут відіграватиме засвоєння закладами вищої освіти навчальних технологій, пов'язаних з «віртуальною» і «гібридною» реальністю (див. додаток 5).

І, нарешті, «суспільство знань» надзвичайно сильно актуалізує *дослідницьку* прагматику знання. Лише ті країни виживатимуть у жорсткій конкуренції на глобальних ринках, які вироблятимуть більші обсяги наукового знання, знання, яке конвертується у нові високі технології, на яких тримається шостий технологічний уклад⁴⁷. І більш конкурентноздатними будуть ті країни, вища школа яких випускатиме достатню кількість фахівців, здатних оперувати науковим знанням, здатних його виробляти і креативно застосовувати. Якщо наукове знання – перша передумова конкурентоспроможності країни, то країна потребує достатньої кількості продуктивних науковців.

Мабуть, найважливіша і найвідповідальніша функція вищої школи в країнах, які претендують на гідне місце у «суспільстві знань», – підготовка кадрів для наукових досліджень. Далеко не всі вищі заклади спроможні вирішувати це завдання. Це здатні робити тільки ті університети, які мають серйозні наукові школи, ведуть наукові дослідження на світовому рівні. Тому побоювання щодо швидкої і неминучої загибелі університетів є, на наш погляд, необґрунтованими. Людство ще не винайшло кращої інституції для підготовки науковців, ніж класичний університет. Такі університети крім навчання ведуть дослідження, і університетські професори є не тільки викладачі, але й науковці, які ведуть творчий науковий пошук відповідно майже до всіх критеріїв креативної поведінки – діяльність в унікальних когнітивних і практичних ситуаціях, відсутність готових рішень і методики, відхилення від епістемологічних норм, цінність божевільних ідей тощо. Такого інституціоналізованого досвіду систематичної креативної поведінки не мають нові провайдери навчання і взагалі навчальні заклади, які не займаються наукою. «Суспільство знань», таким чином, не просто актуалізує гумбольдівську ідею поєднання наукових досліджень і викла-

47 Він розпочався приблизно у середині 90-х років XX століття і спирається на інформаційно-комп'ютерні технології, нанотехнології, біотехнології, оптоелектроніку, космічні промислово-дослідницькі проекти, нетрадиційну енергетику тощо.

дання, але змушує йти далі – *будувати навчальний процес за канонами наукового дослідження*.

Для успішного виконання цієї місії університетам необхідно провести ретельний критичний аудит своїх навчальних практик, чітко і відверто визначити принципові (конструктивні) недоліки і намітити шляхи та напрямки трансформування навчального процесу відповідно до нових проблем, обставин і можливостей. Стратегічний напрям перебудови традиційної університетської парадигми – це відпрацювання викладацьких моделей, які навчають студентів самостійно здобувати необхідні знання, розвивають їх вищі креативні якості і здібності⁴⁸. Важливим викликом для університетів, навчальний процес яких традиційно був орієнтований на локальні і національні проблеми, стає необхідність враховувати особливості і тенденції *глобального простору* майбутньої професійної і соціальної активності випускників. Інтернаціоналізація студентської аудиторії і викладацького складу потребує розв'язання низки проблем, таких як інтернаціоналізація навчальних програм, наповнення їх міжнародними дисциплінами, введення програм, які охоплюють специфіку не тільки країни навчання, але й інших країн і регіонів, проблематику глобального розвитку, програм, розрахованих на іноземних студентів тощо. В той же час університети працюють не тільки на потреби виробництва і ринків праці. Їх важливою місією було і залишається забезпечення національно-культурної ідентифікації, розробка, збереження та індоктринація національно-культурних кодів. Виникає питання – як бути з функцією національно-культурної ідентифікації, коли університети перетворюються на елементи глобального (інтернаціоналізованого) освітнього простору? Як вводити студентів у сучасний глобальний і мультикультуральний світ і, водночас, допомагати їм зберігати і розвивати власну національно-культурну ідентичність?

48 Згідно з Лісабонською стратегією, яка шляхом створення європейського дослідницького простору прагне перетворити Європейський Союз на знаннєву спільноту з економікою знань, у країнах ЄС витрати на дослідження і розробки мають складати близько 3 % ВВП. На жаль, в Україні на науку та науково-технічну діяльність спрямовували кошти в обсязі менше 1 % ВВП.

На відміну від ранніх університетів, сучасні університети й інші вищі навчальні заклади є високо бюрократизовані інституції, в яких зміст і форми навчання детерміновані традиціями, нормами, потенціалом і уподобаннями викладацького складу. Масовість і комерціалізація вищої освіти спонукають до перегляду цієї моделі і сприйняття студентів як споживачів на ринку освітніх послуг. Але проблема є набагато глибшою. Справа у тому, що нова студентська аудиторія має усвідомлені різноманітні освітні потреби і інтереси, своє розуміння перспектив працевлаштування і вимагає задоволення цих потреб і інтересів. Університети змушені шукати можливості адаптування навчальних програм до потреб і побажань студентів, шукати збалансовані компроміси між запитами студентів і навчальними ресурсами університету.

Сучасна вища освіта має ще одну гостру проблему – необхідність радикальної зміни функцій викладача. Наш час ознаменований стрімким поширенням інформаційно-комп'ютерних технологій, які суттєво змінюють традиційні роль і функції викладачів. Замість того, щоби надавати студентам інформацію у готовому вигляді, викладач мусить вчити самостійно здобувати цю інформацію, вільно орієнтуватися в інформаційних потоках. Вища освіта відмовляється від традиційної «трансмісійної» моделі навчання, від заповнення свідомості студентів готовими професійними знаннями, які, однак, не є універсальними, не підходять до конкретних ситуацій постіндустріальної практики і не встигають за її змінами і трансформаціями. Декілька генерацій викладачів формувалися саме у цій педагогічній парадигмі, і всі заклики відійти від неї протягом тривалого часу вперто ігноруються. Академічне товариство поки що не знає, як використовувати інформаційно-комп'ютерні інструменти для чогось іншого, ніж для передачі готового академічного знання студентам (про проблемні тренди сучасної університетської освіти див. у додатку 7).

Навчання у системі кейсів. До початку глобалізаційних змін, які спровокували низку тенденцій у поширенні ідей лібералізації в економіці та соціальному житті, намітився акцент на попит фахівців високої кваліфікації, підготовлених за

технологією «кейсів». Це методично добре організована підготовка у складі груп, перед якими поставлено конкретне завдання. Курувати роботу груп повинен кваліфікований фахівець відповідної галузі, зазвичай великий керівник чи менеджер, якщо йдеться про виробництво та управління. Найбільш просунутими у цьому напрямі слід вважати бізнес-школи. У науці цей підхід був розвинений півстоліття тому в системі технологічних університетів США і фізико-технічних факультетів та інститутів у Радянському Союзі, які до кінця XX століття лідирували та доповнювали один одного у розвитку технологій подвійного призначення. Випускники таких освітніх систем помітно відрізнялися від випускників традиційних закладів вищої освіти. Насамперед гарною підготовкою, що дозволяла відразу, без додаткової адаптації, включитися у виробничий чи науковий процес. Саме тому цю технологію перейняли системи економічної освіти, які зокрема замінили магістратуру у спеціальностях менеджмент – МБА, де третина викладачів були університетські, третина такі, які працювали у фірмах та викладали за сумісництвом, та третина – представники ділових кіл. Багато університетів ці нововведення не визнавали, що призвело до зниження рейтингових позицій⁴⁹.

Використання ринкової Болонської системи. Однак глобалізація та розвиток ліберальних тенденцій внесли свої корективи. Колишня система підготовки в системі «кейсів» із тривалою практикою у складі виробничих та наукових колективів видалася дуже затратною. Хоча великий бізнес і потужні наукові центри охоче брали таких випускників на досить високооплачувані позиції, які дозволяли останнім згодом розрахуватися з чималими боргами за здобуття такої якісної освіти.

49 На думку письменника та педагога Майкла Стронга, ідеолога вельми спірного освітнього проекту FLOW, лекція якого була представлена в DI Telegraph в рамках спільного лекторію Esquire та InLiberty, «...первинна мета – створювати культуру навчання... освіта – це створення субкультур, у яких можна активно будувати позитивні відносини між студентами і підтримувати їх розвиток ... дуже мало хто може вчитися тільки за допомогою технологій, більшість людей любить взаємодію віч-на-віч. Я думаю, що тим, хто залишиться працювати в системі освіти, потрібно спеціалізуватися саме на «людських» способах викладання». [1]

Але навіть у розвинених країнах родини середнього класу часто не можуть собі дозволити оплачувати навчання молоді у престижних університетах та наукових закладах. З іншого боку, високотехнологічна промисловість і наука вимагають значно більшої кількості фахівців порівняно з тим, що здатні випустити престижні навчальні заклади. Тому виникла необхідність створення єдиної схеми підготовки фахівців (так званої Болонської системи), які навіть у разі зміни місця проживання могли б продовжувати своє навчання в різних ЗВО та в різних країнах.

Створення Болонської системи стало одним із проявів лібералізму в освіті. Спочатку сенс Болонської системи, яка дозволяє отримати дипломи бакалавра та магістра не лише в різних університетах та країнах, а також за різними спеціальностями, був у створенні єдиного міждержавного ринку освіти на основі узгоджених подібних програм навчання з різних наук. Поява ринку навчання була запитом часу та тих комерційних сил, які взялися за організацію та підтримку освіти, маючи намір зробити цю галузь прибутковою. Справді, слід розуміти, що згодом навчання почало вимагати дедалі більше зусиль та фінансових коштів, тому без залучення бізнес-кіл та формування відповідної бізнес-ідеології справа не пішла б. Це й дозволило пересуватися студентам по всьому світу, змінюючи свої первісні пріоритети, і дало підстави та можливість державам визнавати дипломи, видані в інших країнах. Усередині навчального закладу Болонська система підтримувала бажання студентів вибирати курси, відпрацьовувати різні навички та навіть передбачала таку систему вибору.

Зрозуміло, що у країнах постсоціалізму в частині колишнього педагогічного корпусу певний час зберігалось бажання утримати в навчанні курси, які формально несли ідеологічне навантаження, розвивали патріотизм та громадянськість. Залишилася безліч науковців та викладачів, пов'язаних з цими дисциплінами, яких треба було адаптувати до нових освітніх реалій. Певною мірою завдяки цьому в цих країнах потрібно було визначити терміни бакалаврської підготовки у чотири роки, у той час як практичний Захід намагався бакалаврів готувати за три роки за рахунок збільшення тривалості шкільної програми.

Звичайно, якась система знань має бути обов'язковою – це мови, основи математики, розуміння устрою суспільства та по-

дібне. У структурі навчання має бути неодмінно відпрацьована чітка система понять, і вони повинні бути загальноновизнаними. Хоча як саме організаційно має змінюватися система класичної освіти – це питання повисло в повітрі. Кажуть, що треба було б її змінювати у бік «радикально плюралістичного» підходу, але знати б, якого саме й наскільки. Зазначається, що дуже важливим має бути інформаційне та культурне середовище, в якому спілкуються учні та студенти, тому потрібно було потурбуватися про творчі підходи до його організації.

А як учити? Основне завдання навчання – це розвиток незалежного мислення, яке може з'явитися тільки на базі критики інших роздумів, інакше маса людей витрачатиме себе на винахід велосипедів. Тому потрібен також значний початковий обсяг знань. Надивившись і начитавшись, талановита людина вибере щось для неї відповідне і додасть щось від себе, але таке, яке не суперечитиме вже засвоєному позитивному досвіду. Слова М. Стронга це підтверджують: «Потрібно постійно вирішувати, в яких випадках приймати зовнішнє знання як даність, а в яких – осмислювати його та інтерпретувати на свій лад. Коли я говорю про різноманітність ідей, я маю на увазі саме особисту відповідальність за зважування фактів, уміння поставитися до них критично». Неявно він мав на увазі необхідність дати людині свободу вибирати, як саме вона інтерпретуватиме факти, які робитиме акценти, хоча за умовчанням враховуючи: «якщо ти весь час поважаєш авторитети, ти ніколи не будеш повністю вільний». Але при цьому учням треба допомагати: «Як викладач я відчуваю, що моє завдання – це бути коучем (тут – особистий тренер) для молодих» .

Проблеми освоєння знань [1]. Одним із наслідків інформаційної революції є переключення уваги молодих людей на інформаційні технології, що з'являються в безлічі, щоправда, в основному на рівні користувачів. Вони самозабутньо освоюють нові технічні пристрої, нові програми, які дозволяють активно переміщатися в інформаційному просторі глобальної мережі Інтернет, виловлювати потрібну інформацію з різних джерел, брати участь у коментуванні контенту на сайтах. Тобто вони активно вживаються в інформаційний простір, так само як раніше молода людська істота усвідомлювала себе в традиційному навколишньому світі. Дійсно, людська дитина в дошкільний період

накопичує інформацію про оточення: усі дані про об'єкти та події, реакції та їх наслідки осідають в її пам'яті. Цей період гострої цікавості та негайного перемикання уваги на нові об'єкти та явища просто не дозволяє довго зупинятися на одному предметі. Тобто це знання певного типу, всі предмети та явища юною істотою тепер будуть пізнаваними, також як будуть пізнавані відчуття та реакції. Приблизно так освоюють навколишній простір і вищі тварини. Проте людська дитина серед людей здатна освоювати мову спілкування, формувати найпростіші поняття, і за накопиченням більшої частини всього масиву неформалізованих знань настає період переформатування і дефрагментації бази даних людини, що призводить до придушення (стирання) колишньої неструктурованої інформації та її зв'язків зі сформованими поняттями. Саме тому зазвичай діти, запам'ятовуючи масу віршів та пісенок у надзвичайно юному віці, у підлітковому їх згадати часто не можуть. З цього часу вже можна розпочинати навчання, яке засноване на логіці, формуванні безлічі понять, усвідомленні причинно-наслідкових зв'язків. І зрештою поступово дитина переходить до абстракцій та формалізмів. Тобто з того моменту, коли неусвідомлене освоєння оточення (яке у дитини поступово розширювалося, поки не стабілізувалося на деякому вельми невеликому маленькому світі) практично закінчилося, тільки й можна переходити до систематичного навчання. До цього природа молодій людині не дозволяла зосереджуватися. Покоління, яке в підлітковому та студентському віці близько познайомилося з Інтернетом, виявило, що навколишній світ для них раптом різко розширився. Тому вся увага молодих людей негайно перейшла на освоєння нових величезних масивів погано структурованої інформації про це нове оточення. Тобто їх певною мірою мимоволі повернули в ті часи, коли вони освоювали своє близьке оточення в ранньому дитинстві. І вони так само, як і в цьому юному віці, виявилися нездатними довго зосереджуватися на традиційному навчанні. Педагоги і психологи не відразу усвідомили, що ці молоді люди випали з традиційної схеми пізнання світу, вимагають інших педагогічних прийомів і підходів. Хоча навряд чи молоді люди могли без надзусиль подолати вкладений у молоду людину природою механізм гострої цікавості та негайного перемикання на впізнання та запам'ятовування лавини нового. Що й породило ціле покоління добре поінформованих недоучок. Всі наступні покоління, які вже виростають у інформаційному полі, що розширилося до планетарних масштабів, можуть освоїти всі необхідні їм для орієнтації в цьому світі нехай не структуровані знання в порівняно юному віці і до шкільного віку вже будуть здатні до традиційного понятійного і формалізованого навчання. Але для них освоєння значно більших обсягів інформації в дошкільному віці, ніж тих, з якими мали справу попере-

дні покоління, створить значно більш потужну систему зв'язків між нейронними центрами в корі головного мозку. Це у більшій кількості молодих людей, швидше за все, посилить їхній інтелектуальний потенціал. Але слід усвідомлювати, що частина молоді, в якій не сформована вихованням і навчанням впевненість у власних можливостях, яка страждає на інфантилізм і не готова брати участь у конкурентних взаємодіях, здатна потрапити в пастку віртуального світу. Ця частина молоді, засівши за комп'ютерами, обмежує свої контакти з оточенням, втрачає інтерес до інших занять, стає байдужою до комфорту, пригнічує свої амбіції у соціальній та кар'єрній сферах. Тобто армія дауншифтингу завдяки Інтернету рекрутує у свої лави нових борців за життя для себе.

STEM-освіта. Крім обов'язкових для сучасної людини знань (це мови, основи математики, розуміння устрою суспільства), мають бути напрацьовані у кожній галузі знань свої власні понятійно-категоріальні системи. Ліберали в освіті хотіли б знизити планку обов'язкового, щоб освіта стала привабливою для людини, розпеченою доступністю, нехай доступністю, нехай такою, що здається, інформації. Інформаційна революція у цьому плані створила низку нових проблем. Різноманітність інформації дозволила молоді швидко підняти свій загальний освітній та культурний рівень. Велика доступність джерел інформації призвела до втрати інтересу до традиційної освіти. Причому небезпідставно, бо молодь завдяки більшій активності в Мережі нехай недостатньо системно і не повною мірою, але знайомиться з багатьма темами, які раніше були включені до структури освіти.

Крім того, молоді люди швидко опанували методику пошуку необхідної інформації у глобальному масиві знань. Тому значна кількість курсів втратили свою привабливість для учнів, що призвело до масового саботажу виконання помітної частини навчальних програм. І тому не випадково багато ЗВО світу стали скорочувати кількість курсів, орієнтуючись лише на базові, які не можна було віддавати на відкуп самостійного навчання за допомогою джерел Мережі. У цьому суть реформи, розпочатої в США, і поява так званої STEM-освіти (Science, Technology, Engineering, Mathematics) [2]. З 2006 року в США стали більше приділяти увагу точним наукам у школах та університетах,

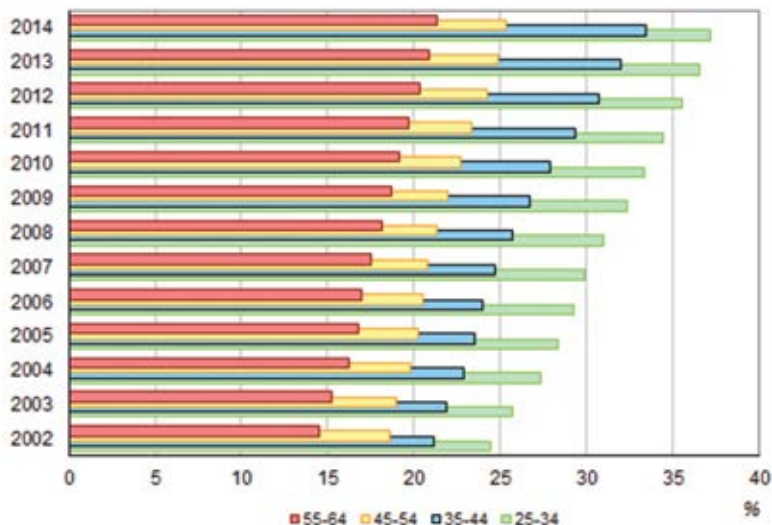

Рис. 10. Відсоток населення з вищою освітою від 25 до 64 років у країнах ЄС–28

(Джерело: Eurostat. *Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators [edat_lfse_03]*)

розпочалася масова перепідготовка викладачів, які вели курси з математики, з технологій, з інженерних спеціальностей.

До речі, останнім часом у STEM-освіту включають дисципліни, об'єднані загальним терміном Arts. Це промисловий дизайн, архітектура та індустриальна естетика, які стали піонерами нової течії в освіті. З'явилася нова аббревіатура – STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics).

Потреба змін через розвиток галузі інформаційних послуг. STEAM-освіта. Справді, в інформаційному середовищі, що швидко розвивається, нарастають й інші проблеми. Насамперед потреба в інженерних і наукових кадрах виявилася меншою, до 15 % у США і навіть менше в інших розвинених країнах⁵⁰. Набагато більшу частину сучасного бізнесу нині становлять так звані креативні галузі (creative industries),

⁵⁰ Власне, такий самий відносний рівень зайнятих у промисловості та науці розвинених країн, де основна маса трудового населення зайнята у галузях послуг.

засновані на творчості, тобто кіно, музика, комп'ютерні технології творчості, образотворчі мистецтва, мода, видавнича справа, дизайн, архітектура. Справа в тому, що вони з кожним роком приносять все більше прибутку і претендують на домінування у ВВП багатьох розвинених країн [2].

«Креативний» бізнес та його вплив на освіту. Але є й нова тенденція у ролі інформаційної революції у формуванні настроїв бізнес-спільноти. Порівняно малоцікаве життя відносно малозабезпечених верств суспільства – а це половина населення розвинених країн і більше двох третин населення країн, що розвиваються, – отримали з появою Інтернету доступ до порівняно дешевих розваг, можливість слухати музику і дивитися кінофільми, грати в комп'ютерні ігри тощо. Виробникам та розповсюджувачам усієї цієї мультимедійної продукції дістався гігантський ринок збуту. Для забезпечення такого неймовірного дотепер попиту знадобилося створити безліч організацій, фірм, майданчиків, що швидко збільшувало зайнятість у цій галузі. Тому роботодавці так зацікавлено ставляться до розвитку нових форм навчання та підготовки спеціалістів на кшталт STEAM-освіти. З іншого боку, різноманіття представлених мультимедійних продуктів призвело до того, що споживачі почали дедалі швидше перемикає увагу на новинки. Гігантські хвилі ажіотажного попиту на програмні та апаратні новинки швидко перетворювалися на слабкі коливання, створюючи проблеми збуту накопиченої про запас продукції. Реакцією на це стали зміни у характері ринкової пропозиції. Якщо час життя продуктів зіщулювся, то й витрати на їх виробництво мали зменшитися, а це призвело до спрощення і, відповідно, до здешевлення запропонованої продукції, що ще більше загострило проблему. Бо споживач почав сприймати всю продукцію галузі як разову, яку не дорого придбати та назавтра від неї відмовитися. Такі разові продукти, в яких не було перспективи надовго привертати увагу споживача, просто мали стати дешевими, спрощеними і мати лише привабливу упаковку, а головне, містити щось незвичайне, що привертає, хоча б і ненадовго, увагу. Не дивно, що подібні продукти сформували нову галузь в ІТ економіці – так званий «креативний бізнес», заснований на такому ж нехитрому та епатажному напрямі в мистецтві. Простота висловлювання, скандальність, помітні дози насильства і порнографії викликали захоплення в дитячому та юнацькому мультимедійному просторі, що погано контролюється батьками. Спроби стурбованих батьків та викладачів шкіл обмежити доступ молодим людям до перегляду подібних сюжетів спочатку не сприяли успіху. Зростало невдоволення громадськості поведінкою бізнесу цієї «креативної економіки», але

поки що й тут жодних змін не передбачалося. Крім втрати інтересу молодих людей до традиційного навчання, спостерігалася й інша тенденція, що насторожує. Вже не тільки самі учні, а навіть і викладачі університетів заговорили, що знань, здобутих під час інтернет-сеансів, для багатьох людей цілком вистачає для їхньої освіти і навіть для кар'єри в бізнесі. Дійсно, для створення так званого «креативного продукту» достатньо було знайти захоплюючі сюжети, захоплюючі ігри, цікаві розваги. Величезна кількість доступних легких інформаційних технологій і гігантське, багате подіями середовище Інтернету дозволяли знайти і скопіювати необхідні програми. Немає сумніву, що подібний бізнес вже отримав півтвіку у життя, спотворюючи настрій у попиті на якісну освіту.

Якщо раніше вважалося, що художня, музична, літературна діяльність урізноманітнює життя вчених та інженерів і тому корисна, то тепер стало зрозумілим, що додану вартість у сфері діяльності Arts, моди, кіно, комп'ютерних ігрових технологій можна порівняти з доданою вартістю інших великих традиційних галузей. Тільки в США в креативних галузях зайнято повний робочий день близько 5 мільйонів людей. Цей економічний аргумент виявився вирашним у суперечці між технологією STEM-освіти та освітою з акцентом на творчі програми, тобто STEAM-освіти. Поява літери «А» (Arts) в аббревіатурі назви таким чином стала обґрунтованою. Людей, зайнятих такою творчою працею (так званий креативний клас), вже близько 30 % усієї робочої сили в США⁵¹. Тенденція начебто очевидна, але далеко не скрізь із нею рахуються центри публічної освіти, віддавши цю сферу навчання приватному сектору.

Просвіта та обов'язкова освіта. Значна частина людей не займатиметься створенням та вдосконаленням високих технологій. Вони стануть лише їхніми користувачами. Однак їх все одно слід багато чого навчити. Крім того, саме життя у високотехнологічному інформаційному середовищі вимагатиме ґрунтовно розбиратися в багатьох непростих системах та пристроях, хоча б для того, щоб бути «як усі». Крім того, в інформаційному суспільстві громадянське суспільство, що розвивається, зростаюча активність громадських організацій змушують людей

51 http://www.huffingtonpost.com/john-tarnoff/stem-to-steam-recognizing_b_756519.html.

вникати в багато соціальних і політичних дій. Тут є великою роль освіти, яка, як зазначив ще І. Кант, дозволяє людям дорослішати, ставати відповідальними [6]⁵². Хоча домінуючий серед активних учасників мережі так званий диванний активізм (слактивізм, *slacktivism*), коли учасники висловлюють свою підтримку чи протест «не відходячи від комп'ютера», в переважній більшості випадків лише імітує політичну та громадську активність. Проте цю активність серйозно сприймає той істеблешмент, який відчув хоч раз руйнівну силу мережевої молодіжної консолідації.

Опір освіті. Але з іншого боку, все більша демократизація життя, підключення до соціальної активності гігантської множини недостатньо освічених людей з маргінальних ніш суспільства викликає зрозумілу недовіру до високоосвіченої частини еліт. Люди є недовірливі і вважають, що інтелект і знання освічених людей можуть дозволити їм скористатися своїми перевагами на свою користь та створити умови для несправедливої конкуренції⁵³. Середній рівень конструктивної освіченості та усвідомленої обізнаності падає, розчиняючись у цій масі нових учасників всесвітньої комунікації, залучених полегшеним доступом до Мережі. Освіта у розумінні основної маси населення має бути практично корисною, придатною до повсякденного використання, що знижує інтерес до підтримки фундаментальних основ знання. Те, що при цьому розуміють під корисністю та придатністю широкі маси населення, іноді викликає протест у освітян.

Люди, якщо чогось не розуміють, нехтують цим, аж до відторгнення. А нав'язати їм раціональне ставлення до освіти у новій реальності, коли інформаційна відкритість та можливості самовиражатися різко зросли, стає дедалі важчим. Бо у людей зростає відчуття своєї значущості, і вони все менше готові мирити-

52 За його словами, «освіта – це вихід зі стану неповноліття, в якому ми знаходимося з власної вини».

53 При цьому численна і малоосвічена публіка ігнорує рекомендації їм самим підняти свій освітній та культурний рівень, мабуть, тому, що ці зусилля для них можуть виявитися надто значними. Не дивно, що при цьому половина населення навіть розвинених країн не має достатньої освіти та гідної високотехнологічної кваліфікації, залишаючи свої доходи суттєво нижчими за доходи середнього класу.

тися з тим, що їм не подобається⁵⁴. Тому не дивно, що помічена Р. Хофстедтером [3] зневага допущеної до активного вираження своєї позиції більшості в США до, по-перше, як їм здається, недостатньо успішних у зароблянні грошей інтелектуалів (антиінтелектуалізм) і, по-друге, до не корисної безпосередньо у практичному сенсі освіти проявляється зараз у всіх куточках світу.

Таке вульгарно-прагматичне ставлення до освіти поширене та підтримується у молоді, орієнтованої на успіх у капіталістичному світі. Молодим людям, що познайомилися з усіма можливостями мережевого спілкування, притаманний певний нігілізм щодо корисності освіти. Заснований він на поширених дуже сумнівних уявленнях⁵⁵, що Мережа завжди надасть їм потрібну інформацію, що успіх в інформаційному бізнесі, куди вони здебільшого прагнуть, визначається не так знаннями, як удачею та грою уяви. Вони хотіли б заробляти, надаючи свої програмні рішення, але при цьому самі намагаються ухилитися від оплати за програмне забезпечення, воліючи використовувати зламані та викрадені його версії.

Здешевлення комп'ютерних компонентів, полегшений доступ до Мережі та до багатьох програмних продуктів створює у користувачів ілюзію тенденції зниження цінності всіх придбань, руйнування капіталістичного устрою та настання нового варіанта соціалізму [4]. Їм невтямки, поки вони не зітнуться з реальною необхідністю самостійно заробляти гроші, що всі ці здешевлення відбуваються за рахунок різкого посилення експлуатації найманої праці та застосування (часто нелегітимного та незаконного, особливо в Азії) технологій, творцям яких все більше недоплачують.

Про необхідність засвоєння саме формалізованих знань. Власне кажучи, процес мислення є безпосередньо пов'язаний з порівнянням одержуваними органами почуттів даних із величезними запасами ін-

54 Але треба усвідомлювати, що подібна мережева консолідація, як, втім, і звичайна консолідація – провісник бунту чи революції, – досить рідкісне явище, яке настає завжди несподівано та потужно.

55 Професори Стокгольмської школи економіки Ріддерстрале Й. та Нордстрем К. А. сформулювали концепцію «funky-business», засновану на уявленнях про достатність знань сучасних підлітків, які вони отримали з Мережі, для роботи в сучасній економіці.

формації, накопиченими людиною протягом життя. Пережиті в реальності або представлені в уяві ситуації знаходять своє відображення у свідомості і формують адекватну реакцію, всі деталі якої закладені також у свідомості – цій величезній базі даних [5]. Вивчаючи переважно емпірично навколишній світ, дитина усвідомлює себе у ньому, засвоює способи існування у ньому і відпрацьовує свої реакції шляхом спроб і помилок. Вже в дошкільному віці цей процес інтуїтивного усвідомлення навколишнього простору певною мірою завершується, починає зростати роль людського спілкування, і після структурної перебудови починається новий етап поступового сприйняття формалізованої інформації в суспільстві. Формалізовані (представлені у вигляді формул, теорем, законів природи та соціуму тощо) знання людина отримує в процесі навчання, яке розуміється в широкому значенні. Це і заняття в школі, спілкування з батьками та в їхньому колі, спілкування з однолітками, кіно, медіа, смартфон тощо. Зростання обсягів формалізованого знання мало би змусити людей наступних поколінь відмовитися від зусиль з їхнього освоєння, але, на щастя, пізні наукові теорії та парадигми здатні включати безліч попередніх, що дозволяє навіть набагато спростити процедуру їх вивчення [6]. Але обсяги формалізованого знання залишаються в людини все життя незрівнянно меншими, порівняно з неформалізованими, інтуїтивними неявними знаннями. Малі острівці формалізованих знань перебувають у густому павутинні неформалізованих інтуїтивних уявлень. Саме тому формалізованому знанню часто заважає його приховане інтуїтивне оточення, засноване на колишньому життєвому досвіді. Є частина знання, що ґрунтується на прикладних та експериментальних дослідженнях, але недостатньо формалізоване, яке ще тільки перебуває на шляху до формалізації. Дійсно, часто повторювані, навіть ситуативні дії і події можна використовувати для формування технологій поведінки, для системи «кейсів», у межах так званого «know how», що передує більш конструктивному етапу формалізації цих знань [1,5]. Носії цих не до кінця формалізованих, заснованих на досвіді колишньої діяльності знань здатні вирішувати важливі технічні та технологічні завдання, але їх небагато, і навчити вони можуть новачка лише безпосередньо, виконуючи з ним разом певний обсяг робіт і за умови, що новачок зацікавлений у подібному навчанні. Тому системи освіти всіх країн світу наполегливо намагаються формалізувати та уніфікувати методики вирішення завдань та проблем, щоб можна було навчити значно більшу частину молоді, оскільки високотехнологічні економічні та суспільні практики потребують постійного припливу фахівців. Причому якість їх підготовки має відповідати сучасному технологічному рівню.

Рис. 11. Інвестиції у дітей. Рівні освіти у світі
(Джерело: M&A WorldWide)

Але повернемося до проблем здобуття якісної освіти. Наразі педагоги стурбовані пошуком способів мотивувати учнів отримувати необхідний обсяг формалізованих знань. Та й самі методики навчання вимагають постійного оновлення та уточнення, згідно з останніми досягненнями науково-технічного прогресу.

Нові тенденції в освіті та у підготовці фахівців.

Перенесення виробництва з розвинених країн до країн, що розвиваються, згодом породило серйозну проблему. Справа в тому, що це перенесення через деякий час унеможливило повернення великої кількості виробництв назад у розвинені країни.

Парадокс у тому, що в середині минулого століття провідні економісти Заходу радили країнам, що розвиваються, заохочувати бізнес досить малорентабельний, з малою доданою вартістю. Бо продукти технологічного бізнесу на ринках багатих країн бідним країнам продати було проблематично через жорсткі

тарифні та протекціоністські заходи. А місцеві ринки бідних країн були недостатньо ємними для великого обсягу такої продукції. Тому, мовляв, продавайте нам лише продукти низького переділу та продукти шкідливого виробництва. Їх ми із задоволенням купимо, а решту нам не треба.

Наразі ситуація змінилася. Багато складних виробництв для випуску технологічної техніки перенесено до Китаю та інших країн, що розвиваються, там створені умови з підготовки фахівців. Подібні навчальні та навчально-виробничі центри підготовки фахівців середньої ланки в розвинених країнах різко знизили чисельність студентів, в університетах багато спеціальностей скасовано. Перенесення назад до розвинених країн багатьох технологічних виробництв стало неможливим не тільки через хронічну нестачу фахівців. Відсутня також необхідна чисельність викладачів, здатних навчати цих навичок учнів та студентів.

У цій ситуації можна було б намагатися знову створити навчальну та навчально-виробничу базу для відновлення «втрачених» галузей у розвинутих країнах. Але, схоже, у цих країнах було обрано інший шлях. Вирішили залишити у своїх країнах лише розробників новітніх технологій, відмовившись відновлювати їх виробництво, а основні зусилля докласти до розвитку навчальної та навчально-виробничої бази високотехнологічного бізнесу, маючи на увазі мережеві технології, обчислювальну техніку, нові матеріали. Тобто те, що було створено за останні роки сильним науковим комплексом розвинутого світу.

Корисно придивитися до раціональних підходів у розвитку системи освіти, орієнтованих на новітні наукові досягнення й в постсоціалістичних країнах, і створити умови для залучення місцевого та іноземного капіталу у виробництво принципово нових продуктів.

Про університети. Як відомо, у хорошому навчальному закладі викладачі багато чому навчаються у студентів. Саме таку модель, коли в аудиторії панує не професорський монолог, а діалог, дискусія, взаємодія, слід вітати. Крім того, великі університети мають надавати майданчики для обговорення проблем освіти в країні та світі. Корисно, щоб широкий загал

усвідомлював, що сьогодні якісна освіта – це фундамент економічного, політичного, соціального благополуччя.

Фундаментальну науку корисніше зосередити в університетах, де вона підтримує систему освіти, а університети забезпечать її збереження і розвиток. Необхідно роз'яснювати як елітам, так і широкому загалу, що фундаментальна наука в університетах зробить їхніх нащадків більш конкурентоспроможними. Розвиток технологій зараз настільки стрімкий, що за п'ять років навчання все, що вивчав студент, встигає застаріти. Ця обставина стала однією із причин кризи освіти. Якщо більша частина викладачів займатиметься фундаментальною наукою, а це пов'язане із майбутнім, то вони зможуть підготувати студентів до сприйняття нового, яке у сьогоденні поки що не проглядається. Крім того, з одного боку, університетські викладачі змушені представляти свій навчальний матеріал простою і зрозумілою мовою [7]. З іншого боку, інформуючи студентську молодь про свої наукові розробки, університетські науковці не тільки забезпечують увагу до своєї наукової спадщини у нащадків, а й поширюють нове знання (про функції вищої освіти в інформаційному суспільстві див. додаток 4).

Пояснимо, чому ми все ж вважаємо, що відбувається наступ на ліберальні підходи до розповсюдження освіти, на створення можливостей отримати формальне підтвердження результатів свого навчання. Насправді, незважаючи на декларовані можливості Болонської системи, вартість навчання зростає, і більшість потенційних абітурієнтів на Заході залишаються потенційними абітурієнтами. Багато родин навіть середнього класу не в змозі оплатити навчання своїх нащадків в університетах, що знижує можливості академічної мобільності студентів, зокрема їх переходу до університетів з більш високою вартістю навчання. У багатьох країнах існують системи державної та приватної підтримки обдарованої молоді, що дозволяє цій вельми незначній частині молоді навчатися у престижних провідних університетах. Крім цього, низка програм навчання, освоєних студентами у периферійних університетах, потребують підтвердження та додаткового іспиту. Та й держава, а за нею і університети не охоче визнають дипломи другорядних навчальних закладів. Для підтвердження дипломів бакалаврів, не кажучи вже про

дипломи магістрів та PhD, слід скласти іспити та пройти складні процедури підтвердження. Незважаючи на пафосні декларації, освітні системи багатьох університетів дуже консервативні. Так, університети розвинених країн поки не готові вносити суттєві зміни до традиційної STEM-освіти. Тому підготовка необхідних економікам розвиненого світу фахівців креативного (art) профілю та освоєння майбутніми технологіями креативних програм відбувається спонтанно, зусиллями ентузіастів та окремих муніципалітетів. Поки що лише батьки учнів та творчі спілки домагаються, як їм здається, потрібних змін у структурі освітніх програм. Суспільство також має розуміти просту істину: усе якісне коштує дорого, і якісна освіта не є винятком. І не лише матеріальна база освіти, але й дорого коштує сам процес навчання, залучення та оплата висококваліфікованих фахівців. Система освіти має працювати не сама на себе, а так, щоб суспільства зберігали та зміцнювали свою економічну успішність і конкурентоспроможність. Освіта в цій глобальній, світовій конкуренції є один з найважливіших чинників⁵⁶.

Література до розділу 5

1. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962; 2ed. Chicago, 1970. 222p
2. Tarnoff J. STEM to STEAM. Recognizing the Value of Creative Skills in the Competitive. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/john-tarnoff/stem-to-steam-recognizing_b_756519.html
3. Hofstadter R. Anti-intellectualism in American Life. – New York: Knopf, 1963.
4. Mason P. Postcapitalism: A Guide to Our Future Paperback – February 21, 2017. – 368p.
5. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-critical Philosophy Edition, 8, reprint ; University of Chicago Press, 1962. – 428p. ; ISBN, 0226672875, 9780226672878.
6. Deutsch D. The Fabric of Reality / The Penguin Books Limited, 1998.
7. Куклін В. М. Про деякі тенденції у розвитку інституту науки (у друку).

56 Замкнуте коло треба розірвати. Про це шла мова в інтерв'ю В. С. Бакірова на каналі Перша столиця 13.02 2013 (<http://1stolica.com.ua/?p=15704>).

6. ЕТИЧНІ І ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Відповідальність інтелігенції. В інформаційному суспільстві змінюються соціальні ролі та функції як еліт, так і мас, але особливо помітні зміни зазнає вузька страта освічених людей, яких можна визначити як інтелектуалів, а в ширшій інтерпретації – як інтелігенцію. І в традиційному, і в індустріальному суспільстві інтелігенція як соціальний шар виконувала функції а) висококваліфікованої професійної діяльності (розумової праці); б) покращення морального впливу на навколишнє середовище; в) носіїв високих духовних цінностей, що виходять за межі повсякденного існування, приземленого життя та відповідного спілкування.

Починаючи з 70-х років ХХ століття складаються структури та інститути інформаційного суспільства. Змінюються моделі стратифікації, форми зайнятості, гендерні позиції тощо, виникають і дуже швидко поширюються нові технології соціальних комунікацій. Сьогодні існує чимало теорій постіндустріального (як його назвав спочатку Д. Белл) суспільства. Не згадуватимемо їх, але, незважаючи на суттєві методологічні та концептуальні відмінності, всі вони сходяться на тому, що в цьому суспільстві домінує не виробництво речей чи енергії, а виробництво знань, символів та знаків і все більше людей працюють з інформацією, яку виробляють, препарують, інтерпретують, поширюють, тобто займаються інформаційною працею.

Що відбувається у цьому суспільстві з інтелігенцією? Звичайно, інтелектуальні та водночас моральні люди (синтез в одній особистості інтелектуальності та моральності і створює ефект інтелігентності) нікуди не зникли. Вони існують, і хоча

їх не так багато, як хотілося б, ми з ними, якщо не повсякденно, то часто зустрічаємось. Але що відбувається з ними у світі, де книгу замінює дисплей, де живе спілкування замінюється електронною поштою та чатами, месенджерами, дружні емоційні зв'язки – мережами та віртуальними спільнотами, у світі, де читання книг стає анахронізмом?

Вже сьогодні видно, що ключовими гравцями інформаційного суспільства стають фахівці інформаційної праці, люди, які здобули висококласну освіту та підготовлені до функцій символічних аналітиків, програмістів, медійників, піар-технологів, креативників тощо. Інформаційні потоки – базисні структури нового суспільства, і ці люди створюють їх, направляють і перенаправляють, формуючи обличчя суспільства та його перспективи. Соціальний статус цих людей важко визначити. Інколи їх відносять до нового типу найманих працівників, до «нового креативного класу», до прошарку «нетократів». Залишається відкритим питання щодо його політичної впливовості, здатності в силу своєї освіти та оперування потоками інформації певним чином протистояти домінуванню політичних та бізнесових еліт. Сам собою цей клас дуже неоднорідний. Усередині його можна бачити технократів і гуманітаріїв, конформістів і бунтарів, «офісний планктон» (феномен, що потребує глибокого та пильного вивчення) та тих, хто на додаток до своїх високих експертних можливостей, доброї освіти, не вільний від справжніх моральних принципів. Тобто ті, кого ми домовилися позначати словом «інтелігенція».

Саме вони, нам здається, здатні гуманізувати наше перенасичене інформацією довкілля. Справа в тому, що ми зараз живемо в ситуації перманентного інформаційного вибуху, під нескінченними інформаційними атаками. Інформації стало неймовірно багато, але проблема не в цьому, а в тому, що вона втрачає свою смислову наповненість, без чого неможливі змістовні соціальні комунікації.

Парадокс інформаційного суспільства в тому, що воно, звичайно, є суспільством знання, його виробництво, політичні, соціальні, управлінські практики будуються (чого ніколи раніше не знала історія) на теоретичному знанні, абстрактному, кодифікованому та систематизованому (хоч і не обов'язково достовірному).

І уряди, і корпорації та банки, і університети тощо намагаються використати теоретичне знання як передумову своєї активності.

Але, нарощуючи свій потенціал теоретичного знання та відповідної інформації, це суспільство водночас вихолощує з інформаційних потоків смисли, причому ті смисли, які пов'язані з фундаментальними та інваріантними цінностями людського буття.

Для підтвердження цієї тези не потрібно вдаватися до будь-яких додаткових аргументів. Згадаймо, що ми бачимо на екранах наших телевізорів та на сторінках наших газет та журналів. Там сьогодні дуже важко знайти щось, що нагадувало б людині про її призначення, покликання, обов'язок, відповідальність. Інформації багато, а глибоких смислів мало.

Можливо, місія інтелігенції в інформаційному суспільстві – бути хранителькою смислів і представляти їх аудиторії у медіапросторі, в освітньому просторі, у просторі символічних взаємодій, у просторах, які окуповані симулякрами, інформаційними репрезентаціями подій, речей, якостей та властивостей, які не існують і ніколи не існували.

Бути практикуючим інтелігентом в інформаційному суспільстві – це означає виходити в медіапростір, але не задля множення симулякрів, беззмістовних мислеформ та інформаційного шуму, а для того, щоб створювати, пропонувати та відстоювати глибинні етичні сенси, які допомагають людям залишатися людьми в ситуації не нами керованого інформаційного абсурду.

Зміни у поведінці сучасного суспільства. Вирішення багатьох етичних проблем вбачають у дискурсі та комунікації людей [1]. Уявлення про те, що етика формується в результаті комунікації, цілком ґрунтовні, але також, як і в генетиці, де зміни в генетичних особливостях відбуваються вкрай повільно, протягом життя багатьох поколінь, так і тут навряд чи варто чекати істотних змін у поведінці людей як в окремих цивілізаційних ареалах, так і на планеті в цілому. Бо основна критична маса людей, що сповідує конкретний тип поведінки, неодмінно нав'язуватиме різними способами та інституційними інструментами свої етичні програми діяльності і стереотипи взаємовідносин, не тільки подібні за змістом, але навіть, і швидше за все, за формою.

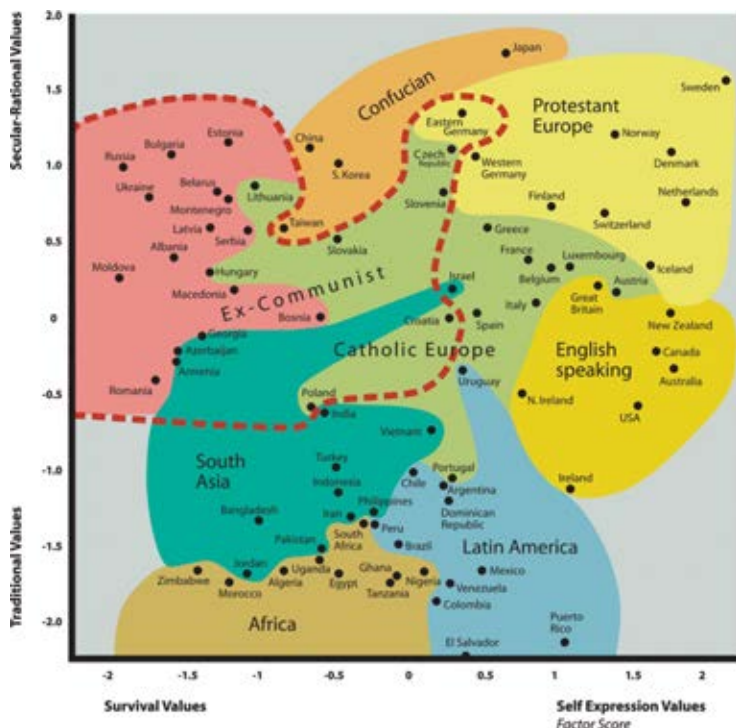

Рис. 12. Розміщення країн на діаграмі Вживання/Самовираження (по вертикалі) – Традиційні/Секулярно-раціональні цінності (по горизонталі) згідно з дослідженнями Асоціації всесвітнього дослідження цінностей WWSA (Джерело: *The World Values Survey Association, WWSA*)

Ці програми і стереотипи пов'язані з характером визнаних цінностей суспільства. Тобто схильністю даного суспільства є надавати більшого значення деяким вимогам до характеру свого життя. Наприклад, вони приховано усвідомлюють, що уклад їхнього життя зовсім не забезпечує необхідного рівня їхньої безпеки. Так, мешканці Нідерландів готові, правда не всі, платити за свою безпеку від затоплення своєї території водою північних морів. Такі громади надають більшого значення безпеці та спокою. Інші громади особливу цінність вбачають у більшій свободі своєї самореалізації, та питання безпеки їх мало цікавлять, швидше за все тому, що вона (безпека) їм здається забезпеченою всім укла-

дом їхнього життя. Тобто життєві цінності різняться у різних соціальних та економічних умовах. Бідні люди схильні перебільшувати цінність матеріального забезпечення, зарплати та доходу. Найбільш забезпечені не звертають уваги на різні витрати і замислюються про кошти лише у випадках, коли на горизонті виникає необхідність значних витрат. У розвинених демократіях люди мають проблеми, не схожі на проблеми жителів країн, що розвиваються. І володіння інструментарієм вирішення проблем, що стоять перед людьми з кожної громади, або проблем, які, як людям здається, здатні виникнути, є для них життєвою цінністю.

Подібні дослідження почалися в розвинених країнах у 1981 році і викликали велику цікавість [2]. В даний час зібрано матеріал у більшій половині країн. Ці дані можуть допомогти у вивченні особливостей соціальної поведінки людей у різних країнах та регіонах, але лише у контексті загального аналізу економічного та соціального розвитку, історії та культури конкретної громади з обов'язковим урахуванням впливу її сусідів.

Однак при змінах трендів розвитку цивілізації, що зазвичай обумовлено впровадженням нових масових технологій, які кардинально змінюють розподіл сил світової політики та викликають появу потужних соціальних течій, можна очікувати змін і в поведінці людей. Завданням соціології зокрема є відокремлення традиційних, мало змінних етичних норм від нових тенденцій, сутність яких при цьому має бути звільнена від нагромадження виникаючих у процесі спроб їх численних формалізацій опису.

Ці дані показують, з одного боку, розширення регіональних мереж, з другого боку – можливість контролю такими державами, як Китай, процесів об'єднання цих мереж у глобальну мережу, можливості введення контролю за розповсюдженням інформації.

Порушення ідентичності. Усвідомлення ідентичності виникає лише якщо доводиться порівнювати себе з іншими. Можна погодитися з тим, що певною мірою «ідентичність визначаємо ми самі, але вона є продуктом взаємодії між собою та іншими; що помітні альтернативи явним ідентичностям індивідів чи груп залежать від ситуації» [3].

У імперіях чи країнах із кількома меншинами, у правлячої еліти виникає дилема: чи організовувати «плавильний тигель» народів, чи заохочувати культурне різноманіття⁵⁷. Час від часу влада різних держав піднімає ці питання та розглядає такі проблеми. Більш демократичні режими схильні підтримувати культурне та етнічне різноманіття, консерватори здебільшого за створення єдиної нації⁵⁷. Г. Терборн зазначав, що «у США та Росії мультикультуралізм руйнував наявні «плавильні тиглі» та ідентичність по громадянству» [4]. Проте рішення тут фактично віддано на вибір історії.

В умовах глобалізації цю проблему вже винесено на планетарний рівень, хоча спрямованих зусиль вибору поведінки

57 Це «насправді означає визнання (гідності, «особливості») тих верств, які включені у суспільний договір, і навіть нездатності вирішення їхніх соціальних проблем, тобто переваги визнаються, але проблеми не вирішуються», як відмічається в книзі «Глобальний капіталізм». За словами Ш. Бенхабиба, «мультикультуралізм у ліберальному суспільстві – плата за не включення багатьох груп до суспільного договору».

тут не спостерігається, вирішення питання також відкладено. Цікаво, що люди, які опинилися перед вибором своєї ідентичності, часто розгублені, або взагалі відмовляються від цього вибору, або схильні себе визнати людиною Європи чи світу.

Цікавим є випадок країн, що виникли внаслідок розпаду колоніальної системи чи сучасних імперій. Вони часто складаються з кількох етносів чи кількох регіонів, орієнтованих у культурному просторі досить різновекторно. Тоді, як це показано в книзі «Глобальний капіталізм» «проблеми переростають у кризу, якщо між різними тлумаченнями власного сенсу себе немає ніякого перетину, ніякої згоди...». І хоча автори цієї книги вважають, що ці «антагонізми реалізуються як ідеології, а не як політичні рухи», проте цілком можливі випадки, коли в політичному просторі представлені партії, засновані на різних культурних та етнічних платформах, хай навіть із невиразною політичною ідеологією.

Тобто в загальному контексті «глобалізація посилює процеси фрагментації, різноманіття можливостей, самовизначення за відсутності авторитетів та стандартизовану квазіринкову поведінку». Однак якщо перейти на локальні рівні, рівні окремої громади, «ми бачимо уніфікацію, менше можливостей, віру в авторитети та переважання індивідуального».

Тенденції у змінах етичних норм. Перекручення лібералізму. Руйнування ліберальних практик може відбуватися й іншим чином, у бік його спотворення та збочення ліберальних поглядів. Важливо, що у новому інформаційному середовищі вже слабшають позиції апологетів етики відповідальності. Бо проникнення в інформаційний простір великої кількості людей, культура яких відмінна від культури демократичного суспільства, змінює характер спілкування в Мережі до невпізнання. Крім того, масово проникають в інформаційний простір підлітки, які, користуючись анонімністю та спрощеним доступом до коментарів на сайтах та блогах, так само, як і деякі нестримні дорослі, виливають своє роздратування та навіть образи. Справа в тому, що відповідати за свої вчинки вони не збираються, навіть інтуїтивно розуміючи, якщо не цілком усвідомлюючи, що знайти їх у всесвітній мережі Інтернет за бажан-

ня можливо. За образи та хамство доведеться відповідати, хай навіть не зараз, то пізніше. Причому йдеться перш про людей, які в майбутньому досягнуть певних високих статусних позицій у своєму розвитку та кар'єрі.

Цікаво, що рівні самоповаги нових учасників глобальної комунікації залишаються вкрай низькими, відповідними тим рівням вікових та соціальних груп, які були до інформаційної революції семантично, візуально і тим більше політично мало помітні. Саме розуміння того, що вони мало чого означають у соціумі, і надає їм зухвалості (навіщо б таких малозначущих людей шукати та карати), а їхній поведінці такого нестерпно-го характеру.

Поява в доступному для огляду інформаційному просторі багатьох людей, не обтяжених культурою та освітою, породила безліч нераціональних реакцій, що змусило говорити про повсюдне поширення в умах загальної методологічної концепції неокогнітивізму як заперечення усвідомлення соціальних явищ та етичних принципів [6].

Навала маргінальних етносів. Хвилі міграції у кожній успішній країні формують зі свого середовища анклав людей, які намагаються зберегти свій менталітет. Це призводить, по-перше, до конфліктів, бо одні й ті самі події, явища і процеси сприймаються і трактуються місцевими людьми та представниками цих анклавів по-різному. По-друге, доволі часто критична маса етнічно відмінних людей, що виникає і збільшується, в окремих регіонах намагається перехопити контроль над територією, створюючи проблеми для центральної влади. Лідери меншин, що сформували анклав, починають перешкоджати центральній владі проводити у життя інфраструктурні рішення, програми розробки і використання корисних копалин, контролювати соціальні процеси. Високий постконвенціональний [6] рівень морального розвитку в розвинених демократіях в умовах локального домінування мігрантів зазнає змін, зумовлених необхідністю співіснування [7-9] з культурами, яким незрозумілий не лише принцип універсалізму, а й проста необхідність толерантного ставлення до проблем віри.

Про порушення технологічної та екологічної культури. Про рівні відповідальності. З іншого боку, зростаюча технологічна міць потребує обережного та виваженого ставлення до управління складними сучасними системами. Найменші помилки та збої здатні спричинити масштабні техногенні катастрофи. Це не може не турбувати, бо людству складно справлятися і з природними катастрофами, а тут необачність, ігнорування правил та регламентацій з боку безвідповідальних чи необережних людей створює ситуації, що можуть привести і часом приводять до тяжких наслідків. Технологічна сторона культури, яка невід'ємна від урбанізації суспільства, визначається проникненням у побут та у повсякденне життя сучасних технологій та освоєнням нових елементів інфраструктури. Важко уявити життя в урбанізованих середовищах без сучасного транспорту, без нових систем зв'язку. Відбувається повсюдна комп'ютеризація, і багато людей вже не уявляють сфери послуг без онлайнових технологій. Та й «людське ставлення до природи і взаємодія з нею створює етичні проблеми, які можна порівняти з тими, що виникають у соціальних відносинах між людьми. Тому досі далеко не зрозуміло, як слід усвідомлювати ці проблеми та виклики щодо етики загалом» [9].

Нестача робочої сили, легальне та нелегальне проникнення мігрантів призводить до збільшення їх частки у зайнятості у різних галузях техніки та найбільше у галузі послуг. Послуги в сучасному світі також сильно змінилися, ступінь впровадження технологій зростає, з'явилися нові пристрої та механізми, що потребує ґрунтовної підготовки для їхнього освоєння. Далеко не завжди нові працівники, що з'явилися з третіх країн, здатні освоїти ці технології достатньою мірою. Є проблеми з мовним бар'єром та відсутністю навичок до системного навчання.

Але як зазначено автором роботи [9], потреба у розвитку етики відповідальності диктується глобальними викликами, обговорюваними вище, і в тому числі проблемою загрози ядерного самознищення, екологічними проблемами забруднення довкілля, релігійними конфліктами тощо. Але треба усвідомлювати, що залучення малоосвічених людей з низькою культурою поведінки та недостатньо готових до застосування складної

техніки знижує здатність суспільства саме у формуванні етики відповідальності.

Суспільство змушено створювати механізми захисту від незрілого розуму, який, озброївшись сучасними технологіями, здатний дестабілізувати соціальну, політичну та економічну сферу. Тому етика відповідальності формуватиметься вимушено згори, з верхніх поверхів соціальної ієрархії, і підтримувати її формування буде право, що цілком реально в законослухняному суспільстві. Слід, напевно, очікувати повернення до посилення контролю за приватним життям і до звуження простору свободи окремої людини. Тобто якщо раніше ринкові відносини та зростання матеріального достатку дозволяли людям послабити опіку над приватним життям та позбавлятися нав'язаних світською та релігійною елітою ідеологій [10], то, схоже, маятник соціального життя здатний хитнутися у зворотний бік.

У світі, що розвивається, мабуть, раніше повинні пройти процеси формування ефективної економіки, процеси демократизації та інтеграції у світову економіку і політику. Відповідальність у цьому випадку буде нав'язана жорсткою авторитарною владою або розчиниться в корумпованому середовищі олігархії. У таких країнах ціла низка завдань, які стоять перед цивілізацією, зокрема екологічні проблеми, просто не усвідомлюються, соціальні відносини мають домінуючу силову складову, люди просто не розуміють, про що кажуть стурбовані філософи та соціологи.

Можна говорити про рівень морального розвитку в авторитарних країнах за схемою Кольберга [6] на конвенційному рівні, де тяжіє авторитет, де люди змушені демонструвати лояльність і послух, побоюючись репресій. Але час вірити в те, що існуючий соціальний порядок є благом і для окремої людини. В олігархічних країнах етичні проблеми загострюються через змішання інтересів, всеосяжну корупцію та повальну дезорієнтацію людей.

Про дисонанси, які є механізмами розвитку суспільства. Жага самовираження та прагнення влади. Наступний сьомий за рахунком рівень морального розвитку [7], який розширюється до універсальної етики (загальної чесноти соціуму), що екстраполює шкалу Кольберга (і який, побоюючись скотитися до утопії, не став включати в свою систему роз-

витку особистості), не дарма відкидався багатьма філософами. Справа в тому, що поки що основними стимулами розвитку суспільства є економічна та політична активність людей, які прагнуть заволодіти контролем над власністю та бажають отримати владні повноваження. Можна сперечатися, який зв'язок між цими двома визначальними мотиваціями, але наявність такого зв'язку очевидна. Важливо інше, те, що багато людей прагнуть досягти успіхів у цій гонці за багатством та владою. Навіть незалежність, взагалі кажучи, є деривативом (похідною) влади, бо неможливо позбутися насильства без виконання деяких умов, що послаблюють вплив інших людей на життя індивідуума.

І це прагнення влади власної чи, що, взагалі кажучи, те саме, придушення (ослаблення) влади інших – серйозний мотив соціальної активності людей. Так само, як і володіння багатством, що дозволяє забезпечити краще життя для себе та своєї сім'ї. Тому соціальна нерівність, яку у своїх крайніх проявах неможливо сформувавши без застосування різних схем насильства, обману та шахрайства, провокує людей на активність.

Однак зростання можливостей людей, організацій та інститутів, зумовлене технологічним розвитком суспільства, вже підносить нові проблеми, частина з яких обговорювалася вище. Можна бачити зростання самооцінки та бажання людей самовиразитися, що провокується соціальними мережами, з одного боку, та побоювання втратити електорат політиками з іншого. Це призводить до не завжди виправданих поступок вимогам окремих надмірно активних верств суспільства. Багато з цих нових проблем викликають занепокоєння або, навпаки, вселяють обережний оптимізм.

Наприклад, викликає занепокоєння різка активізація активності радикального фемінізму, що вимагає вже не тільки гендерної рівності, а й надання переваг слабкій статі, запровадження відчутних санкцій за прояв активності чоловіків. Це, на думку психологів, входить у суперечність із природою людини, послаблює активність сильної статі та здатне, разом із терпимістю до нетрадиційних відносин, створити неабиякі демографічні проблеми, які вже дають про себе знати у розвинених країнах.

Інший приклад – все більша поінформованість населення про мотиви і вчинки людей, які приймають важливі для соціуму

рішення, викликає не завжди позитивну реакцію громадськості, а здебільшого мобілізує велику кількість активних людей до стану прихильників неприйнятних форм протесту. Вони, не погоджуючись з тими чи іншими рішеннями, можуть створювати атмосферу обструкції як реальним чи уявним впливовим порушникам інтересів населення, так і їхнім сім'ям та оточенню. Поки що явно можна спостерігати запровадження режиму санкцій з боку держав та міжнародних організацій, але незабаром ця практика опуститься на нижні поверхи суспільства. Люди, об'єднані Мережею, легко знайдуть реальних або уявних винуватців (ініціаторів і виконавців) своїх бід і труднощів, визначать їхні адреси, коло близьких, родичів і друзів і посилять свій тиск на них усіх. Важливо зауважити, що громадськість, яка усвідомила свою силу та можливості, швидше за все не чекатиме застосування закону до винуватців своїх негараздів.

Творчі і високоморальні мотиви завжди проявляли себе певною мірою, але важко їх назвати визначальними. Людство поки що пам'ятає, хай навіть на генетичному рівні, голод і свавілля дикості, тому бажання зміцнити своє становище за допомогою багатства та влади домінуватиме в більшості умів ще досить тривалий час.

Тут варто звернути увагу на вплив цих мотивів на поведінку еліт, які, домігшись влади та контролю над власністю, повинні для забезпечення свого благополуччя постаратися зберегти потрібний світопорядок. Тобто нав'язування відповідної моралі та етики, які сприяють збереженню статус-кво, є метою формування ідеологій світських та релігійних. Виправданням для мас, яким нав'язують етичні норми, є загроза порушення соціального світу, побоювання найгірших наслідків, які чекають на їх порушників. Та й сам закон не залишає вибору громадянам, які сумніваються в соціальній справедливості та моральній охайності владних еліт, а також володарів непомірно великих активів. Тому на цьому етапі етика ще слугує інтересам еліти.

Про роль правлячих еліт за доби глобалізації. Вищі ешелони бізнес-еліт, які нараховують одну мільйонну частину від загальної чисельності населення планети, переслідуючи насамперед свої інтереси, мають «непропорційну концентрацію

влади, неформальні механізми управління, що перевершують можливості урядів» [11]. Цей вплив не формалізований у законах та регламентаціях і є фактично нелегітимним, але він вкрай ефективний. Ці горизонтальні зв'язки вищих страт економічної еліти в процесі глобалізації посилюються, і це, з одного боку, є ослаблення державних можливостей, але з іншого боку, оскільки інтереси бізнесової супереліти та політичних еліт розвинених країн часто збігаються (було б дивно, якби це було не так, бо політиків саме вищі кола економічної супереліти відбирають, підтримують і використовують), то одночасно позиції держав посилюються всією міццю гігантського міжнародного капіталу.

Інтелектуали ж, в сучасну епоху масового підключення насамперед маргінальних соціальних верств, етносів і народів і цілком при цьому очікуваному занепаду моралі, опинилися на узбіччі соціального життя. Вони хотіли б відновити своє колишнє привілейоване становище. При цьому вони готові піти на поступки масовій культурі, що спонтанно розвинулась, визнати нові, нехай примітивні, але такі, що виявилися затребувані, цінності. Хоча творчим людям – людям мистецтва важко існувати і діяти у суто міжнародному просторі, оскільки вони прив'язані до локальних осередків культури. Інша річ люди науки, які, подолавши мовний бар'єр, найшвидше інтернаціоналізуються і легше адаптуються до нових культурних реалій. Навіть економічні та політичні еліти окремих країн важче інтернаціоналізуються, ніж люди науки, хоча цей процес теж прискорюється з розвитком глобалізації, в умовах інформаційної революції.

Внутрішня структура етичного простору. Не викликає сумніву подібність в етиці різних громад та народів, принаймні подібність їхніх основних етичних норм. Однак іноді можна побачити суттєві відмінності у поведінці різних народів, що впливає на стабільність навіть світової економіки. Наприклад, китайський менталітет не вважає поганим копіювати предмети мистецтва та продукти виробництва із узаконеними брендами (захищеними патентами) та виводити їх на світовий ринок, не даючи особливих пояснень. Що категорично суперечить міжнародній правовій та етичній практиці, яка негативно

ставиться до індустрії копіювання, яку ототожнюють з індустрією підробок. Це створює проблеми в реалізації патентованих продуктів, завдає значних збитків їхнім розробникам та бізнесу високотехнологічних підприємств, навіть руйнує основи венчурного бізнесу, що забезпечує технологічний прогрес цивілізації. Великі проблеми виникають у сфері мистецтва та культури, де копіювання нових, захищених авторським правом творів знижує стимули для творчості.

Але чомусь відмінності в етичній практиці різних країн та різних соціальних груп однієї країни не завжди беруться до уваги. Корисно обговорити причини існування цих відмінностей.

В основі поведінки людей має сенс розділяти звичні, навіяні з дитинства принципи та традиції людського спілкування і нав'язані існуючим оточенням, обстановкою та регламентаціями схеми взаємин. Наприклад, опинившись у зонах ув'язнення, у концентраційних таборах, люди змушені дотримуватися нав'язаних стереотипів поведінки. Існуюча нав'язана цим середовищем етика дуже специфічна, проте вона існує. Скільки існує це середовище, стільки й існуватиме вимушено визнаний усіма її мешканцями кодекс поведінки та система взаємовідносин. Зрозуміло, що, опинившись поза цією зоною, людина кардинально змінює свою поведінку, відмовляючись від багатьох вчинків, нехай навіть таких, які були звичними. Можна сказати, що вона не тільки перейшла в оточення з іншою етикою, але й сама відмовляється від одних та використовує інші етичні норми.

У державах із різним політичним устроєм, обумовленим економічним розвитком і культурними особливостями, етика також містить дві складові. Одна зумовлена традиціями, менталітетом громади, що формувався століттями, інша – умовами нинішнього життя та деякою передісторією, глибина якої у межах життя покоління. Бо не можна знехтувати пам'яттю та навіюваною обставинами обережністю більш зрілих людей у громаді, які передають дітям та онукам свої страхи та упередження, навіяні досвідом свого колишнього життя.

Необачність, що межує із злочинами. Аналогічно можна побачити подібну структуру людських відносин у різних соціальних групах однієї країни. Представники довгоживучих

авторитарних еліт, що досягли влади, часто діють, спираючись на власні уявлення і мотиви, не завжди узгоджені з рештою еліт, не допущеною до ресурсів держави, не кажучи вже про простих громадян країни. Створюючи тим самим проблеми для свого народу, який має за помилки та порушення своїх господарів розплачуватися повною мірою. Світ досі лихоманить через непередумані і не завжди раціональні дії наділених владою людей, які невинувато повірили у свою непогрішність.

Необачністю страждають провідники та виконавці деяких одіозних технічних і технологічних рішень, що піддають ризику населення планети. Причиною їх також є невинувата впевненість людей, які взялися за розробки, результат яких небезпечний для життя людей та стабільності соціуму.

На нижчих рівнях соціальної ієрархії завжди є люди та організації, які створюють проблеми. Звичайно, суспільство неминуче проходить через ланцюг помилок і порушень, але питання в тому, як постаратися зменшити їх частоту та поширеність, а також як домогтися їх виправлення швидко та з невеликими витратами. А вже на індивідуальному рівні та рівнях домашніх господарств помилки та порушення настільки часті, що механізми їх купірування та виправлення стають дуже важливими.

Тому говорити про етику, взагалі кажучи, треба було б для кожного соціального рівня окремо. Безперечно, що існують загальні питання та норми для всієї маси людей, але також слід розуміти, що етика політичних та економічних еліт, етика технологічного мейнстріму та етика службовців та робітників безсумнівно різні. І ігнорування цих відмінностей часто призводить до коливання від однієї теорії, де домінують одні норми та уявлення, до іншої, де всі ці міркування змінюються на протилежні. Люди різні, та їх поведінка теж різниться, тому і її правила часом є неоднозначні і суперечливі.

Рефлексії та раціональне. На думку О. Назарчука, «дефіцит природного регулювання в людській поведінці допомагає вичленувати в ньому ті механізми та елементи, які можна назвати власне розумно-людськими». Але при уважному розгляді до людських реакцій і рефлексій часто відносять і природні реакції, властиві безлічі теплокровних тварин. Тому

потрібно обережно виділяти реакції та норми поведінки, які переважно спираються на раціональну основу, яка потребує тривалих роздумів та оцінок.

Насправді частка ґрунтовних, заснованих на роздумах та аналізі ситуації раціональних поведінкових реакцій у кількості рефлексій у житті більшості людей дуже незначна. І не тому, що люди в принципі не здатні більше часу та зусиль приділяти раціональній поведінці, а тому, що

- 1) традиції та менталітет тяжіють над людьми в суспільстві (що просто змушує поводитися певним чином);

- 2) часу для обмірковування своєї раціональної поведінки не завжди вистачає, тому користуються традиційними кальками та стереотипами;

- 3) більшість людей не володіють інформацією та не набули навичок раціонального мислення через недостатню освіту (людей просто не навчили та/або не привчили формувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами);

- 4) культурний рівень багатьох людей визначається вихованням та середовищем проживання, які, на жаль, часто залишають бажати кращого.

Тому в поведінці людей така велика частка традицій, так багато нав'язаного довіллям, такий значний вплив культури, створеної попередніми поколіннями. Це і бентежило філософську думку, яка вважала багато норм поведінки іманентними людській природі, а сучасною мовою – генетично зумовленими. І лише зі зростанням у сенсі поінформованості суспільства стали чітко виявлятися раціональні мотиви, нав'язувані передусім технологічним і економічним прогресом.

Прояв цієї раціональності іноді лякає. Як зазначає професор М. Лайтман у своєму блозі, «людський егоїзм досяг небуваючої сили і став всеосяжним... Люди сьогодні не відчують кордонів і легко переїжджають жити в іншу країну... Людина перестає відчувати, що їй потрібні власний будинок, сім'я, діти, яким треба дати освіту та подбати про їхнє майбутнє, що було обов'язково у минулих поколіннях. Сьогодні людина мало замислюється про це, а далі вона стає дедалі вільнішою, і колишній світ почне розвалюватися» [12].

Суперечливий характер комунікації. Про роль мови. Характер комунікації за умов використання нових інформаційних технологій змінюється. Це не зупиняє людей, які бачать якісні зміни характеру комунікації та готові за це платити. Виниклі проблеми збирається вивчати комунікативна екологія: посилення відчуженості спілкування (натомість багаторазове множення нових контактів), сурогат реального досвіду (натомість багаторазове збільшення сюжетів, що дають їжу для свідомості), віртуальний світ замість реального (натомість можливість знайти потрібні для користувача його варіанти), дегуманізація культури (про коммунікативну природу соціума (див роботу у журналі Філософія людського спілкування. Філософія, психологія, соціальна комунікація. – 2009. – № 2. – С. 10–14)).

Інформація, яка постачається споживачеві, має різні рівні істинності, й існує величезна кількість спаму (надмірності) та дезінформації. З одного боку, допитливий користувач може ознайомитися з безліччю джерел і вловити, де саме його дезінформують. З іншого боку, виявляється схильність людей (і не тільки через мовний бар'єр) відвідувати деякі сайти, самостійно обмежуючи себе від впливу іншої мало приємної інформації. Тобто процеси поширення та засвоєння інформації мають значну суб'єктивну складову. Тому розширення інформаційного простору, який завжди пропорційно збільшує поінформованість суспільства, може не сприйматись у такому ракурсі деякими прошарками населення. Крім того, явна фальш в інформаційному просторі може спотворювати і перекручувати поінформованість людей, схильних до суб'єктивного вибору джерел даних, що базується на менталітеті та вихованні. Зрозуміло, що цією особливістю людського сприйняття активно користуються різні засоби масової інформації та політичні, громадські і навіть кримінальні структури, які їх контролюють. Поки що контроль за цими прихованими порушеннями є малоефективний.

Соціальні мережі на основі мережевої інформаційної структури створюють громадські та політичні організації, що різко збільшує їх ефективність, розвиваючи громадянське суспільство. *Міркування, що існують протиріччя між мережею та користувачем браузера, не зовсім коректні, бо це те саме, що протиріччя між громадою та окремим його членом.*

Але й такі самі мережі здатні створювати злочинні та терористичні організації, що дуже непокоїть громадськість. Активність людей у цих мережах постійно зростає. Тому настільки великий інтерес виявляють до цього соціального явища вчені [13-17].

«Нові можливості комунікації руйнують кордони, які були обумовлені рівнем охоплення колишніх засобів комунікації, які не долали національних кордонів. Так, управління технологічними процесами, розподіленими по різних континентах, стає сьогодні організаційно настільки ж можливим і реальним, яким було насамперед управління у локальних масштабах. Присутність на різних ринках є сьогодні настільки ж природною, як природно працювати на національних ринках. Глобальні масштаби комунікації відкрили фірмам доступ до багатьох ринків збуту і водночас до дешевих ринків праці, що зумовило як експансію транснаціональних корпорацій, і корінні зміни ринку праці», вважав О. Назарчук.

Як правило, проблеми опису логічного висновку як основного методу мислення часто розглядається у відриві від властивостей його формалізації для описів та дедукції – тобто властивостей мови. З іншого боку, вся рання філософія надає особливого значення мовним структурам, що сягало аналізу древніх і біблійних текстів. Мабуть, тому, що в них шукали певного найвищого змісту. Це породило безліч уявлень (а потім уже й теорій) про надзвичайну важливість та глибокий зміст окремих слів, фраз та конструкцій мови. Набув розвитку аналіз мислення з урахуванням реальної мови (див., наприклад, [18]). Звільняючись від ілюзій щодо особливого значення мовних конструкцій, проте слід визнати не лише важливість вживання мови в комунікації, а й необхідність її розвитку для опису наукових побудов у низці соціально-економічних наук, у розвитку методів програмних рішень в інформатиці, у створенні систем штучного інтелекту тощо. У природничих науках для опису явищ і процесів використовують формалізовані мови, тому там природна мова має допоміжний вербальний характер. Недостатнє освоєння представниками соціальних наук формалізованих мов (мова математики тут стоїть окремо, бо пов'язана безпосередньо з описом природних явищ) ускладнює ґрунтов-

не вивчення соціальних процесів, і тут є широкий простір для вдосконалення дослідницьких інструментів цих наук.

Пильна увага до ролі структури мови та термінології у багатьох філософських та соціологічних досліджень цілком зрозуміла. Однак слід усвідомлювати, що з розвитком технологій та через зростання можливостей комунікації в новому інформаційному світі мова збагачується та змінюється набагато швидше, ніж раніше. І проникнення технічних термінів та слів із іноземних мов інших регіонів зовсім не головне у цих змінах. Важливим є виникнення прірви між багатою мовою високоосвіченої меншини та говірками мало обізнаної більшості. Вже помітними є відмінності між мовою молоді та старших поколінь, які не встигають встежити за змінами мовної практики внаслідок проникнення в життя нових технологій, нових видів занять та розваг. Тому роль мови стає дедалі прикладнішою, безліч насамперед важливих смислових конструкцій розмивається і розчиняється у морі нових понять. І важливим стає вивчення нових мовних форм і відповідних їм смислів. Хоча обговорення впливу мови на функції мислення залишається актуальним і сьогодні, особливо у близькій інтересам авторів галузі знань – системі штучного інтелекту та соціально-гуманітарних технологій.

Література до розділу 6

1. Apel K.–O., Diskursethik als Verantwortungsethik. Eine Postmetaphysische Transformation der Ethik Kants. // Fornet–Betancourt R. (Hrsg.), Ethik und Befreiung. Dokumentation zur Tagung: Philosophie der Befreiung: Begründungen von Ethik in Deutschland und Lateinamerika. Aachen, 1990. С. 10.
2. Inglehart R.F. The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics. Cambridge Univer. Press. 2015.
3. Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identity. N.Y., L., Toronto, Sydney. 2004.
4. 4.Therborn G. European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945-2000 London, Sage, 1995
5. Benhabib S., The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era.- Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002. 245p..
6. Kolberg L., From Is to Ought // Cognitive Development and Epistemology. Ed. Th. Mischel, N.Y., 1971.

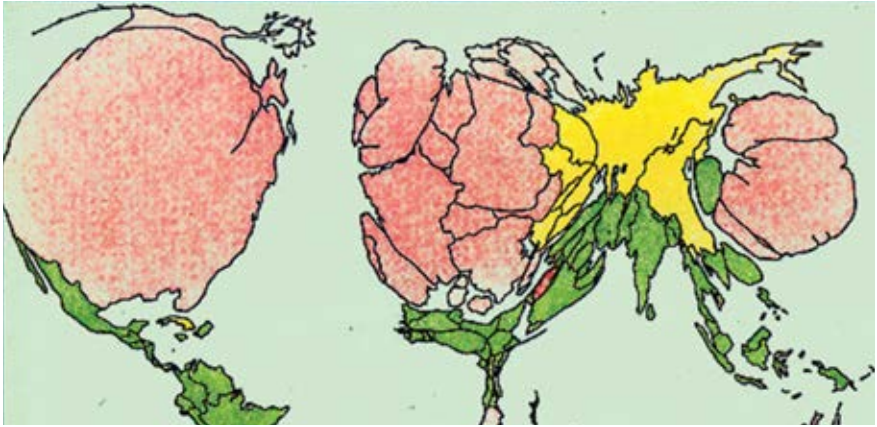
7. Höfle V., *Praktische Philosophie in der modernen Welt*. München, 1992. С. 143–145.
8. Schelkshorn H., *Diskurs und Befreiung. Studien zur philosophischen Ethik von K.-O. Apel und E. Düssel*, Amsterdam, 1997. С. 77.
9. Apel K.-O., *The Ecological Crisis as a Problem of Discourse Ethics*. // Oefsti A. (ed.) *Ecology and Ethics. A Report from the Melbu Conference*, 18–23 July 1990. Vitenskap, 1990. С. 222., С. 231.
10. Lévy-Bruhl, Durkheim, and the positivist roots of the sociology of knowledge *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 1996. 32(4):pp.424 – 440 DOI: 10.1002/(SICI)1520-6696(199610)32:4<424::AID-JHBS6>3.0.CO;2-Q
11. Rothkopf D. *Superklass. The Global Power and the World they are Making*. Canada. 2008.
12. Лайтман М. Що переможе егоїзм людини чи любов творця / Режим доступу: <https://www.facebook.com/laitmanru/videos/%D1%87%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82-%D1%8D%D0%B3%D0%BE%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BD-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%8C-%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%86%D0%B0/2711504835772676/>
13. Podolny J., *Networks as the pipes and prisms of the market*. Stanford University, 2000; Putnam R., *Making Democracy Work*. Princeton, 1993;
14. Burt R., *The network structure of social capital*. Greenwich, 2000;
15. Baker W., *Achieving success through social capital*. San Francisco, 2000;
16. Portes A., *Social capital: its origins and applications in modern sociology*. // *Annual Review of Sociology*. 1998 (24), С. 1–24;
17. Coleman J., *Social capital and the creation of human capital*. // *American Journal of Sociology*, 1988 (94). С. 95–120.
18. Apel K.-O., *Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie?* // Voßkamp W. (Hrsg.), *Utopieforschung*. Bd. 1, Stuttgart, 1983. С. 333.

7. КУЛЬТУРНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ⁵⁸

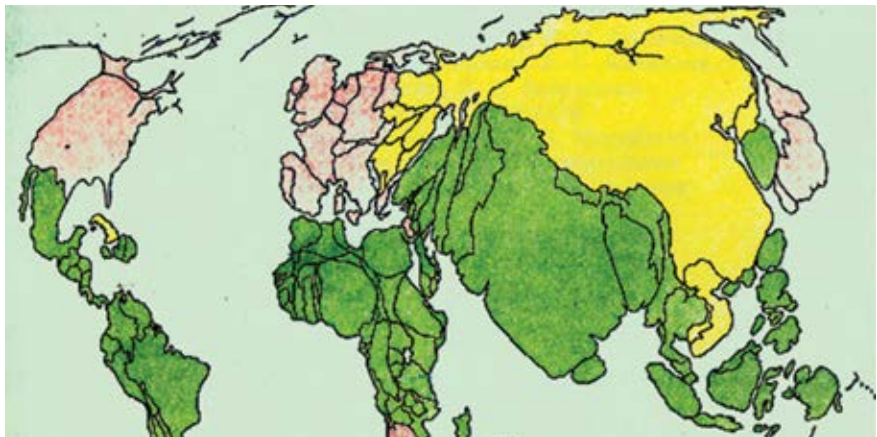
Суперечливі сторони культури. Багато авторів, обговорюючи вплив культури на соціально-економічний розвиток громад, неявно припускають, що практики суспільної та індивідуальної поведінки людей, які сформовані, зокрема, західною цивілізацією, є більш розвиненими, а культурні досягнення інших народів не такі прогресивні. Вважається, що критерієм ефективності культурного середовища Заходу є його економічна та технологічна успішність. Хоча в інших культурах цілком може більш жорстко засуджуватись збагачення і деякі аспекти ділової активності західного зразка, наприклад, кредитування під відсотки у грошах, нав'язлива реклама, різного виду спекуляції тощо. Тобто те, що й забезпечує помітне економічне зростання. І в цих країнах використання таких практик цілком здатне затримати розвиток економіки та послабити темпи зростання валового продукту. Але зовсім не факт, що досягнення культури цих інших країн меншовартісні і необхідно обов'язково відмовитися від усіх їхніх принципів і практик.

Хоча безперечно, що економічне зростання, висока технологічність дозволяють країнам забезпечувати високу якість життя людей, створювати розвинену інфраструктуру, підвищувати продуктивність та забезпечувати зліт освіти, науки та мистецтва. При цьому можна виявити втрати та недогляди, на які поки що

58 У цьому розділі частково використовується матеріал роботи у журналі «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. Том 40. С. 84–91.

а)

б)

Рис. 14. Карти – анаморфози країн світу:
а) облік ВВП та б) чисельності населення
(Джерело: <https://uchil.net/?cm=27988>
(автори В. Тікунов, С.Гусейн-Заде))

мало звертають увагу. Якщо навіть не схилятися до радикалізму «зелених», то й у цьому випадку є тенденції, що викликають тривогу. Це руйнація екології заради економічного зростання, орієнтація на створення безлічі потреб, що відволікають кошти, здобуті напруженою працею, і задоволення яких часто не покращує здоров'я і, напевно, погіршує якість життя. Це втрати часу в гонитві за грошима. Втрати часу скорочують можливості реалізувати індивідуальний потенціал та отримати необхідну для реалізації творчих якостей людини освіту. Це і збагачення, яке формує страшну майнову нерівність, що загрожуватиме соціальними потрясіннями⁵⁹. Ця нерівність тяжіє над людьми⁶⁰.

З іншого боку, у бідних країнах необхідність виживати відбирає значно більшою мірою життєву енергію та час у людей, не даючи їм здобути хорошу освіту та зберегти здоров'я, що знижує творчі можливості, змушує займатися важкою та примітивною працею. Низькі доходи не дозволяють забезпечити прийнятну якість життя.

Розширення уявлень про сучасну культуру. Сучасна культура – це багатогранна, що пронизує всі сторони життя суспільства, система взаємодій, індивідуальних та колективних зв'язків між людьми у складному високотехнологічному середовищі проживання з розвиненою інфраструктурою. Перша та основна грань культури: поведінкові традиції, національний темперамент, особливості менталітету, усвідомлення історії, фольклор, література, образотворче мистецтво, музика тощо. Історія якимось химерним чином сформувала характер етносів, громад та націй. Усі люди, які належать до етносу чи нації, дивовижним чином «відчують себе частиною цієї спільноти» [1].

Друга грань культури зумовлена ступенем урбанізації суспільства, що визначається проникненням у побут та повсякденне життя сучасних технологій та освоєнням нових елемен-

59 Корисно нагадати, що основними цілями обштинного управління є, крім економічного зростання та покращення якості життя, також і соціальний спокій.

60 Схильність до збагачення загострюється і виявляється близькою до божевілля в країнах, які звільнилися від авторитаризму, де люди даремно сподіваються на швидке, на часи життя покоління, досягнення стандартів, що існують у розвинених країнах.

тів інфраструктури. Люди не уявляють собі життя без сучасного транспорту, освоїли системи зв'язку, відбувається повсюдна комп'ютеризація, всі звикли до нововведень у структурі послуг тощо. І навряд чи виживуть за умов дикої природи.

Третя сторона культури пов'язана зі зростанням професійної підготовки людей, освітою, зростаючим рівнем знань, зосереджених у суспільстві. І, зрозуміло, важливим елементом сучасної культури є існування розвинених державних та громадських інститутів, економічних інституційних структур і, звичайно, розвиненого тією чи іншою мірою громадянського суспільства.

Не важко бачити, що це сторони одного явища – інтегральної культури суспільства. Історично окремі сторони культури в різних регіонах і країнах відрізняються, але зі зростанням технологічного та економічного розвитку та активної міграції життя в успішних країнах стає все більш подібним. Що, до речі, дуже непокоїть апологетів національної ідентичності. Тенденції зближення культури насамперед дуже різних націй та етносів добре простежуються в Об'єднаній Європі.

Оскільки економічні та технологічні досягнення з різних причин у різних регіонах різні, у світі спостерігається дуже неоднорідний і нерівномірний соціальний розвиток. Причини цього часто вбачають у різній культурі громад, етносів та націй. Причому під культурою різні автори розуміють різні сторони соціального феномену.

Якщо деякі дослідники щиро вважають, що причиною економічної стагнації та бідності країн є своєрідна ментальність та низька культура взаємодії місцевого населення (див., наприклад, [2]), то автор книги [3], намагаючись пояснити «способи співіснування технології та суспільства», привертає увагу до необхідності повсюдного оволодіння суспільством технологіями, вважаючи, що саме вони є необхідною складовою загальної культури сучасного суспільства. У книзі [4] основною причиною відсталості багатьох бідних країн оголошується нерозвиненість фінансових ринків, точніше невміння та можливе небажання капіталізувати всі активи та цінності, а також нездатність створити необхідну інфраструктуру ринкових механізмів.

Тобто невміння і неспроможність скористатися культурними плодами цивілізації, в даному випадку фінансовим ринком, призводить до деградації суспільства.

Причому важливо відзначити, це не тільки й не так недолік професіоналізму, скільки саме недостатнє освоєння всім суспільством ринкових принципів сучасної економіки, тобто певна культурна вада.

Автори книги [5] справедливо вважають, що саме нерозвиненість державних інститутів та політичного устрою винні у стагнації та у запустінні безлічі бідних країн. Тобто недолік політичної культури суспільства та його еліти, нездатної сформулювати політичну систему, що відповідає сучасним вимогам, пригнічує розвиток суспільства. Більш складна система поглядів на соціальний розвиток представлена в книзі О. І. Шкаратана «Соціологія нерівності», де основну увагу приділено постсоціалістичним країнам, що зневажають досягненнями сучасної політичної культури. Критика неадекватної політичної культури антиглобалістів і консерваторів у складі еліт, поведінка яких підвищує витрати на відносини, представлена у роботі [6].

Про гнучкість у освоєнні міжнародного досвіду та необхідність освоєння культурних цінностей у галузі теорії та практики державного менеджменту говорять автори [7,8]. І значною мірою всі ці недоліки пов'язані з низькою культурою освіти, бо, на думку Б. Рассела, «освіта має бути спрямована не на вивчення мертвих фактів, але на діяльність із створення нового світу» [9]. Хоча трансформації та реформування суспільства, освоєнню ним інтегральних культурних цінностей цивілізації безперечно заважає опір ретроградів у владі, прагматично зацікавлених у збереженні колишнього способу життя [4].

У цьому розділі звертається увага не стільки на те, що сучасне уявлення про культуру містить дедалі більшу частку оволодіння людиною навколишніх технологій, скільки на те, що без освоєння сучасних технологій суспільство позбавляється майбутнього, не є конкурентоспроможне в світі, що швидко розвивається.

Таке суспільство не здібне забезпечити високу якість життя людей і тому не може вважати себе культурним у сучасному розширеному розумінні цього визначення.

Культура технологічного суспільства. Розвиток культури у професійній діяльності та в урбаністичному середовищі окрім людської комунікації все більше стає пов'язаним із взаємодією з технікою, приладами, автоматичними системами та, нарешті, комп'ютерами та мережевими структурами. Технології вживаються у життя людей, змушуючи їх усе більше часу приділяти спілкуванню з технічними пристроями. Ще 1877 року у книзі «Основні напрями філософії техніки. До історії виникнення культури з нової точки зору» Е. Капп показав необхідність змінити уявлення про культуру та ввести до цього поняття аспекти взаємодії людей зі світом техніки. Цікава спроба О. Шпенглера на початку минулого століття об'єднати в єдиний узгоджений культурний масив відомі йому на той час знання та досвід (починаючи від техніки, фізики, економіки, біології, історії, права, політології, теології, освіти до живопису, музики, поезії) [10]. В останні роки, наприклад, діяв проект FuturICT (Future Information and Communication Technologies), що ставить за мету створення «прискорювача знань, який дозволить зіштовхувати між собою не елементарні частинки, а різні галузі знання» [10].

Сучасна людина вже виявляє культуру не тільки в етичному контексті, де домінують навички людської поведінки, спілкування та взаємодії, де сформовані цінності та пріоритети, а й у професійному плані. Бо сучасна цивілізація змушує людей освоювати численні технології, а сучасне життя людей проходить переважно у штучно створеному ними урбаністичному середовищі, що все більше відсторонюється від природного.

Технології людство оточують давно, це, наприклад, техніка письма та читання, пізніше – вміння користуватися телефонним зв'язком та численними побутовими приладами. Є технології використання інфраструктури – здатність враховувати дорожні знаки, розмітку, користуватись ліфтами та ескалаторами, керувати автомобілем у складних міських умовах тощо. Останнім часом маси людей активно застосовують для різних операцій Інтернет, мультимедійні програми в сучасних телефонах і т. п. Той, хто не знайомий із перерахованими технологіями, не може їх використовувати у своєму житті, навряд чи вважатиметься культурною людиною. Тобто частка так званої

технологічної культури, тобто рівень освоєння людьми технологій, постійно зростає.

Раніше в минулі століття культурна людина повинна була досконало знати мову спілкування, добре розумітися на літературі, мистецтві, володіти хорошими манерами і лише в другу чергу бути фахівцем. Нині через складність освоєння професійних навичок люди змушені значно більше зусиль докладати для освоєння технологій, освоювати багато знань, виробляти вміння та навички, необхідні для успішного життя в технологічній цивілізації. Все більша частка життєвих сил та часу сучасною людиною витрачається на освоєння спеціальності. Тим значніше оцінка досягнень у цій діяльності в очах оточуючих та у її власному уявленні. Цю оцінку вже можна порівняти (а часом вона виявляється важливішою для людини і для суспільства) зі ступенем освоєння нею традиційних культурних цінностей – мови, літератури, мистецтва, навичок поведінки та спілкування.

Крім того, у професійному середовищі теж існує уявлення про культуру виробництва, культуру обслуговування, культуру навчання та культуру досліджень. Висока культура професіонала має на увазі глибоке знання характеру та об'єктів діяльності, навички та високоякісні результати, що викликають захоплення у колег. З іншого боку, культура професійної спільноти визначається технологічними можливостями, інфраструктурою та організацією. Саме висока культура професійної спільноти здатна створювати високоякісні продукти, шедеври та артефакти, цінність яких виявляється не нижчою за подібні досягнення попередніх поколінь. Тому професіоналізм для сучасної людини стає важливим критерієм її рівня культури.

Культурне довкілля передбачає високу якість життя. Людина в оточенні культурних людей почувається краще, спілкування та взаємодія між людьми стають багатшими та комфортнішими. Саме високий професіоналізм у суспільстві створює технологічне середовище проживання, що характеризується скороченням втрат часу та сил на забезпечення свого та своєї сім'ї існування, життєвими зручностями, комфортом та задоволеннями. Незважаючи на деякі витрати, загалом технологічний прогрес у всіх (за малим винятком) куточках планети безперервно покращує життя людей.

Виробнича культура. Насамперед у минулі століття в кожній професії існували неформальні цехові правила⁶¹, зміст яких був більшою мірою обумовлений занепокоєнням її членів про збереження авторитету та поваги до їх діяльності та до їхньої спільноти. Вимоги ці зберігалися іноді століттями і передбачали безліч обмежень на відхилення в технології, в умовах праці, в оплаті фахівців різних рівнів кваліфікації. Зрозуміло, що технічні та технологічні революції суттєво змінили низку професій, деякі з них взагалі зникли, а багато нових з'явились. Але в громадах, де існували традиції виробництва якісних продуктових лінійок, багато підходів до технологічної дисципліни, характеру праці до оплати фахівців неявно збереглися⁶². З іншого боку, експансія виробничого капіталу в країни, що розвиваються, підключила до виробництва безліч маргінальних націй, які не мали жодного уявлення про цехові правила багатьох професій. Високі вимоги до технологічної дисципліни, зокрема застосування певних матеріалів, витримання термінів процедур, характер обробки в одному випадку створили в технологічно розвинених країнах прекрасні зразки продукції. З іншого боку, заміна потрібних матеріалів через їхню дорожнечу або відсутність, зниження якості обробки та порушення технологічних процедур у багатьох країнах третього світу не дозволили їм навіть наблизитися до якості продуктів розвинених економік. Каменем спотикання була часто недостатньо розвинена інфраструктура, відсутність чи нерозвиненість низки виробництв. Але цікаво, що переведення виробництва з розвинених країн до тих, що розвиваються, продемонструвало, що часто якість продукції знижувалася не лише з наведених вище причин, а також через недбалість або байдужість місцевого персоналу до технологічних норм і дисципліни виробництва [2]. І це попри жорсткий, як передбачалося, контроль із боку західного менеджменту. Тут також проглядається та сама проблема байдужості місцевих виконавців

61 Не плутати з практикою профспілкового руху, де хоча насамперед відстоювали позиції саме кваліфікованих працівників, проте ця діяльність була орієнтована на боротьбу з власниками виробництва та владою за суто меркантильні інтереси.

62 Наприклад, виробництво сиру в Голландії, вина у Франції, віскі в Шотландії, інструментів та приладів у Німеччині тощо.

до свого авторитету та недооцінка визнання кваліфікації в очах колег по цеху не лише в країні, а й у світі.

Цікаво, що ця байдужість до свого професійного авторитету і навіть до власної гідності притаманна колишнім тоталітарним країнам, де життя простої людини мало цінувалося⁶³. Не поважаючи себе, чому б поважати іншого і навпаки. Наслідком цього було байдуже ставлення до авторського права, що породжувало не тільки зневагу до авторитету розробників та творців технологій, а й до самих технологій, та й взагалі до правил. Звідки й масове створення підробок, імітацій, оскільки вважалося, що потрібно лише навчитися у приїжджих методам і процедурам, а далі можна обійтися без них. Безсумнівно, падіння якості продукту як у доморощеному виробництві, так і у маргінальних громадах зазвичай зумовлено недоліками виробничої культури, тобто відсутністю традицій та практик, поваги до своєї праці та її результатів, отже, і до себе теж. А також зневагою до виробничої дисципліни та технологічних норм.

Про культуру у науці. Наука – це найбільш просунутий стихійно сформований інститут, який у своїй масі демонструє всі переваги культурних досягнень цивілізації. Досить велике фінансування науки у розвинених демократіях обумовлено можливістю впровадження у народне господарство та побут нових технологій, що ґрунтуються на наукових досягненнях. Тому так напружено і нетерпляче чекає бізнес нових наукових результатів, а найбільше нових технологій, необхідних для створення нових продуктів. Бо на насиченому ринку лише дещо нове, вкрай цікаве для споживачів здатне забезпечити високі доходи та обійти конкурентів. Саме технології та наукові досягнення, що лежать в їх основі, створили такий стійкий авторитет науці та її представникам. Розвинені суспільства готові утримувати дорогу наукову інфраструктуру, оплачувати працю вчених та дослідників, витрачати чималі кошти на навчання, наукові контакти, стажування здібної молоді. Створена століттями культура світової наукової спільноти дозволяє не лише зберігати, а й множити інтелектуальний та технологічний потенціал цивілізації.

63 Парадоксально, але ці ж прості люди щиро вірили у велич своєї нації.

Світова наукова спільнота за багато століть визнала важливі правила взаємин між своїми членами. Насамперед це питання пріоритету. На практиці публікація під своїм ім'ям представлених раніше результатів досягнень інших людей (плагіат) може обернутися для того, хто ризикнув це зробити, повсюдною обструкцією з боку відомих учених. Як відомо, найбільшою цінністю в науковій співдружності є авторитет, що створюється десятиліттями і визнаний колегами в різних куточках світу, наукова кваліфікація вченого. Тим катастрофічнішим є звинувачення у несумлінності, яке здатне зруйнувати його наукову кар'єру. Крім того, ставлення до результатів досягнень кожного вченого визначається зрештою визнанням його досягнень іншими членами співтовариства, що виражається в цитуванні його публікацій, включенні його до складу різних наукових спільнот та структур, присвоєння йому звань тощо⁶⁴.

Проте в окремих бідних країнах, де керує корупція та жадібність, де думки наукової громадськості не враховують, а самі вчені для свого виживання змушені погоджуватися з непридатними правилами поведінки, можливі відхилення від світових стандартів. Як і всі інститути таких співтовариств, інститут науки в місцевих умовах демонструє в багатьох своїх проявах лише імітацію своєї присутності. Там можна побачити відвертий плагіат, що не викликає відторгнення, повсюдні незаслужені оцінки представлених результатів, що мають лише формальні ознаки наукових досягнень, не здатні витримати серйозну наукову експертизу. Яку, до речі, або не можна провести, або до якої просто демонстративно не прислухаються. Зрозуміло, що відсутність такої культури в науковому середовищі загрожує руйнацією цієї наукової спільноти, проникненням до її складу дилетантів та несумлінних людей, що подібно до розвитку ракової пухлини. При формуванні критичної маси таких «нових учених», тобто недобросовісних людей у науці, дилетантів, які не здатні оцінити значення результатів досліджень, наукова спільнота деградує. Варто зазначити, що приховано «нові вчені» усвідомлюють справжню цінність своїх «здобутків», тому

64 Проте, за відомим висловом, «всі ми чудово знаємо, незважаючи на звання та регалії, хто чого вартий...».

не стурбовані визнанням свого авторитету та кваліфікації в очах вельми критичної світової наукової громадськості, від якої намагаються відгородитися, зокрема не надаючи їй для оцінки свої наукові результати. Для збереження своїх здобутих непридатними засобами позицій такі «нові вчені» намагаються принизити роль небагатьох сумлінних і кваліфікованих фахівців, що залишилися, ігноруючи їх досягнення та обмежуючи їх можливості. Порятунком потенціалу такого ураженого метастазами наукового співтовариства є лише вихід його найкращих представників на світову аудиторію.

Проте нестача коштів у бідних країнах не тільки розбещує місцевих учених, які для свого виживання погоджуються на непридатні з погляду світової наукової культури вчинки. Убоге фінансування не дає розвиватися, взагалі кажучи, дорогому науковому експерименту, пригнічує активність вчених, не здатних через брак коштів брати участь у конференціях та семінарах за кордоном. Хоча ні для кого не є секретом, що тільки особисте спілкування дозволяє встановити продуктивну кооперацію. Тобто недостатня розвиненість інфраструктури та наукових (а також допоміжних виробничих) технологій, труднощі у безпосередніх контактах та спілкуванні також послаблюють науковий потенціал бідних націй. Проте в інноваційній цивілізації лише участь місцевих вчених у розвитку новітніх технологій дозволяє полегшити доступ до них, знизити витрати в їх отриманні, прискорити їх впровадження у промисловість та сферу послуг, що здатне посилити позиції націй у конкурентній боротьбі.

Ринкова культура. Проте найбільше значення у розвитку економіки та забезпеченні високої якості життя людей має культура ринків країн. Роль ринків у створенні успішної економіки чудово розкрито у книгах [2, 4, 7]. Все, що оточує людину, має ціну. Але тільки в тому випадку, якщо є факти купівлі або продажу цього всього. Якщо, наприклад, завод не продають або не купують, можна говорити лише про витрати на його створення, але це не буде його ціною. Ціну цього заводу може призначити лише ринок. Але заводи продаються не так часто, тому придумали продавати і купувати їх в особливий спосіб. Під вартість заводу випускають акції, кожна з яких дає право на неве-

лику частину вартості цього заводу та частину прибутку, який оформлюють як дивіденди. Ця процедура називається капіталізацією виробничого активу, яким наразі є цей завод. Інтерес покупців і продавців визначається тільки очікуванням дивідендів, а також перепродажем акцій, що змінюють свою ринкову ціну. Для продажу акцій приватні особи (як правило, оптові продавці та покупці) створюють біржі, де ці акції торгуються. Зрозуміло, що країна, де торгуються акції виробничих підприємств, володіє капіталом – акціями, які приносять прибуток описаними вище способами. Оскільки вартість підприємств у багато разів більша за щорічну суму прибутку, то багатство людей у країні, де підприємства капіталізовані, у багато разів більше за багатство людей у країні, де виробничі активи не капіталізовані. Люди, які мають пакети акцій, можуть їх продати і купити багато чого іншого.

Тепер, якщо капіталізувати все, що можна капіталізувати, випускаючи під реальні об'єкти відповідні цінні папери, можна створити величезне багатство. Це, наприклад, земля. Під кожен клаптик землі, яким володіє людина, можна випустити цінний папір. Під кожен будинок можна випустити закладну або навіть дві. Тепер, для отримання кредиту, можна закласти в банку ці цінні папери та отримати у своє розпорядження чималі гроші. Тому що земля та нерухомість цінуються на ринках дуже дорого.

Наприклад, величезний зліт економіки США у XX столітті був зумовлений створенням потужної іпотечної системи, куди входили банки, які збирали заставні на нерухомість, землю та видавали кредити, потім продавали закладні гігантським іпотечним компаніям, а останні під них випускали іпотечні облігації, продаючи їх на відкритому ринку. Банки фактично збирали закладні, отримуючи свої комісійні, великі іпотечні компанії через свій гігантський масштаб знижували ризик неплатежів за кредитами до мінімуму і могли дозволити собі знизити (нав'язуючи його банкам) відсоток іпотеки порівняно зі звичайним кредитом. Люди ж могли платити невеликий відсоток за багаторічну іпотеку та жити в добрих умовах, а маючи нерухомість, могли її закласти разом із землею в банку для отримання багаторічного дешевого кредиту, достатнього для відкриття

майстерні, крамниці, готелю, іншого бізнесу тощо. США цією іпотечною політикою спровокувало все населення активно працювати, що забезпечило потужний злет добробуту країни.

Інший приклад. Багатство, що розуміється як вартість нерухомості та активів, грошові накопичення мінус борги (зобов'язання), яким володіють дорослі люди, в розвинених країнах у багато десятків разів перевищує багатство людей у постсціалістичних країнах. Однак, якби в цих країнах постсоціалізму існував ринок землі та розвинений ринок нерухомості (для цього треба оформити на кожен клаптик землі та нерухомість цінні папери), величина багатства наших співвітчизників зросла б у десятки разів, і розрив між розвиненими країнами та країнами постсоціалізму значно би скоротився. Якщо реформувати банківську систему, привести відсотки за кредитами у прийнятні рамки, то люди в цих країнах могли б включитися до господарської діяльності, як це свого часу зробили у США.

Культура у державному будівництві. Чому, розуміючи це, в бідних та небагатих країнах не поспішають капіталізувати все і вся. Зрозуміло, що для цих процедур потрібно створити діючі інститути, зокрема – інститут фондового ринку, домогтися формування інституту незалежного суду, який орієнтується лише на закон, створити гарантії для інвесторів, які вкладатимуть гроші у виробництво та послуги. Але цього фактично немає, натомість у бідних країнах існують імітатори всіх цих інститутів, які частково виконують деякі свої функції, а частково – ні.

Саме інститути, такі як незалежна законодавча влада, що створює і змінює загальні правила (закони), відповідальна виконавча влада, яка несе відповідальність за виконання цих правил, судова система, що не дозволяє порушувати прийняті правила, та засоби масової інформації, що мають різні мотиви у пошуку порушень, здатні створити довкілля, де вкрай ускладнені такі явища, як узурпування влади та корупція [5]. Так само як в умовах ідеального ринку, так і в ідеальній системі управління з жорстким поділом владних повноважень та можливостей, окремі люди чи групи людей не повинні мати можливості нав'язувати суспільству свої інтереси та рішення. Демократичні

суспільства досить близькі до цих ідеалів, чого ніяк не можна сказати про країни, що розвиваються. Справа в тому, що існуючий у багатьох бідних країнах стан справ влаштовує місцеву еліту, що володіє владою і володіє виробничими активами.

Створення високої культури ринкового господарства та впровадження ефективної системи поділу влади призведе до того, що багато нинішніх людей у владі та власники великих активів у небагатих країнах швидко втратять свої позиції та власність. Бо це більш висока культура господарювання, яку вони освоїти вже не встигнуть, а віддавати свої переваги іншим більш досвідченим людям не бажають.

Залежні суди забезпечують зручні для політичних і бізнесових еліт судові рішення. Низька вартість підприємств, відсутність дивідендів відсікають від розподілу прибутку міноритарних акціонерів. Усі доходи підприємств слухняний менеджмент віддає власникам чи ділить із ними. Низька зарплата робить населення пасивним та дозволяє елітам за порівняно невеликі гроші купувати послуги дрібних чиновників та голоси електорату. Тож нинішня влада та власники активів у багатьох країнах, що розвиваються, зацікавлені в імітації демократичних інститутів державної влади, у збереженні низької правової культури та невисокого рівня культури фінансових ринків.

Страх перед майбутнім та «згубна самовпевненість». В історії завжди люди боялися змін у майбутньому, точніше боялися, що вони не будуть готові до них, не зможуть впоратися з проблемами, які їм це майбутнє готує. Навпаки, люди освічені розмірковують, значно спокійніше вдивляються у майбутнє. Мабуть, вони представляли, який темп змін варто очікувати, і усвідомлювали, що можуть пристосуватися до майбутнього. Зрозуміло, що ці настрої в одному випадку були ірраціональними та містичними, а в іншому великою мірою самовпевненими. Історія багато разів спантеличувала вісунів з першого табору та прогнозистів з другого.

Слід нагадати, що уявлення про те, що великі спільності здатні несвідомо (як вважав Ж. Б. Ламарк [11]) або свідомо (як сформулював у своїй нобелівській книзі [12] П. Е. Самуельсон) прагнути більшої досконалості, підготуватися до майбутньо-

го⁶⁵, викликали жорстку критику Ч. Дарвіна і Ф. А. фон Хайека [13], які вважали, що еволюція відповідно до природи і соціуму – це природний відбір, коли більш пристосовані особини отримують переваги, виживають і згодом домінують.

Причину того, що цивілізація розвивається саме еволюційно, вбачають у тому, що в абсолютно конкурентному середовищі кожен актор, що намагається досягти максимуму можливої вигоди для себе і відстає при цьому від інших, приречений на деградацію. Це так звана «еволюційно стабільна стратегія», яку сформулював Дж. М. Сміт. Якщо не вдаватися до деталей, «еволюційно стабільна стратегія» є наслідком не обмеженого зовнішніми силами, крім індивідуально доступних ресурсів, гранично конкурентного середовища. Щось на зразок вільного ідеалізованого ринку в капіталістичному виробництві. Дотримуючись концепції автора цієї стратегії Дж. М. Сміта, всі учасники соціальної гри намагаються досягти максимально можливого успіху, використовуючи при цьому всі доступні ресурси. Ті, хто програв, чи то через брак ресурсів, чи то від нездатності наздогнати своїх щасливих сусідів у цій гонці, не лише позбавлені бажаних благ, а й неодмінно пригнічені. Але ображатися їм нема на кого, бо умови гонки ідеальні. Реально так не буває, бо крім різних початкових умов, із чим доводиться миритися, існують соціальні та привнесені суб'єктами середовища приватні обмеження, які порушують ідилію вільної конкуренції, ринку. Отже, і руйнують концепцію еволюційно стабільної стратегії.

У громаді частина людей при цьому відмовляється від боротьби за найкращі умови та шукає спокійніших соціальних ніш. Чим активніша конкуренція, тим більше таких людей. А якщо рівні недобросовісності та неприкритої агресії зростають, то кількість тих, хто ухилився від конкурентної боротьби, незмірно збільшується. Навіть у розвинених країнах цих ухилистів приблизно половина, а в країнах, що розвиваються, де свободи придушені та індивідуальні ресурси мізерні, вони складають більшість.

65 Не варто нехтувати і емоційними, не завжди егоїстичними, а іноді й альтруїстичними мотивами у поведінці людей [19].

При цьому зовсім не виключаються співробітництво та кооперація, бо, як пояснював той же Дж. М. Сміт, не схильні до співпраці (агресивні) особи, взаємодіючи між собою, багато виграють і багато програють, причому частоту цих вигравів можна порівняти з програшами. Більш конструктивні та схильні до співпраці між собою менше виграють, але не так багато програють. В еволюційному плані при багаторазових контактах останні можуть отримати більше переваг. Зрозуміло, що ті, хто випав із жорсткої конкурентної боротьби, вільні поводитися інакше, але вони навряд чи впливають на загальну динаміку розвитку системи. Саме серед них чимало тих, хто схильний виявляти альтруїзм [15], хоча є підстави вважати, що багато позитивних людських якостей початково властиві людині і навіть багатьом вищим тваринам [16].

Видатні мислителі завжди шукали шляхи гармонізації суспільства, при цьому завжди виходило, що основною перешкодою була конкуренція, ідеальна чи не цілком, яка й створювала соціальну нерівність. Виключити конкуренцію намагалися радикально, намагаючись побудувати соціалістичне суспільство – суспільство рівних, при цьому рівність малася на увазі в контексті споживання, умов життя тощо. При реалізації таких підходів, де кожен із учасників не може змінити свою стратегію, якщо всі інші члени суспільства своєї поведінки не змінюють (а краще сказати, що їм не дозволено це робити), еволюція системи призводить до так званої рівноваги Неша.

Але громада при своєму технологічному розвитку потребувала спеціалістів, які обслуговували всі сторони її існування, а отже, потрібно було висувати найбільш підготовлених людей на певні соціальні позиції. Крім цього, треба було мотивувати людей на зусилля з навчання та в рамках вже освоєної професійної діяльності. І тут без конкуренції не можна було обійтись. Та й принципи загальної рівності доводилося порушувати. Тому, як і у разі ринку, так і у випадку соціальної рівності (соціалістична модель), всі ці ідеалізовані схеми були відкориговані, і дійсність демонструвала їхній дрейф до найнесподіваніших форм соціального устрою, що інколи приймали зовсім несподівані контури. Тож питання, чи більш застосовною є еволюційна модель Неша, або «еволюційно стабільна стратегія», не є

цілком коректним. Напевно, вони відносяться до різних видів соціальних організмів.

Мабуть, надії на усвідомлення майбутніх проблем великою спільністю особин досить примарні [17, 19], а добитися раціональності в їх поведінці через боротьбу інтересів (в умовах примхливої зміни їх суспільної ваги) взагалі проблематично. Проте еволюційний розвиток може вселяти оптимізм. Проведене у роботі [18] моделювання еволюції 128 тисяч стратегій поведінки агентів з урахуванням ігрової моделі, створеної з урахуванням узагальнення «дилеми ув'язнених», показало, що універсальним правилом еволюції є домінування складних стратегій із максимальною глибиною пам'яті. Причому, як показано вище, ці стратегії, які виграли конкурентну боротьбу, виявляються великою мірою «добропорядними» стратегіями, схильними до співпраці, де акти кооперації явно превалюють над відмовами від неї. Конкуренція проявляється тут у тому, що на кожному етапі розвитку відмовляються від стратегії, яка приносить найменшу користь.

Зі збільшенням глибини пам'яті кількість поколінь, де домінують примітивні стратегії, зменшується. Зазначимо також, що інтервал поколінь на початковій стадії еволюції, в яких у популяції є абсолютно агресивна стратегія, зі зростанням глибини пам'яті помітно скорочується. Такий характер еволюції сценаріїв поведінки характерний, мабуть, для політичної діяльності, для професійної діяльності в галузі науки і мистецтва, де успіх вимірюється не тільки у грошовій формі. Крім того, тут успіх є тимчасовим і швидко вивітрюється із суспільної свідомості.

Однак еволюція взаємодії помітно змінюється в середовищі бізнесу, де критерієм відмови від даного сценарію поведінки є мінімальний рівень сумарного виграшу від безлічі взаємодій. Якщо виграшем є гроші та капітали, то накопичення цих переваг досить довгострокове і позначається на еволюції системи. Як показали розрахунки В. В. Яновського та А. В. Приймака, у цих умовах переваги набувають більш агресивні стратегії поведінки, менш схильні до контактів та взаємодії [18].

Якщо окремі люди у складі еліт у проблемних країнах і усвідомлюють виклики часу, готові шукати на них відповіді,

то більшість еліт і тим більше основне населення цих країн навіть не намагаються замислитися про своє майбутнє, сконцентрувавшись цілком на нагальних сьогохвилинних проблемах. І звертатися до таких еліт, сподіваючись на їх розсудливість, мабуть, марна справа, оскільки тим, хто забрався нагору соціальної піраміди, потрібно зберегти свої позиції і стани, а займатися майбутнім процвітанням їм не цікаво і ніколи.

Саме політичне й економічне місце існування є причиною прояву тієї чи іншої соціальної поведінки громад, яку багато спостерігачів схильні відносити до властивості цим громадам культури взаємин. Людям часто просто не дають проявити свої можливості, не дозволяють скористатися зовнішніми порадами щодо виправлення їхнього незavidного становища.

Тому є більш раціональним змінювати практики економічного та соціального життя, які змусять людей змінити свої уявлення, усвідомити важливість навчання та освоєння нових знань і технологій, прийняти правила та норми, принаймні ті, які добре себе зарекомендували у розвинених демократіях.

Література до 7 розділу

1. Anderson B. *Imagined Communities*. – Verso Books, 1991. – 234 p.
2. Easterly, W. *The elusive quest for growth: Economists' adventures and misadventures in the tropics*. MIT Press: Cambridge, Massachusetts M.: ICSR, 2006. 352p.
3. Schwab K *The fourth industrial revolution*. World economic forum. Cologny/Geneva Switzerland. 172p.
4. de Soto H. *The Mystery of Capital . Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else/ Basic Books, 2000. 276p.*
5. Daron Acemoglu and James A. Robinson. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Profile Books, London, UK, 2012, pp. 529.
6. Norberg J. *In Defense of Global Capitalism* Paperback – Cato Institute– 2003 –330p.
7. de Soto H. *The Other Path—The Invisible Revolution in the Third World /Harper & Row Photographs, 271 pp.*
8. Ruchir Sharma. *Breakout Nations: In Pursuit of the Next Economic Miracles*. Norton, 288pp.
9. Russell B *Education as a Political Institution* The Atlantic monthly. 1916. pp750-757 Russell B. *On Education: Especially in Early Child-*

- hood ; Publisher, George Allen and Unwin Limited, 1926 ; *Length, 254 p.*
10. Spengler O. The Decline of the West. 2 v. NY *1918-1923. 1200 p.*
 11. Lamarck J.B. Zoological philosophy / J.B. Lamarck ; translated, with an introduction by Hugh Elliot. London, 1914. 410 p.
 12. Samuelson P. (1989). Economics (13th ed.). McGraw Hill. 837 p.
 13. Hayek, F. A. von. The Fatal Conceit. In W. W. Bartley III (Ed.), The Collected Works Of Friedrich August Hayek Volume I – The Fatal Conceit: The Errors Of Socialism . London, UK: Routledge. 1988. pp. 66–88.
 14. Maynard-Smith J. Theory in Paleoecology – **Models in Ecology**. Cambridge University Press, Cambridge. 1974. 146 pp
 15. Ridley M. The Origins of Virtue. – Penguin Books Limited – 1997 – 304 p.
 16. Waal F. de, Primates and Philosophers: How Morality Evolved. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006. - 209 p..
 17. Soros G. The Alchemy of Finance Reading the Mind of the Market. – Wiley. 1994.
 18. Kuklin V.M., Porichansky V.V., A.V. Priymak A.V., Yanovsky V.V. The world of strategies with memory//arXiv:1912.00697v1 [physics.soc-ph] 2019.
 19. *Bowles S.*: The moral economy: why good incentives are no substitute for good citizens. Yale University Press, 2016.

КОРОТКА ПІСЛЯМОВА

Ми завершили уявну подорож по різних траєкторіях розвитку інформаційного суспільства. Побачили, що вони радикально змінюють традиційні умови і обставини людської діяльності, трансформують фундаментальні соціоекономічні і соціокультурні інститути суспільного життя. В інформаційному суспільстві зазнають суттєвих змін економічні стосунки як на глобальній економічній арені, так і в окремо взятих країнах, змінюється всесвітня карта локацій промислових потужностей, перебудовуються напрямки і структури фінансових потоків. Відбуваються складні процеси конструювання нового балансу в економічних стосунках розвинених країн і країн, що розвиваються.

В книзі чимало уваги приділено процесам глобалізації, які в інформаційному суспільстві розвиваються в неоднозначний спосіб. З одного боку, вони створюють нові можливості для економічного розвитку країн, що розвиваються. З іншого боку, відкривають шлях прагматичній експансії великих транснаціональних компаній, які в союзі з місцевими елітами загрожують демократичним перетворенням, збереженню етнокультурних ідентичностей, ігнорують вирішення нагальних соціальних проблем. Взагалі проблема взаємодії політичних еліт і мас на тлі інформатизації і глобалізації набуває особливої гостроти і конфліктності.

Зовсім інше значення і велику актуальність мають в умовах інформаційного суспільства стосунки між фінансовим і промисловим капіталом, швидко зростає роль інноваційних технологій, що виводить на авансцену економічного життя венчурний капітал. Актуалізується проблема накопичення, примноження та використання соціального капіталу.

Нової якості набувають процеси соціальної комунікації, простором якої в інформаційному суспільстві виступає всесвітня Мережа, що відкриває принципово нові можливості для комунікативної активності широких мас, які раніше не мали можливості участі в публічних дискурсах. Це має як позитивні, так і негативні соціокультурні наслідки.

В інформаційному суспільстві простежуються нові якості функціонування культури у всіх її проявах, особливо культури технологічної, культури виробництва, неймовірно важливою є роль інституцій, які генерують і поширюють наукове знання, закладів освіти як такої і університетів зокрема. Доля університетів в цьому суспільстві є надзвичайно складною і суперечливою. Вони проходять випробування масовізацією, медіатизацією, діджиталізацією, ринковими, підприємницькими стандартами функціонування. Але мають при цьому зберегти функції просвітництва і гуманізації людських стосунків, збереження і розвитку цивілізаційних цінностей.

Життя в інформаційному суспільстві є непростим випробуванням для всіх поколінь, яким випало існувати і діяти в цьому суспільстві. Соціальний світ стає принципово новим, і кожній людині доводиться знаходити свої шляхи продуктивної адаптації до його реалій, про багато з яких йдеться в книзі. Це нелегко робити молодим поколінням, яким необхідно шукати ефективні відповіді на виклики глобалізації, інформатизації, віртуалізації і дегуманізації реальності. Ще складніше це робити представникам старших поколінь, які почувають себе чужинцями, «мігрантами» в структурах і інститутах інформаційного суспільства. Але адаптуватися нам всім необхідно не тільки до тих реалій, які складаються сьогодні, але й до майбутнього, яке нелегко розгледіти з позицій сьогодення. А вглядатися у контури постінформаційного майбуття можливо лише вглядаючись у складні процеси і ситуації інформаційного сьогодення.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Бакіров В. Зворотний бік цифрового суспільства – другий «бунт мас» (стаття надрукована у «Дзеркалі тижня» 17 вересня 2021 року).

© depositphotos/robzs

Звертаючись до класиків, інколи з величезним подивом виявляєш: багато того, що нас дивує й спантеличує сьогодні, вже давно позначене, описане і глибоко охарактеризоване. Зміна економічних, соціальних, культурних декорацій, перехід в інші політичні контексти та багато іншого, що відрізняє наш день від дня вчорашнього та дня позавчорашнього, не

торкається декотрих важливих соціокультурних універсалій і природи людської поведінки як в індивідуальному, так і в колективному форматах.

Саме такі почуття викликає трактат Хосе Ортеги-і-Гассета «Бунт мас», уперше опублікований в Іспанії майже сто років тому. У ньому Ортега-і-Гассет показав, що бурхливий розвиток засобів масової інформації (газет, журналів, різного роду друкованих видань), демократизація суспільного життя (гіпердемократія), підвищення стандартів масового споживання призвели до разючого й несподіваного результату – небувалого виверження людських мас на поверхню історії.

Посередні, малоосвічені, не наділені особливими моральними чеснотами люди, які в будь-якому суспільстві переважають і яких часто називають «масами», вийшли на авансцену суспільного життя і стали зводити свої примітивні й посередні судження у статус незаперечних істин, що не підлягають сумніву. Понад те, стали диктувати суспільству свої економічні, політичні, художні смаки й уподобання. Щось схоже, але в набагато більших масштабах, ми спостерігаємо нині.

Соціальні мережі переповнені примітивними, безграмотними судженнями з питань, котрі потребують бодай якоїсь освіти, якоїсь професійної підготовки, елементарного здорового глузду. Ми бачимо блоги, які вражають порожнечою та безглуздістю, судорожно читаємо коментарі до них, які з перших же слів свідчать про самовпевнену дурість їхніх авторів. Мільйони й мільйони людей посередніх, без належного досвіду та знань, вважають, що мають незаперечне право поділитися зі світом своїми думками, і з величезним задоволенням це роблять. У доінтернетну епоху вони тримали б їх при собі або, в кращому разі, озвучували б на кухні, в гаражі, перукарні, у дворі за грою в доміно. Сьогодні ж вони активно звертаються до *Urbi et Orbi*, створюють і підтримують спільними зусиллями інформаційний простір, наповнений поверховими оцінками, позбавленими смаку фантазіями, агресивними емоціями. Маса вторглися в Інтернет і стали задавати там тон. Їхній хор самозабутньо творить оглупляючу смислову архітектуру і примушує політиків, великих чиновників, функціонерів, які приймають рішення, рахуватися з собою. Найактивніші представники мас

пробиваються на телевізійні канали, популярні інтернет-сайти й успішно позиціюють себе як універсальних експертів. Коментують геть усе з апломбом, масштаби якого можна порівняти хіба що з масштабами їхньої некомпетентності. Трапляються часом і справжні фахівці, люди з великими знаннями та реальним досвідом. Але їм важко конкурувати з самопроголошеними «експертами», котрі спираються не на аргументи і здоровий глузд, а на розвинені голосові зв'язки та повну безпардонність. Ці «спікери» мас, опанувавши кілька ординарних вербальних кліше, як то: «чорні лебеді», «ідеальний шторм», «червоні лінії», «зовнішнє управління», «наративи» тощо, оперують ними до речі й не до речі, створюють оманливе враження такого собі дискурсивного професіоналізму. А насправді лише експлікують і артикулюють масові смаки та вподобання.

Ортега-і-Гассет дав неймовірно яскравий критичний опис «людини-маси», або «масової людини», що надихнуло Олександра П'ятигорського посилити його з допомогою гурджієвської концепції «об'єктивних ідіотів», тобто людей, які не підозрюють про свій ідіотизм і яких, на його думку, у світі від 92,5 до 99 відсотків.

Звісно, це лише риторичний прийом, що гранично загострює суть проблеми – загрозу переходу долі конкретних суспільств і глобального світу під стихійний контроль мас, принципово не здатних на серйозну інтелектуальну творчість. Але головну психологічну рису «людей маси» тут окреслено гранично чітко. Кожен із них і всі вони разом об'єктивно примітивні й поверхові, а суб'єктивно – абсолютно впевнені у своєму праві судити, повчати і, що найважливіше, осуджувати.

Як у часи Ортеги-і-Гассета, так і в цифровому суспільстві «люди маси» неосвічені, некреативні, інтелектуально несамостійні, непроактивні. Вони не мислять ідеями, а оперують стереотипами, якими заповнений і переповнений комунікативний простір. Можливість стереотипно відгукуватися на події сьогодні має кожен, кому під силу обзавестися планшетом або смартфоном. І цією можливістю активно користуються мільйони й мільйони людей, які перетворюють комунікативний простір на звалище інформаційного сміття космічних масштабів. Кількість незмінно переходить у якість, і різниця між масовою

та високою культурою стирається. Все високе нівелюється, опиняється на межі зникнення, йде в інтелектуальне й культурне підпілля. Усе масове тріумфує та домінує.

Ортега-і-Гассет не тільки звернув увагу на бурхливе зростання ролі мас у комунікативному просторі, якщо висловлюватися сучасною мовою. Він звернув увагу на психологічну тотожність маси як цілого та одиниць, котрі цю масу створюють. Він ввів для цього поняття «людина-маса» («масова людина»), чій психологія й розумова активність мало чим відрізняються від загальної психології та активності маси. «Це, – каже Ортега, – глибоко середня людина, котра не тільки мислить банально і знає, що вона мислить плоско та банально, а й упевнена в тому, що плоскість і банальність – єдиний спосіб мислення й поведінки та що вона має право нав'язати цей спосіб усім без винятку як вищий закон, носієм якого вона сама є».

Крім того, «людина-маса» апіорі негативно налаштована до всіх виявів індивідуальності, інакшості, обраності, не кажучи про ті або інші форми духовного аристократизму.

«Людина-маса» задоволена собою, але незадоволена умовами свого існування, незалежно від того, наскільки вони хороші й прийнятні. «Відчуття своєї недосконалості є завжди імпульсом до активності у благородної людини. Самовдоволення людина маси не діє, вона реагує», – відзначає Ортега-і-Гассет. І вона схильна реагувати насамперед насильством. Насильство може проявлятися по-різному. Це і стихійний бунт, і проплачені масові заворушення, і насильство в родині, у колах близького спілкування. Сьогодні це ще й інформаційне насильство, насильство в Інтернеті, насильство у вигляді фейсбучного обурення, ненависті, образ тощо. Стосовно кого? Тих, хто чимось відмінний, хто не такий, як усі, хто чимось вирізняється. Хто посмів зумисне або мимоволі вийти за рамки стереотипного консенсусу, сказати чи зробити щось не так, як того очікувала від нього «масова людина». І тоді на політика, вченого, артиста, спортсмена звалоється шквал фейсбучної ненависті, проклять і погроз.

«Бунт мас», або «вертикальне вторгнення варварства» (Вальтер Ратенау), не дарма стривожив іспанського філософа й соціолога. Він обернувся двома грандіозними соціальними ка-

тастрофами ХХ століття – фашизмом і більшовизмом. І в першому, і в другому випадках соціальна експансія мас сягнула свого апогею, зробила насильство буденним інструментом зовнішньої і внутрішньої політики, призвела, зрештою, до незліченних жертв. Ніхто не знає, до яких геополітичних катастроф у нинішньому нестійкому, нерівноважному світі може призвести другий «бунт мас», що набирає сили в суспільстві цифрових комунікацій. Пам'ятатимемо соціологічний закон, сформульований братами Стругацькими у «Важко бути богом»: «Там, де тріумфує сірість, до влади завжди приходять чорні».

Як реагує на «повстання мас» еліта? Що з нею відбувається? «Такий вічний зворотний бік історії, – пише Ортега-і-Гассет, – коли маса повстає, провідна меншість розбігається». Тут слід уточнити: сучасна соціологія і політологія фокусуються на двох підходах до визначення еліт – бюрократичному та меритократичному. Перший зараховує до еліти тих або інших людей не за їхніми видатними якостями, а за функціональною роллю в суспільному житті. Еліта в такому розумінні – люди, котрі займають командні позиції в політиці, економіці, військовій сфері, культурі тощо, незалежно від їхніх ділових, моральних чеснот, здібностей тощо. Від якості цих людей, цієї еліти залежить ефективність прийнятих управлінських рішень, регулювання суспільної системи, масштаби казнокрадства тощо. Бюрократична еліта існує в кожному суспільстві, проте її рівень залежить від безлічі факторів, а насамперед – від загального рівня культури, науки та освіти, моралі. А він визначається саме іншою елітою – меритократичною – людьми, яким притаманні видатні, набагато вищі за середній масовий рівень, чесноти, таланти і здібності. Саме такі люди завжди визначали прогрес, шукали і знаходили відповіді на виклики часу, зазирали далеко вперед і задавали в кожен історичний момент рівень інтелектуальної, творчої й моральної досконалості. Бюрократична та меритократична еліти – дві множини, що практично не перетинаються.

«Бунт мас» не торкається позицій бюрократичної еліти. Святе місце порожнім не буває, і будь-яку управлінську позицію хтось більш-менш вдало заміщує. Хай і в низькій, ослабленій якості, бюрократична еліта зберігається й навіть почувається тим комфортніше, чим нижчий культурний і моральний рівень суспіль-

ства. Інша річ – еліта меритократична. «Бунт мас» робить її зайвою. «Масові люди» вважають себе ледь чи не досконалими, з готовими відповідями на всі запитання. Вони вимагають простих рішень, ворожі до будь-якої обраності та винятковості. Меритократична еліта їх дратує, й вони завжди готові обрушити на її представників свій праведний гнів. Висока література, складне мистецтво, будь-яка «високолобість» зневажливо відмітаються. Те саме – з наукою. Якщо наукові дослідження не приносять моментальної економічної віддачі та вигоди – для «масової людини» вони безглузді. Злобні інвективи на адресу Національної академії наук, на які знаходяться співчутливі реакції у вищих колах бюрократичної еліти, – промовисте цього свідчення. І так вузький прошарок людей високообдарованих, творчих, непересічних, в інтелектуальному, художньому, науковому планах, неблаганно вимивається з нашого суспільства. Питання, хто сьогодні в Україні є моральним авторитетом, благотворно впливає на суспільну мораль, показує взірці людської гідності, до кого слід дослухатися та шукати порад, – залишається без відповіді. Опублікований у червні список 100 найвпливовіших українців («Новое время», №23 від 24 червня 2021) переважно складається з високопоставлених чиновників, політиків, силовиків, великих бізнесменів. І тільки наприкінці списку – кілька спортсменів, літераторів, поп-музикантів. Але марно намагатися виявити в ньому людей, котрі представляють науку, освіту, класичну культуру. У суспільстві торжествуючих мас вони стають непотрібними. Однак надія тільки на них. Вони не розбіглися (принаймні поки що), виявилися напрочуд живучими і тим яскравіше світять в інформаційних сутінках, чим більше ці сутінки згущуються. Ми захоплюємося блискучими лекціями останніх із інтелектуалів у Ютубі. Ми бачимо подвижницькі зусилля популяризаторів науки. Віддаємо належне нонконформістським музикантам, театральним режисерам, художникам, нечисленным галереям і центрам як сучасного мистецтва, так і високої класики. Ми неймовірно вдячні тим поодиноким інтернет-ресурсам, які відчайдушно намагаються зберегти простір професійної інтелектуальної аналітики.

Безперечно, головна роль у спротиві домінуванню мас належить освіті, насамперед університетській. На жаль, слід визнати, пострадянська українська вища школа багато посприяла

«бунту мас». Вона породила безліч псевдоуніверситетів, які стали фабриками виробництва масових людей, котрі підтверджують своїми дипломами свою ж впевненість у власній розумовій достатності. А по-друге, вища освіта, ставши масовою, ледь не поголовно охопивши всіх охочих, активно нівелює прояви інтелектуальної винятковості, непересічності, зберігає функції виховання еліт за небагатьма привілейованими університетами. І все-таки немає сьогодні іншого соціального інституту, більше здатного опиратися масовізації громадського життя, ніж справжня автентична університетська освіта. Наша вища школа, попри часто досить заслужену критику, зберігає великий творчий потенціал. У багатьох університетах, поряд із представниками традиційно сильних науково-педагогічних шкіл (особливо у природознавстві та інженерних науках), виросли й успішно викладають нові покоління професорів та доцентів, сформовані в умовах інтелектуальної й інформаційної свободи, – люди творчі, яскраві, щирі, вони відкривають студентам сучасний світ у всій його складній та захопливій драматургії. Вони навчають (за символічну плату) молодь самостійного і критичного мислення, недоступного для масових людей. Їм необхідно всіляко допомагати, у стратегічні програми розвитку університетів потрібно не вагаючись вписувати завдання максимальної підтримки непересічних викладачів та студентів, шукати способів достойно винагороджувати їхню працю. В управлінні системою університетів потрібно відійти від принципу «кожній свашці по ковбасці», а цілеспрямовано сприяти становленню і посиленню по-справжньому елітних вищих навчальних закладів. Як створюючи принципово нові з чистого аркуша, так і спираючись на децицію тих, котрі ще здатні на такий розвиток.

Успішний «бунт мас», що набирає сили, – один із серйозних ризиків розвитку цифрового суспільства. До таких слід зарахувати і загрозу технологічно обумовленого масового безробіття, масштабів якого повною мірою поки що ніхто не уявляє. І «цифрову нерівність», що вже сформувалася і поглиблює й так волаючу нерівність майнову. Тут-таки і швидке зростання ймовірності «цифрової диктатури», тотального контролю свідомості та поведінки людей. Ці та багато інших ризиків нам слід чітко усвідомлювати й думати, як із ними можна впоратися.

Додаток 2

Бакіров В. Як науці не стати цифровим іммігрантом в сучасному суспільстві (Стаття надрукована у «Дзеркалі тижня» 12 вересня 2021 року).

Учора нашттовхнувся на цікаву новину. Правоохоронці викрили злочинців, які, сидячи в колонії, ошукували людей у Сумській та Харківській областях. Підозрювані, за даними слідчих, замовляли товари в підприємців. Коли ті відправляли замовлення, телефонували замовникам, відрекомендовувались працівниками поштового оператора і просили назвати код із СМС...

Загальний збиток становив близько мільйона гривень. Такий кримінальний сюжет міг статися тільки в цифровому суспільстві.

Цифрові технології бурхливо розвиваються і впливають на всі сфери життя, а з приходом коронавірусу цей процес прискорився. Щорічний моніторинг соціальних змін ІС НАН України показав, що кількість респондентів, які користуються Інтернетом удома, з 2001 року зросла майже у 60 разів. Сьогодні пандемія виштовхує всіх нас у новий, невідомий як глобально, так і локально світ, до якого не так легко адаптуватися.

Держава відреагувала створенням спеціального Міністерства цифрової трансформації України, яке просуває цифрові технології в різні сегменти державних послуг. Активно реагують на цю ситуацію інші соціальні інститути. Насамперед освіта, медицина, соціальні служби, правоохоронні структури тощо.

А як реагує на ситуацію наша наука соціологія, що покликана вивчати й аналізувати фундаментальні підвалини суспільного життя, комплексні та системні соціальні зміни? Як на мене, українська соціологія робить це з певним запізненням. У світі вийшло вже кілька десятків монографій, присвячених цифровому суспільству та цифровій соціології, відповідно. Створено кафедри цифрової соціології, засновано спеціальні наукові журнали. В Україні опубліковано статті про цифрову економіку, цифрове врядування, цифрову журналістику, але є лише кілька статей, надрукованих соціологами.

Саме поняття «цифрова соціологія» ввійшло в ужиток не так давно, приблизно 10–12 років тому. Поняття охоплює досить широке коло питань, як, скажімо, соціологія Інтернету, соціологія онлайн-спільнот, соціологія соціальних мереж, використання цифрових даних для соціологічних досліджень, використання цифрових технологій для здобуття емпіричної соціологічної інформації, зокрема для соціологічних опитувань.

Соціологічна спільнота має акцентувати свою увагу на цифровій проблематиці, включити відповідні питання до свого професійного дискурсу, зосередитися на різних підходах і ракурсах їх обговорення.

Я запропонував би до порядку денного три питання, на яких соціологам варто було б зосередитися.

1. Цифрове суспільство і нові можливості збирання та обробки емпіричної соціологічної інформації.
2. Цифрове суспільство і трансформація соціологічного теоретизування.
3. Цифрове суспільство і соціологічна освіта.

Спробую стисло зупинитися на кожному. Цифрові технології незмірно розширюють можливості отримання та обробки емпіричних даних про поведінку людей, їх мотивацію, орієнтації, ціннісні, смислові аспекти соціальних дій тощо. Стрімко поширюється практика онлайн-опитувань із допо-

могою різних ресурсів. Широко застосовуються можливості комп'ютеризованого телефонного опитування (Computer Assisted Telephone Interview (CATI), – провідні українські соціологічні компанії вже активно використовують його. Соціологія дедалі більше вдається до цифрового аналізу даних, у тому числі великих даних. Соціологи отримали можливість вивчати уподобання та поведінку людей на підставі їхньої взаємодії з електронними медіа, їхньої активності в соціальних мережах, в інтернет-магазинах, на маркетингових платформах.

Колеги старшого віку пам'ятають, як ми збирали анкети, передавали їх із провідниками потягів, як вводили дані на перфокарти (молоді люди перфокарт і не бачили), як рахували на машинах, що займали ледь не поверхи будівлі. Велике опитування тривало кілька місяців. Сьогодні все змінилося й продовжує змінюватися. Тому соціологи досить активно вивчають і обговорюють нові можливості отримання емпіричної інформації, її обробки та аналізу. Цей пункт порядку денного для соціології активно обговорюється й осмислюється як у світовому соціологічному просторі, так і в Україні.

Але цифрові технології не лише радикально переоснастили соціологічні емпіричні дослідження. Вони також спонукають до теоретичного переоснащення, до оновлення, а може, й перегляду постулатів класичного соціологічного теоретизування, можливо, до певного перегляду уявлень про сім'ю, релігію, роботу, освіту, охорону здоров'я та інші елементи суспільного життя.

Набагато менше уваги ми приділяємо викликам, які цифрове суспільство ставить перед соціологічною теорією.

На наших очах, фактично за 15–20 років, соціальний світ набув безлічі нових якостей, викликаних стрімким створенням, поширенням і застосуванням цифрових технологій, насамперед пов'язаних із Інтернетом. Це, безумовно, стосується практично миттєвого доступу будь-кого до безмежних інформаційних масивів. Що, до речі, не зробило людей, занурених в інтернет-мережі, більш освіченими, розумними й мудрими. Так, ми бачимо, що молодь, у тому числі наші студенти, демонструє кричуще невігластво в питаннях класичної літератури, історії, географії тощо. Але це не означає, що вони дурніші за нас. Імовіріше, вони є носіями принципово іншої ментальнос-

ті, для якої те, що важливе для нас, зовсім неважливе для них. Нам дивно, що вони не знають, хто такий Пушкін, а їм дивно, що ми не знаємо, хто такий Моргенштерн.

Цю ситуацію добре поясняє метафора Марка Пренскі про аборигенів та іммігрантів цифрового світу. Люди, які народилися до цифрової епохи, але намагаються увійти в неї, адаптуватися до її реалій і можливостей, ніколи не зможуть позбутися свого «акценту», назавжди залишаться «цифровими іммігрантами».

Особливо це становить проблему для викладачів, які є цифровими іммігрантами й говорять архаїчною мовою, мовою доцифрової епохи, намагаючись учити покоління, яке говорить іншою мовою. Це покоління аборигенів світу, що народився завдяки цифровій революції, тобто переходу від аналогових способів роботи з інформацією до цифрових. І ця технологічна революція, практично, миттєво, за дуже короткий час, викликала й викликає низку глобальних соціальних наслідків.

Це вільне переміщення інформації, фінансів, людей, капіталів по всьому світу, незалежно від кордонів, часових рамок, інших бар'єрів. Це створення мережевих структур, здатних самостійно трансформуватися, перебудовуватися, поширюватися часто непередбаченим чином. Це входження штучного інтелекту у сфери діяльності, які традиційно належали інтелекту природному, й виникнення між ними певної конкуренції. Це багатократне ускладнення архітекτονіки групових, міжгрупових, організаційних, інституційних стосунків та структур і, відповідно, всієї тотальності соціального життя. Це віртуалізація спілкування і переміщення, яка змінює світосприйняття людини й механізми формування її самосвідомості та ідентичності. Ось лише декотрі, далеко не всі нові аспекти існування людини у цифровому суспільстві.

Цифровізація створює цілісні соціальні екосистеми, фундаментально змінює традиційні форми спілкування і взаємодії людей, занурюючи їх у нові середовища в широкому масштабному діапазоні, аж до глобальних цифровізованих систем.

Цифровий соціум – не технічний феномен. Це феномен соціокультурний, він наповнює життя сучасної людини, її мотивації, життєві плани, норми, цінності принципово новими можливостями, які дають цифрові технології. Ці технології (Інтернет, со-

ціальні мережі, онлайн-сервіси тощо) не просто посилюють наш комунікативний потенціал, вони створюють новий соціокультурний простір, нові середовища соціальної інтеракції, нові соціокультурні фрейми влади, домінування, нерівності, конфліктності, ставлять нові завдання перед соціологічною теорією.

Певна річ, батьки-засновники соціології, видатні соціологічні класики, як, наприклад, Дюркгейм, Вебер, великі соціологи другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., створювали свої теорії в зовсім іншому контексті, для опису й інтерпретації зовсім іншої реальності.

Фундаментальний лексикон соціології застарів, застарівають і понятійний та категоріальний апарати науки. Звичні поняття, якими користувалися дослідники, що сповідували різні парадигми соціологічного пізнання, перестають працювати в рамках будь-якої парадигми. Поняття «спільноти», «страсти», «солідарність», «ідентичність», «ролі», «статуси», «вплив», «авторитет» тощо потребують глибокої, коли не радикальної концептуальної ревізії. Як можна користуватися традиційним теоретичним арсеналом, створеним у рамках класичного й посткласичного соціологічного теоретизування, в суспільстві, в котрому вже не існують той соціальний простір і той соціальний час у вигляді, в якому вони існували ще 15–20 років тому?

Невідповідність нової реальності та усталених способів соціологічного теоретизування спонукає деяких авторів говорити про кінець, «смерть» соціологічної теорії або називати фундаментальні соціологічні поняття зомбі-концепціями. Так чи інакше, але на порядок денний виходить необхідність пошуку нових теоретичних перспектив.

І перший, і другий пункти порядку денного, які ставить перед соціологією цифрове суспільство, підводять нас до третього, тобто до перегляду традиційних підходів до професійної соціологічної освіти.

Базові соціокультурні парадигми та інститути суспільства швидко трансформуються під впливом різноманітних інтернет-практик (використання великих даних, штучного інтелекту, можливостей тотального спостереження, контекстної реклами, миттєвих глобальних фінансових транзакцій, таргетованих електоральних технологій тощо).

Ці тренди потребують підготовки фахівців, здатних застосовувати соціологічні методи для дослідження впливу інтернет-практик на суспільство, його соціальні процеси, застосовувати цифрові технології в управлінні, в освіті, медицині, в організаціях та соціальних мережах, у медіапросторі тощо.

Мені здається, що прихід цифрового суспільства дає великий шанс соціології, яка останнім часом відійшла на другий план у медійному просторі, в публічних інтелектуальних дискусіях, у структурах, що визначають соціальні політики і здійснюють публічне й приватне врядування. Чому? Тому що жодна з сучасних соціальних наук не здатна концептуалізувати і системно, цілісно представити життя людини в цифровому суспільстві. Розкрити природу цифрової влади, цифрового спілкування, цифрової маніпуляції, цифрового суверенітету, озброїти людей проти величезних загроз, які несе в собі експансія цифрових технологій. Зараз переважають цифрові оптимісти, такі як Ерік Шмідт і Джаред Коен: новий цифровий світ! Вони пишуть і запевняють, що все чудово, всіх нас чекає світле цифрове майбутнє. Але набирає сили і слово цифрових песимістів, які віщують зовсім інші наслідки для суспільства та людини.

Об'єктивно теоретично осмислити і дати інструменти системного вирішення глобальних проблем цифрового суспільства, запропонувати методологічний базис міждисциплінарних досліджень цифрового суспільства, що насувається, може лише цілісне осмислення суспільного життя, тобто соціологія. Яка має включити до свого дискурсивного порядку денного питання, про які йшлося вище.

Додаток 3

Bakirov V. Transformation of sociology: necessity and perspectives (статья надрукована в «Українському соціологічному журналі», 2021)

The article analyzes the relevance, factors and prospects of the transformation of modern sociological science. It is noted that digital technologies significantly change the fundamental foundations of social interaction, most everyday social practices, structures and conflicts. This poses a number of serious challenges to sociology as a science. It is emphasized that it is time to think deeply not only about the problem of transformation of what sociology studies, but also about the transformation of sociology itself as a specific intellectual practice. Attention is focused on the need for sociological analysis and interpretation of large-scale and long-term social processes, changes in the traditional way of sociology's participation in the formation of state social policy and the implementation of social reforms. Endogenous factors hindering the leadership of sociological science in the modern public intellectual discourse are identified, namely: fragmentation of sociology, its division into a huge number of directions, particular, local thematizations; lack of research attention of sociologists to the fundamental problems of social life; modern sociology does not form an agenda for public intellectual discourse and scientific research, does not define the problematic field of research and interpretation both at the microsocial level and at the level of societal and global phenomena; it is not socially engaged, does not engage in dialogic interaction with various groups of the public, does not help them to realize their values, interests and problems, to fight for their solution; sociologists do not show activity in related research areas (for example, such as social communications, public relations, advertising, marketing, political consulting, conflict studies), do not use for this a rich arsenal of sociological theoretical concepts, quantitative and qualitative methods; despite the mediatization of social life, sociology is not sufficiently media-based, it is extremely weakly present in the media space. A conclusion is formulated about the need to transform sociological thinking and sociological imagination, the need for serious changes in the educational programs of professional training of students, in particular their practical component, the search for new formats of professional communication.

Keywords: sociology, digital society, transformation, public sociology, social processes, sociological education, social communications, media.

On the 2nd of September, 1969 Leonard Kleinrock together with his graduate and postgraduate students at the University of California connected two computers via the information channel [1]. That day, our world was transformed which, to be honest, became clear later. Today this is an obvious fact and we are witnessing the total expansion of digital technologies. They are rapidly transforming everything that can be transformed in the social life, they are changing the fundamental grounds of social interaction and open unimaginable prospects for even further transformations.

Humanity has never experienced such tremendous social changes and it seems like the finest hour for Sociology's which was conceived in its time as an attempt to scientifically substantiate the specifics of a new industrial era, the era of modernity. Industrial revolution, formation of national states and urbanization were transforming society from its traditional agrarian format into a principally new one which required scientific comprehension. Sociology (in all its varieties) was formed for the sake of systemic, synthesizing exploration and explanation of a new social reality, its structure and its dynamics.

It is Sociology that was on the forefront of scientific comprehension of social forms of a post-industrial society (whatever you may call it) which substituted industrialism. Unlike other social sciences and humanities, that remain in their own confines Sociology was free in its search of different methodologies, as well as in its conceptual design and thus could claim that it knows how to explain not only some separate feature of a new epoch but also its essence.

Social transformations today are not less profound and extensive as compared to the previous ones. As if a new social world emerged in which many traditional social processes, structures, interactions and contradictions are being transformed [2; 3; 4; 5; 6].

What happens to the society, social groups and individuals in a digital era? How should people jointly respond to new challenges, get accustomed to new and previously unknown risks and dangers? International Sociology and its national communities (or branches) have so far created and accumulated lots of theoretical and empirical instruments that allow to form an actual agenda for international organizations, governments, politicians and social movements, to considerably improve its prestige and authority and to play a leading

role in public intellectual life. It has not happened, though. Actually, it seems the other way round. That is why there are more and more clearly pessimistic definitions of the modern scientific status of sociology: "Today sociology has the status of a not-quite-science that is incapable of obtaining objective knowledge of sociality; considered as a special empirical discipline in philosophy without pronounced specific features that distinguish it from other social sciences; as a science that has not formed its own theory, its main task is reduced to the problem of understanding. The analysis of sociologists is based on the solution of hermeneutic problems and activist principles of describing social processes; within this framework, the foundations of the sociologist's craft are the provisions of social linguistics, hermeneutics, social semiotics and, in part, structuralism" [7, p. 36].

Accordingly, the interest of young people in mastering the sociological profession decreases. This summer Ukrainian Universities that train future professional sociologists were rather upset by declining interest to this profession from school graduates. The number of students admitted to the bachelor's and master's educational levels considerably decreased. The number of defended PhD and Doctor of Sciences theses in Sociology is hundreds of times less than those in Economics, Philosophy, Political Science, Cultural Studies, not mentioning Jurisprudence. One can claim that Ukrainian society (I can't speak about the situation in other countries) has no any notable interest towards our discipline. The society is only interested in the results of polls that demonstrate ratings of political parties or separate politicians. Marketing surveys are of some demand as well.

Sociologists are seldom invited as experts to TV channels. The profession of a sociologist is gradually losing its former appeal. In an attempt to attract new students, sociological departments and schools resort to semantic marketing tricks, rename and correspondingly modify educational programs, accentuating closer ties with business, international relations, psychology, media communications, etc. Sometimes it sounds really funny, like, for instance, the name of the program "Sociology of Psychology" offered by one of the universities.

It is difficult to say to what extent this trend is manifested in wider areas. But some publications from colleagues from other

countries show that they are also concerned about this trend, the fact that not the strongest students come to the sociological faculties now. "Especially in recent decades, smart students do not tend to think of developing a career in sociology" [8]. Sociological departments do not attract the brightest students. Their employment prospects after completing the course are rather vague. Popularity-wise, Sociology lags behind Psychology, Economics, media Studies.

The causes, social and cultural circumstances, prestige or non-prestige of Sociology, prospects of its future existence, not even speaking about its further progress – all these factors together constitute the most pressing problem of Sociology because nobody except us themselves will be able to solve it.

The time has come not only to think over the transformation of what Sociology studies, but also to think over the transformation of Sociology itself as a particular variety of intellectual practice [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Unlike many other – and not only natural – sciences, Sociology has changed more than once during the short history of its existence in its structural, methodological and pragmatic aspects. Its history is not a linear, consecutive accumulation of knowledge, continuous improvement of methods and research techniques. It's not even a revolutionary development in which one well-established paradigm is substituted with a new one which, in its turn inevitably faces the fate of its predecessor. At all the stages of its history beginning with the earliest ones and up to today, Sociology has never been a systematically framed and internally uncontroversial collection of conceptions and theories reflecting the essence and regularities of social development.

It has rather been sum total of different intellectual efforts to comprehend the regularities of social development, to present them in particular systems of special categories and ideas and thus to help society understand itself. Despite tremendous diversity of these efforts, their deep and often antagonistic contradictions, despite notorious multiparadigmality at every qualitatively distinct stage of social development, various voices of sociology have always had some common traits. One could often observe deep transformations of sociological subject field, its language, theoretical problematization of social life and general research optics.

Gathering here to discuss colossal transformations of social institutions in digital society, we obviously should address the issue of transformations within Sociology itself, to ponder upon its current state and its problems.

What is awaiting Sociology in a new digital society – flourishing or decline? What is its future like and how can we influence its course?

Such considerations have been appearing again and again in the history of sociological thought. Summing up the first years of institutionalization of Sociology as a discipline, Albion Small the founder of the first school of Sociology, expressed deepest conviction that Sociology has future not only because it received academic acclaim. He was confident that the important guarantee of Sociology's future lies in the fact that people are insatiably interested in people [16].

Albion Small looked centuries ahead and we can see that he was right, Sociology has not disappeared, has not dissolved among other social sciences but has been developing stably in all its institutional and intellectual dimensions and thus turned into an important element of education research and social control (regulation of human interaction).

But, as Anthony Giddens wrote much later, some doubts appeared that Sociology could really fulfill all the promises proclaimed by its outstanding leaders and thus the opinion was formed that Sociology moved behind all the other social sciences. In his well known to all of us "Nine theses on the future of Sociology" Giddens carefully formulated the number of conditions that would allow Sociology feel itself more confident in the system of modern social knowledge and play a much more important role in its development.

Among them, I would distinguish three major ones (in my opinion): the necessity to elevate itself to the analysis of large-scale and long-term processes of social transformations: "If we do not ask, and seek to answer as well as we can, questions like – how should we best characterize modernity? What were its origins? What are the major transformations currently influencing the trajectories of development of world history? – most of the intellectual challenge of sociology is lost" [17, p. 75].

Sociology should also change its traditional way of participation in the formation of practical social policy and implementation of

reforms. As a rule, practical importance of sociological research is reduced to providing an opportunity to the creators of practical politics to better understand social world and to influence it by more reliable means than those available without conducting such research. But this is not enough, and sociology should move from serving as an instrument for subjects of practical policies towards active participation not only in proposing instruments for achieving purposes and tasks of practical policies but for outlining these purposes and setting these tasks.

This thesis is in close relation to the call for combining sociological research with different social movements that stimulate sociological imagination, help find, see, feel problems that emerge amidst social processes and contradictions, and that “may identify previously undiagnosed characteristics of, and possibilities within, a given institutional order” [17, p. 79].

Time flies, and it's already 35 years since Anthony Giddens formulated the program of renewal for Sociology. There has been some movement forward in regard to practically all of the nine theses, though it is obvious that this movement is not enough. Giddens's question “Why, during a period of transformative social change, is sociology not back at the forefront of intellectual life and public debate?” [18] is still on the agenda. We should also find truthful Michael Burawoy's words that sociologist played a less considerable part in comprehending globalization as compared to economists and specialists in foreign relations.

Let me try to outline those traits of modern Sociology that prevent it from occupying leading positions in the modern public intellectual discourse.

1. Modern Sociology turned out very fragmented, disintegrated into a huge number of directions, specializations, though important and interesting, but still particular local topics. Fundamental problems of social life fell out of the focus of our research interests. We do not contemplate such global issues as where the world is heading, what is awaiting it, what are the possible scenarios of current and upcoming social transformations. General public wants to hear our thoughts on all these problems. And when sociologists keep silent, someone else start talking – historians, journalists writers. You can buy Yuval Noah *Harari's books translated into dozens of*

languages, in particular his bestseller "Homo Deus: A brief history of tomorrow" virtually at any international airport. Basically he works in the genre of pop-sociology, describing in bright colors social transformations that take place under the influence of digital and biological technologies. Sociologists could not offer anything of the kind. And the Anthony Giddens's call towards the analysis and interpretation of large-scale and long-term social shifts and processes still remain topical.

2. Modern Sociology does not form the agenda of public intellectual discourse and scientific search. It's a common place to state that Sociology must scientifically substantiate correct managerial decisions, help authorities develop and implement social policies, solve specific social problems. But as we can see, people in authority often concentrate on wrong issues and, as a rule, have no clear idea of what to do with sociological data.

Sociology should not react to the problems that have already been articulated and that are obvious to everybody. It must itself formulate problematic field of research and interpretation, because except sociologists comprehending the living tissue of social processes on both micro-social level and on the level of societal and global phenomena, no one can see emerging social problems before they grow and reveal themselves. Sociologists, though, cannot themselves determine potential areas for practical, political and research efforts.

That is why, "dialogical model" offered by Giddens is of special value (or, to be more precise, "triological" model of communication involving politicians, social scientists and those for whose benefit certain programs of improving social life are implemented). "According to dialogical model, the most efficient form of relation between social research and practical policy is developed in the process of expanding communication between scientists, politicians and those whom the questions discussed concern. This model overturns the traditional concept, according to which selected political objectives must determine the character of conducted research. Now, the priority will probably be given to those social research programs that outpace the formation of political objectives. At the same time, mutual influence of both processes is acknowledged. In a fast-changing world continuous research helps expose those

layers of social life where most complicated practical problems are concentrated and at the same time offers scientific framework for finding their resolution” [17, p. 78].

3. Not everyone will agree with the following point: modern Sociology must be socially committed in order to be able to problematize research agenda. No doubt, it cannot be politicized, ideologized or take side of a particular political force. But it can take side of those groups, communities, collective or even individual actors who stand up for their interests, their vision of justice, their view of the future. It can take form of communication and cooperation with social movements, with discriminated communities, with structures of civil society (Piotr Sztompka). If we refer to the concept of sociological division of labor offered by Michael Burawoy, public sociology must play a much more important role in the modern sociological work. Let me remind you that public sociology in his interpretation is the one that dialogically cooperates with different public groups, that helps them comprehend their values, interests and problems and fight for their resolution [19]. Today, I think (and I can't extrapolate this opinion far beyond Ukrainian borders) academic (professional) and applied (business) branches of Sociology dominate within the system of sociological division of labor.

4. One can imagine that applied Sociology should also considerably expand its subject field, actively penetrate neighboring research territories like, for instance, social communications, public relations, advertising, marketing, political consulting, conflictology, and offer solutions to specific problems on the basis of its broad arsenal of qualitative and quantitative methods as well as on the basis of its ability to develop related social technologies in wider sociocultural contexts. Actually, this is the path followed by many Ukrainian universities offering educational programs in Sociology.

5. All the previous perspectives of transformations in the field of Sociology imply a much higher level of media presence as an important condition of its success. If you are not present in media – you do not exist. It refers not only to politicians but also to sociologists. It's hard for us to enter media space and to exist in it, because major part of our data is gathered not for the general public, but for politicians, managers, colleagues. And even sociological

materials connected with the problems of inequality, poverty, violence, etc. are of low interest for most people. In addition, though we study media, we don't understand well enough the laws according to which they live and thus lack experience in dealing with them.

We can't present ourselves and our information in a manner appealing to wide audiences except on rare occasions. Thus, in Ukraine there's only a handful of sociologists that are regulars in the national media space. We are not invited on TV, though it's probably not that important today. There's always Internet, there are social networks, blogosphere with lots of active political scientists and experts, journalists but unfortunately without the main experts on social life, that is us.

If we agree with some of the above considerations, we should recognize that sociological community is hardly ready for the offered directions of transformations in its professional life. We need profound changes in sociological thinking, we need considerable changes in the programs of training professional psychologists, we need new forms of communication inside professional community.

References:

1. Orr, B. Tamra (2019) 'The information revolution. Transforming the world through technology'. Greenhaven Publishing LLC. N.Y.
2. Wallerstein I. The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century. Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie. 29(2). 2004. pp. 324-328
3. Schmidt, E. with Cohen, J. (2015) The New Digital World. How technology is changing the state, business and our lives". Lviv: Litopys [in Ukrainian]
4. McAfee. A., Brynjolfson E. Machine, platform, crowd. Our digital future, WW Norton, 2017, 288p.
5. Budagov, A. S., & Sukhova, N. A. (2020). Problems Of Effective Business Digital Transformation Management. In I. V. Kovalev, A. A. Voroshilova, G. Herwig, U. Umbetov, A. S. Budagov, & Y. Y. Bocharova (Eds.), Economic and Social Trends for Sustainability of Modern Society (ICEST 2020), vol 90. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 428-437). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.03.48>
6. Skinner, K. (2020) Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone. Kharkiv: Fabula [in Ukrainian]

7. Shcherbina V. V. (2019) Changing the characteristics of sociology as a science (causes, results, prospects), *Sociological research*, 11, pp. 29-39 DOI: 10.31857/S013216250007460-9
8. Def em, M. (2013) 'The Structural Transformation of Sociology' *Soc* 50 (2), pp.156-166 <https://doi.org/10.1007/s12115-013-9634-4>
9. Bauman, Z. (2012) 'On the Vocation of Sociology in Liquid Modernity', *Global Dialogue. Magazine of the International Sociological Association*, Vol 2, #5, pp. 4-5
10. Jenkins R, *Social Identity (Key Ideas)* / Routledge - 2014 – 214 p.
11. Chernysh, N. (2018) 'Present-day sociology: tendencies and prospects of development'. *Ukrainian Sociology in the 21st Century. Theory, Methods, Research Results*. Bakirov, V. and Golovakha, Y. (eds.). Kharkiv: V. N. Karazin University; Institute of Sociology; Sociological association of Ukraine, pp.9-26
12. Kutuev P. (2009) 'Sociology: historical origins and modern transformations', *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, pp. 183-197 [in Ukrainian]
13. Golovaha Y. and Максименко О. (eds.) (2018) 'Sociology of the future and the future of sociology in the XXI century', *Materials of the XII International sociological readings in memory of Natalia Panina and Myroslav Popovych*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.128 p. [in Ukrainian]
14. Bakirov, V. and Sokurianska, L. (2020) 'Sociology in Ukraine: institutional status and research agenda', *Ukrainian Sociological Journal*, 22, pp. 7-15. DOI: 10.26565/2077-5105-2019-22-01
15. Bakirov, V. (2021) 'How science can not become a digital migrant in modern society', *Dzerkalo Tyzhnja*, September 12 [in Ukrainian]
16. Small, Albion W. (1921) 'The Future of Sociology', *Publications of the American Sociological Society*, 1(6), pp. 174-193.
17. Giddens, A. *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press/ Stanford, California 1987. - 300p.
18. Giddens A. Giddens, A. (2006). A Call to Arms. *The Guardian*, 26 November 2006.
19. Burawoy, M. For public sociology. *American Sociological Review* V.70 P. 3-28.

Додаток 4

Бакіров В. С. Функції вищої освіти: вчора, сьогодні, завтра (Доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація соціальних функцій освіти в сучасному світі» 17-18 лютого 2015 р. Харків, Народна українська академія)

У наші дні спостерігається безліч нових тенденцій, що змінюють передусім інституційний базис вищої освіти. Вони досить повно охарактеризовані у спеціальній літературі. Це поява нових «провайдерів» освітніх послуг, масовізація вищої освіти, розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій та масового дистанційного електронного навчання, переорієнтація університетів на підприємницькі моделі надання освітніх послуг («академічний капіталізм») та інші.

У той же час ми мало замислюємося про місію та соціальні функції вищої освіти, про її роль у сучасному цивілізаційному розвитку, зводячи її за умовчанням до підготовки висококваліфікованої креативної робочої сили, здатної знаходити собі застосування на динамічних трудових ринках постіндустріальної економіки. Залишається поза увагою питання, наскільки такий підхід відповідає викликам нашого часу, наскільки він узгоджений із загальною цивілізаційною ситуацією, що відрізняє нашу епоху. Проблема функцій вищої освіти обговорюється з моменту її виникнення. Вони неодноразово видозмінювалися та переосмислювалися, відбиваючи особливості своєї епохи. Починаючи з самих витоків, вища освіта збагачувала свідомість тих, хто навчається, вищими досягненнями людської мудрості, розкріпачувала їхній інтелект, зводила їх до вищих сфер духовних пошуків. Перші європейські вищі навчальні заклади виникають у античній Греції. Насамперед це Академія Платона, в якій навчалися молоді люди з усіх куточків Еллади. І Платон, і Аристотель трактували головну функцію вищої освіти як виховання гідних громадян держави, говорячи сучасною мовою, еліти. Для суспільних низів призначалося професійна освіта, навчання ремеслам. Академія Платона була насамперед місцем морального вдосконалення. Платон, безсумнівно, виходив із педагогічної парадигми, обґрунтовував програму виховання

освічених філософів-правителів, покликаних успішно управляти процвітаючою державою. «Мета вищої освіти, основними компонентами якої є математика та діалектика, не зводиться, за Платоном, до збирання інформації, «знань заради знань» чи набуття практичних навичок, а є «поворот душі від якогось сутінкового дня до істинного дня буття». Переорієнтована таким чином людина підніметься над зануренням у приземлений емпіричний досвід до чіткого розуміння порядку речей, без якого її думки, навіть якщо вони вірні, не складають міцного знання – єдиного, що дає ефективне та стабільне керівництво в житті» [1].

Педагогічні ідеї Платона носять спірний характер із позицій сучасного лібералізму, критикуються за визнання необхідності обмеження ціннісного самовизначення учнів, за «елітарний» підхід, який визнає право на вищу освіту лише за тими, хто має достатні природні здібності, але аж ніяк не за всіма, хто цього бажає. Справді, ці ідеї, на перший погляд, погано сумісні з бурхливою масовізацією сучасної вищої освіти, із закликами до максимального розширення її доступності.

Але платонівське акцентування моральних завдань освіти перетворюється сьогодні, з нашого погляду, на один з головних імперативів трансформації вищої освіти, визначає один з найважливіших напрямів його розвитку.

Повною мірою вища освіта оформляється як соціальний інститут із відносно чіткими та конкретними функціями у середні віки, з виникненням перших європейських університетів. Вони виникають наприкінці XII – на початку XIII століття як професійні корпорації, які інституціоналізують інтелектуальну працю. Основною соціальною функцією університетської вищої освіти було перетворення розумової праці на світську професію, привнесення наукових знань у низку важливих професійних практик, таких як медицина, юриспруденція. Вже не моральне, а інтелектуальне вдосконалення особистості виявляється у фокусі вищої освіти. Пізнання як таке, пізнання як самоціль, пізнання заради самого пізнання – рушійний мотив вищої освіти в цю епоху, в якій, власне, і оформляється образ університету як «вежі зі слонової кістки», відгородженої від більшості практичних життєвих проблем та турбот, що захищає

академічні свободи від посягань держави та церкви. Місія університетів усвідомлюється як пошук істини незалежно від когнітивних особливостей тієї чи іншої сфери розумової активності університетських людей. Якщо трактувати функціональний зміст вищої освіти того часу, то він зводився явно і неявно до секуляризації інтелектуальної діяльності, до формування стану професійних інтелектуалів, що зрештою благотворно впливало на господарське і політичне життя територій, на яких розташовувалися перші університети, і на добробут державних утворень в цілому. Перехід до індустріальної стадії історичного розвитку істотно пов'язаний зі зміною і збагаченням соціальних функцій вищої освіти. Наприкінці XVIII – початку XIX століття виникають нові університети як у Західній та Центральній Європі, так і на європейському сході. Університети «другої хвилі» створюються під конкретні соціально-економічні та політико-правові завдання, перш за все з метою професійної підготовки кадрів для бурхливо зростаючої промисловості та для бурхливо зростаючої державної бюрократичної машини. З усією визначеністю новий функціональний зміст вищої освіти був представлений у наполеонівській реформі, яка замістила класичні університети інженерними школами, що готували кваліфікованих фахівців для потреб промислового виробництва. Але й у інших європейських країнах, там, де інститутами вищої освіти залишалися університети, вони суттєво змінювали свої соціальні функції. Окрім функції підготовки кадрів для індустріального сектору та державного управління, у цей період вища освіта також забезпечувала функцію формування та зміцнення національно-культурної ідентичності держав-націй, що виходили на історичну арену. Університети, вищі навчальні заклади доби Модерну ставали центрами ідеологічного обґрунтування національних інтересів держав, формування національно-культурної ідентичності їхніх громадян. З центрів космополітичного дискурсу, якими університети були у середні віки, вони перетворювалися на центри національного та патріотичного виховання. Ця триєдність соціальних функцій вищої освіти – підготовка кадрів для промисловості, підготовка кадрів для державного апарату, обґрунтування національно-культурної ідентичності – зберігалася до останньої третини XX ст. Зрозуміло, у різних соціаль-

но-політичних та соціально-культурних контекстах, з різних боків «залізної завіси» ці функції виконувались по-різному. З різним ступенем університетської автономії та академічних свобод, з різною мірою поваги до універсальних духовних та інтелектуальних цінностей, до особистості професора та студента. Але, зрештою, вони були саме такими до появи перших ознак глобалізації, постіндустріальної економіки та виходу на світову арену транснаціональних економічних та політичних гравців, потужних міжнародних корпорацій та міжнародної політичної бюрократії. У цей період слабшають національні держави, розвиваються глобальні економічні та культурні ринки, починають формуватись транснаціональні науково-освітні простори. Ідеї національної своєрідності, національно-культурної ідентичності зазнають тиску з боку ідей космополітизму, мультикультуралізму та глобалізму. Неважко бачити, що вища освіта в цих умовах суттєво змінює не лише свої інституційні моделі, зміст та технології, але, звичайно ж, і соціальні функції. *Перше.* Відбувається перенесення центру тяжкості з підготовки кадрів для індустріальної економіки на підготовку працівників постіндустріальних секторів. Вища освіта фокусується сьогодні на підготовці фахівців для постіндустріальних секторів економіки, для інформаційно-комунікативних технологій, пов'язаних переважно з банківсько-фінансовою, торговельною сферами, з сервісними функціями, із соціальними комунікаціями, індустрією розваг тощо. Безумовно, вищі навчальні заклади готують спеціалістів для машинобудування, транспорту, енергетики та інших традиційних галузей господарства. Але в масі своїй вони готують людей для постіндустріальної економіки, що передбачає інший рівень та інший зміст їхньої функціональної підготовки, інші форми взаємодії тих, хто навчає, і тих, хто навчається. *Друге.* Вища освіта перестає бути орієнтованою на національні ринки праці і дедалі більше переключається на підготовку фахівців, здатних знайти застосування за кордоном, переміщатися з країни в країну, мати професійні компетентності, необхідні для роботи в інтернаціональних командах, в тому числі і навички міжкультурної комунікації. *Третє.* Вища освіта готує кадри управлінців не стільки для державного апарату, скільки для бізнес-структур, формуючи у випускників можливості працюва-

ти за якісно іншими управлінськими стандартами. *Четверте.* Вища освіта все більше служить процесам висхідної соціальної мобільності, виконує функцію обслуговування численних соціальних ліфтів, відкриваючи можливість здатним та цілеспрямованим представникам нижчих класів та верств підвищувати свій соціальний статус та долати традиційну соціально-класову замкнутість. *П'яте.* Вища освіта поступово перетворюється на важливий інститут соціальної допомоги та підтримки. Вищі навчальні заклади беруть на себе функції допомоги студентам у працевлаштуванні, у професійній кар'єрі, надають підтримку малозабезпеченим студентам, студентам з особливими потребами, допомагають соціалізуватися студентам-сиротам, студентам із неблагополучних сімей. Не можна не сказати і про те, що навчання у вищих навчальних закладах суттєво пом'якшує негативні соціальні наслідки безробіття серед молоді, дозволяє їм бути зайнятими, отримуючи при цьому додаткову соціалізацію та збільшуючи свій соціальний капітал. І все-таки, якщо говорити про трансформацію функцій вищої освіти, треба звернути увагу на те, що нинішня соціокультурна ситуація поступово актуалізує античну, платонівську парадигму, про яку йшлося раніше. Усі вищезгадані п'ять соціальних функцій вищої освіти постіндустріальної епохи власними силами не забезпечують соціальну стійкість і соціальний прогрес. Вони повинні бути підпорядковані якомусь спільному знаменнику, який перетворює діяльність численних та різноманітних вищих навчальних закладів на міцний фундамент сучасного суспільства, схильного до безлічі небезпечних ризиків, що наближають його до деградації та загибелі. У наші дні став очевидним колосальний розрив між технологічним та моральним розвитком людства. Неймовірні технічні винаходи та вдосконалення не роблять життя людей безпечнішим, комфортнішим і щасливішим, а, навпаки, роблять його більш проблемним, суперечливим і трагічним, позбавляють сенсу і наповнюють абсурдом. Повсюдно відчувається моральний вакуум, вивітрювання елементарних загальнолюдських цінностей, що обертається руйнівним релігійним та національним фундаменталізмом.

Це, зокрема, і результат технократичної та менеджерської парадигми вищої освіти, яка утвердилася в епоху Модерну.

До певного часу вона компенсувалася функцією національно-культурної ідентифікації. Але з ослабленням, а то й повним зникненням останньої, вища освіта зосередилася насамперед на формуванні у студентів технократичних та менеджерських компетентностей. Справедливо виступаючи проти моралізаторства та ідеологічного диктату, вища освіта проголосила свободу від цінностей, усунулася від аксіологічного дискурсу та вивела за межі професійної підготовки все, що ще в античні часи становило серцевину освіти людини, що робило її власне людиною, тобто прилучення до моральності. По суті, заплющило очі на другу частину формули І. Канта, дивуючись зоряному небу над головою, але залишаючись байдужим до морального закону всередині людини. У «Колиски для кішки» Курта Воннегута доктор Хонікер винайшов зброю, після випробування якої стало зрозуміло, що Америка може змісти ціле місто однією-єдиною бомбою. Якийсь учений, звернувшись до нього, сказав: «Тепер наука пізнала гріх». І у відповідь почув: Що таке гріх? [2]. Вища освіта сьогодні масово готує людей, які знаються на сучасних технологіях, створюють ці технології, але не знають, що таке «гріх», які не бачать кордонів між добром і злом. Ми повинні усвідомити, що однією з головних причин глибокої кризи сучасного суспільства, в його північноамериканському, західноєвропейському, пострадянському та інших випадках є забуття фундаментальних моральних підстав соціального життя. Без них ні технологічні відкриття, ні «невидима рука ринку», ні «розумний егоїзм», оспіваний Айн Ренд, ні що інше не відведуть людство від краю прірви. Формальних поклонів на адресу абстрактної демократії та абстрактного лібералізму недостатньо. Потрібна побудова та вдосконалення освітньої системи, здатної готувати не просто ефективних технократів (не тільки в технічній, а й соціальній сфері), а й технократів з гуманістичним, моральним мисленням. Чи здатна сучасна вища освіта повернутися до «педагогічної» парадигми вищої освіти у платонівській інтерпретації, тобто формувати не лише успішних професіоналів, а й гідних громадян, моральних особистостей? Чи не впадаємо ми, говорячи про це, в утопічне марнослів'я? Питання, на яке важко відповісти теоретично, ще складніше – практично. Але іншого соціального інститу-

ту, здатного повернути моральну свідомість у суспільне життя, поки що не придумано. Викидаючи з навчальних програм і планів все, що пов'язане з гуманітарною культурою, все, що прямо чи опосередковано допомагає молодим людям орієнтуватися в лабіринтах морального скептицизму та релятивізму, ми повинні усвідомлювати, що тим самим ускладнюємо і так критичний дисбаланс суми технологій і суми моралі. Але це ще не все. Безумовно, соціально-гуманітарні дисципліни мають великий виховний вплив, відкриваючи перед молодими людьми широкі та різноманітні ціннісні простори, демонструючи духовний і моральний зміст людського досвіду, збагачуючи їх можливості ціннісного самовизначення. Але було б спрощенням вважати, що формування моральної особистості визначається викладанням таких курсів. Необхідна інша побудова цілісного процесу викладання, розвиток суб'єкт-суб'єктної комунікації професорів та студентів, потрібна інша, смислова архітектоніка всієї тотальності освітнього процесу, що дозволяє наповнювати його адекватним ціннісним змістом. На рівні розробки магістерських та докторських програм ці принципи можуть бути надзвичайно корисними, стимулюючи формування у майбутніх університетських педагогів нової педагогічної культури. Сучасній вищій освіті належить здійснити грандіозний історичний поворот у бік педагогіки та у бік моральності. Це потребує величезних зусиль, перегляду багатьох методологічних підстав та навчального процесу і виховання та перевиховання самих педагогів. Але чи є, однак, інший вибір?

Література

1. Купер Д. Е. Платон (427–327 до н. е.). П'ятдесят найбільших мислителів про освіту. Від Конфуція до Дьюї / Д. Е. Купер. – М.: ВД Вищ. шк. економіки, 2012. – 27 с.
2. Воннегут К. Колиска для кішки / Курт Воннегут. – Вид-во АСТ, 2001. – 288 с.

Додаток 5

Bakirov V. Universities and Emergence of Hybrid Reality
(Report at the International Interdisciplinary Conference «Man and Organizations in a Hybrid World», June 17 - June 20, 2018, Lomza, Poland)

All of us today are only beginning to realize the full scale of the transformations of social life associated with entering the digital age. Information and computer technologies radically transform all spheres of human life – from production to interpersonal communication. The pace of socio-cultural change is incredibly high. Their consequences are poorly predictable. We are poorly aware of what will happen to us, for example, if the development of artificial intelligence systems will come out of our control. We do not give ourselves a full account of what entails the “offensive of robots”. We do not understand the risks associated with the huge successes of genetic engineering. And, also, we do not think about the deep and very rapid reformatting of the social reality itself. Including the expansion of virtual reality, which no one really knew about 15 years ago, but which millions of people, especially children and young people, are already being loaded with, and who spend there, sometimes more time than in physical reality.

The psychological, physiological, anthropological, economic, political, and cultural consequences of the expansion of virtual reality have not yet become the subject of even a preliminary analysis, reflection and discussion. And, of course, the phenomenon of hybrid reality, which has gathered us today in the beautiful Polish city of Lomza, at the State University of Applied Sciences, can not but cause deep interest.

I want to say a word of sincere gratitude to all the organizers of this conference, first of all the leadership of the University in the person of its rector Professor Dariusz Surovik, as well as the pioneers of the study of the hybrid reality – professors Silvia Yaskula and Leshek Korporovich for the opportunity to collectively reflect on important and urgent issues of the transformation of modern social life.

In my very brief presentation, I would like to draw your attention to the problem that is just beginning to emerge on the horizon

of modern university education. To a problem that has not yet acquired acute practical significance, but, undoubtedly, already in the near future will appear on the agenda of the university reformation and will force to be reckoned with. We have so far little to say about this, but we must think deeply about this today, so as not to be unexpectedly caught unawares.

Universities are struggling to master e-learning technologies and the application of IT technologies to communicate with distance learning students. However, the so-called *hybrid reality*-related educational technologies are emerging on the agenda of university education. Hybrid reality comprises a various combinations of physical and virtual reality to target issues of various design, entertainment first and foremost, but it also aims at other objects. Technical facilities to create various forms of virtual reality are evolving at a rapid pace. The global market of such facilities doubles every year and it is likely to exceed 200 billion US dollars in a three-year time.

A growing number of people are obtaining experience, which was previously impossible, to live in both realities. This experience exerts a great (little-studied) impact on the formation and modification of an individual, his or her lifestyle and system of communication with the external world as well as cognitive capacity. It is obvious that inclusion of people in hybrid reality generates an unprecedented potential for education, along with university education.

A traditional university education is expected to face a new global challenge in the short run – the requirement to transform academic work considering brand new possibilities launched by hybrid reality. It is, in particular, fundamentally different visualization, gamification and virtually infinite spectrum of simulated situations inaccessible for different reasons in physical reality.

Education using virtual reality allows you to visually conduct lectures and seminars, conduct trainings, show the trainees all aspects of a real object or process, which as a whole gives a tremendous effect, improves the quality and speed of educational processes, and reduces their cost. Virtual reality technologies make it possible to take full advantage of the fact that a person receives 80% of information from the outside world through vision, while people remember 20% of what they see, 40% of what they see and hear, and 70% of what they see and hear, what they see, hear and do.

Modern medicine is unthinkable without visualization of the research of internal organs of the person (tomography, ultrasound, X-ray, etc.). When creating new drugs, having got at its disposal a three-dimensional computer model of certain molecules and having the opportunity to control their movement, the experimenter can achieve a combination of models (when the «convexities» of one exactly correspond to the «hollows» of the other); at this time, and there is a so-called docking, which simulates real processes in the interaction of real biological molecules. «Being present» in these processes, students can understand how the real molecules are linked together by connecting certain receptor sites, and explain, for example, how the virus enters the cell. This allows, in turn, to try to synthesize substances that block the activity of the virus.

For the present, only rare examples of application of such facilities are observed, representing mainly medical education realm, designer training, game-design and construction planning fields.

Universities are to thoroughly analyze and assess the potential of application of hybrid reality facilities in various spheres of education (physics, chemistry, materials science, biology, physiology, history, sociology, psychology, etc.). It is essential to create experimental educational laboratories, train experts, faculty, etc.

Blending physical and virtual reality elements is based on a wide range of technical facilities, such as *Google Glass*, *Hololens*, *Impression Pi* *Magic leap*, *Sulon Q Meta 2* etc. Most of them have never been applied in university rooms and laboratories yet. To assess their application potential in university education is a vitally important task.

In addition, the introduction of hybrid reality technologies into educational process will require profound organizational transformation of university life.

First, the new technical base of the educational process will be intensively developed, connected with the equipment of fundamentally new training laboratories, allowing students to be immersed in virtual situations of their future professional activity. This is due to the large investments that not all universities can afford. In macrostructural terms, this can lead to fundamental inequalities and the separation of universities, the transformation of the present more or less homogeneous institutional landscape

of university life. And in the end it will lead to a huge inequality in education and training.

And *secondly*, there will be a need for a new class of teachers who are able to confidently navigate in a virtual space, able to immerse their students in it, to act as original stalkers, guides to a new, unknown world.

Third, a very complex and fundamentally new organizational problem will arise - how to efficiently combine traditional (lecture-classroom) teaching technologies with e-learning technologies and technologies that are based on hybrid reality. We have not yet learned to unite the former with the latter, and do not understand how to create a fundamentally new didactic triangle, what approaches, models, variations, etc. are possible here.

Perhaps what I said is very abstract tasks related to a very distant future. But this is not the case, since already today, for example, in our university, at the medical faculty, we are creating a simulation center that, perhaps, will be the first and small enclave of a small educational hybrid reality and this will cause many organizational and didactic questions.

And these questions will need to look for answers. I am sure that this conference will help in understanding this problem.

Додаток 6

Бакіров В. С. Комунікативний аспект університетської конкурентоспроможності (стаття надрукована у Віснику Національної академії педагогічних наук України, 2020 2(2)).

Анотація. Конкурентоспроможність сучасного університету багато в чому визначається його комунікативною активністю, від якої залежить посилення і успішне використання конкурентних переваг. Серед напрямів такої активності – внутрішня горизонтальна і вертикальна управлінська комунікація; інтенсивне оприлюднення наукових результатів у визнаних міжнародних і національних виданнях; створення і підтримка різноманітних майданчиків наукової комунікації; забезпечення високої якості комунікативних технологій дистанційного спілкування суб'єктів освітнього процесу; зовнішня комунікативна активність як передумова взаємодії із потенційними стейкхолдерами, академічними і бізнесовими партнерами, майбутніми здобувачами як всередині країни, так і далеко за її межами. Важливими є також активне просування власного іміджу, реалізація брендингових стратегій, розвиток зв'язків із громадськістю та з цільовими зовнішніми аудиторіями, динамічної реклами. Оскільки університети відрізняються за своїми параметрами, традиціями, багатьма іншими характеристиками, то створення і просування університетського бренду є творчим процесом, що враховує особливості соціокультурних контекстів, конкретних сегментів комунікативного простору та потребує розробки індивідуальних бренд-стратегій. Бренд має спиратися на артикульовану унікальну ідентичність університету, на особливості його наукового та освітнього виробництва (характер наукових розвідок та освітніх послуг), на цільові аудиторії, здатні прочитати і розтлумачити семіотику брендових повідомлень. У тексті представлено досвід реалізації бренд-концепції Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна.

Ключові слова: бренд-концепція; комунікативна активність; університети.

* Наукова доповідь на методологічному семінарі НАПН України «Шляхи і механізми підвищення конкурентоспроможності університетів України» 19 листопада 2020 року

Vil Bakirov The communicative aspect of university's competitiveness *Scientific report at the methodological seminar of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine "Ways and Mechanisms of Increasing the Competitiveness of Universities", November 19, 2020*

Abstract. The competitiveness of a modern university is largely determined by its communicative activity which determines the intensification and successful use of competitive advantages. Among the areas of such an activity are internal horizontal and vertical administrative communication; intensive publication of scientific results in the recognized international and national journals; creation and support of various scientific communication platforms; ensuring high quality of distance communication technologies for educational process subjects; external communicative activity as a prerequisite for interaction with potential stakeholders, academic and business partners, future students within the country and abroad. Active promotion of a university's own image, a realization of its branding strategies, development of public relations, dynamic advertising are also important. Since universities differ in their parameters, traditions, and many other characteristics, designing and promoting a university brand is a creative process that takes into consideration the peculiarities of sociocultural contexts, specific segments of communicative space, and requires the development of individual brand strategies. The brand should be based on the university's articulated unique identity, peculiarities of its education and research (the nature of research and educational services), target audiences able to read and interpret the semiotics of the brand's messages. The experience of implementing the brand concept by V. N. Karazin Kharkiv National University is presented.

Keywords: brand concept; communicative activity; universities.

У ХХІ столітті університети опинилися у висококонкурентному середовищі і постали перед необхідністю жорсткої конкуренції за державну і бізнесову підтримку, за фінансування наукових досліджень, за увагу стейкхолдерів і, насамперед, за абітурієнтів.

Маркетингізація вищої освіти, яка набуває глобальних масштабів, вийшла за межі окремих країн, змушує університети конкурувати не лише всередині національних освітніх систем, а й на міжнародних ринках освітніх послуг. Це один з найважливіших і найгостріших викликів для кожного університету, пи-

тання його подальшого розвитку чи навіть виживання. Конкуренція приводить до структурної та управлінської перебудови університету, засвоєння нових форматів діяльності, акцентує на головних факторах конкурентоспроможності, посилення і використання конкурентних переваг.

Серед факторів конкурентоспроможності університетів визначальними є потужний кадровий потенціал, концентрація кваліфікованих викладачів і дослідників, талановитих студентів, досконала матеріально-технічна база для досліджень і навчання, комфортні умови навчання, побуту та дозвілля, культурні ресурси університету й довкілля. Загальним знаменником, безумовно, стає висока якість навчання, що закладає перспективи успішної постуніверситетської професійної кар'єри випускників.

Водночас конкурентоспроможність сучасного університету багато в чому визначається його багатовимірною комунікативною активністю, від якої залежить посилення і успішне використання конкурентних переваг. Можна виділити, принаймні, п'ять напрямів такої активності.

По-перше, потрібна ефективна внутрішня горизонтальна і вертикальна управлінська комунікація, яка забезпечує сталий розвиток університету, відкритість і прозорість управлінських рішень, координацію і взаємодію структурних підрозділів, атмосферу довіри між всіма суб'єктами університетського життя.

По-друге, університет має забезпечувати високий рівень наукової комунікації, інтенсивного оприлюднення наукових результатів у визнаних міжнародних і національних виданнях, створення і підтримки різноманітних майданчиків наукової комунікації, таких, як конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи тощо.

По-третє, цифрова доба надзвичайно актуалізує забезпечення високої якості комунікативних технологій дистанційного спілкування суб'єктів освітнього процесу, що в «ковідний» і «постковідний час» стає фундаментальним імперативом функціонування і конкурентоспроможності університету.

По-четверте, необхідна комунікативна відкритість і доступність університету ззовні як передумова його взаємодії із потенційними стейкхолдерами, академічними і бізнесовими

партнерами, майбутніми здобувачами і всередині країни, і далеко за її межами. Технології інформаційного суспільства дають технічні можливості будь-якому університету бути «видимим», представленим у глобальному комунікативному просторі.

По-н'яте, конкуренція на ринках освітніх послуг змушує університети шукати адекватні комунікативні технології просування власного іміджу, розробки брендингових стратегій, розвитку зв'язків із громадськістю, з цільовими зовнішніми аудиторіями, активної реклами. Від цього залежать репутація, авторитет університету, його впізнаваність, різноманітні позитивні асоціації з ним у символічному просторі.

Кожен з цих напрямів комунікативної активності заслуговує окремого аналізу. Ми хотіли би зупинитися більш докладно на останньому.

Концепт «університетський бренд» стає все більш популярним у теорії та практиці управління університетами. Певні сумніви щодо правомірності його застосування в академічному просторі майже зникли, оскільки засвоєння навіть класичними університетами моделей «академічного капіталізму», підприємницьких практик потребує створення і просування власних брендів. Брендінг як комунікативна технологія щодо університетів – це презентація його особливостей і переваг, наголос на його унікальній і привабливій ексклюзивності. Просування університетського бренду допомагає потенційним стейкхолдерам визначатися у своїх рішеннях щодо співпраці з університетом, оцінювати його переваги, співставляти їх зі своїми потребами і можливостями.

Оскільки університети відрізняються за своїми параметрами, традиціями, профілями, багатьма іншими характеристиками, то створення і просування університетського бренду є творчим процесом з урахуванням багатьох внутрішніх і зовнішніх умов, особливості соціокультурних контекстів, конкретних сегментів комунікативного простору. Все це потребує розробки індивідуальних бренд-стратегій.

У спеціальній літературі немає конкретних рекомендацій щодо створення та просування університетського бренду. Проте можна стверджувати, що у будь-якому разі цей процес має спиратися на артикульовану унікальну ідентичність університету, на

особливості його наукового та освітнього виробництва (характер наукових розвідок та освітніх послуг), на цільові аудиторії, здатні прочитати і розтлумачити семіотику брендових повідомлень.

Просування університетського бренду як комунікативна технологія спрямована на те, щоби *відрізнити* університет від всіх інших, підкреслити його привабливість для різних цільових груп (абітурієнти, їхні батьки, роботодавці, бізнес-структури, наукові партнери, благодійницькі організації та інші), формувати їх зацікавленість у взаємодії з університетом.

Важливо зазначити, що університетські бренд-платформи мають бути скоординовані із місією і завданнями університету, враховані при розробці й оновленні університетських стратегій.

У 2015 р. Каразінський університет замислився над тим, що попри всі його досягнення, гідності і переваги він не входить за результатами вступної кампанії до числа найбільш популярних закладів вищої освіти. Тоді Вчена рада розробила і затвердила *Бренд-концепцію університету*.

Відповідно до бренд-стратегії розроблено конкретну програму заходів з її реалізації на 2016–2017 роки. Метою програми визначено забезпечення популяризації університету в Україні та за її межами, вплив на вибір місця навчання абітурієнтами та їхніми батьками, підвищення лояльності роботодавців, формування у суспільній свідомості образу університету як закладу світового рівня.

Для досягнення запропонованої мети встановлено такі завдання:

1. Активізація роботи існуючих комунікативних майданчиків (вебсайт університету, вебсайт «Абітурієнт Каразінського», офіційні сторінки університету в Facebook та інших соціальних мережах) за рахунок суттєвого збільшення кількості якісного іміджевого контенту.

2. Залучення для розповсюдження іміджевого контенту додаткових інформаційних майданчиків, лояльних до університету: профілів медійних персон у соціальних медіа; профілів користувачів соціальних медіа зі значною кількістю поціновувачів; офіційних та неофіційних сторінок підрозділів університету та проєктів, до яких він долучається; вебсайтів топ-працедавців (зокрема, через обмін посиланнями).

3. Створення та систематична підтримка представництва університету в соціальних медіа, що користуються попитом серед представників цільових аудиторій (зокрема, Instagram, LinkedIn).

4. Поширення іміджевого контенту університету за допомогою технологій реклами, Public Relations та Social Media Marketing на таких інформаційних майданчиках: національні та регіональні засоби масової інформації (перш за все, телебачення); всеукраїнські тематичні інтернет-проекти (parta.ua, jobs.ua, osvita.com.ua тощо); вебсайти працедавців; вебсайти та дошки оголошень шкіл; вуличні рекламні щити в місцях високої концентрації населення.

5. Проведення серії заходів, які акцентували б на конкретних конкурентних перевагах університету, відповідно до затвердженої бренд-стратегії.

6. Застосування механізмів контекстної реклами та реклами в соціальних медіа.

У 2019 р. університет затвердив «Стратегію розвитку на 2019–2025 роки», в якій є спеціальний проєкт «Створення міжнародно-орієнтованої моделі університетського брендингу *«Університет відкривається світу»*». Мета цього проєкту – створення міжнародно-орієнтованого бренду університету для вирішення його основних завдань (наприклад, рекрутингу українських та іноземних абітурієнтів, інтеграції у міжнародний академічний простір, поліпшення міжнародного партнерства тощо).

Проект потребує вирішення таких завдань:

Забезпечення систематичних, регламентованих та унормованих дій з покращення іміджу університету в міжнародному та вітчизняному вимірі.

Забезпечення повного комплексу комунікативних інструментів (вебресурси, представництва у соціальних медіа) та матеріалів (англомовний вебконтент, фото- та мультимедійний контент тощо) для здійснення кампаній з популяризації університету та забезпечення бренд-комунікацій.

У проєкті визначено конкретні, кількісно визначені очікувані результати за роками. Системна і послідовна реалізація маркетингових комунікацій згідно із бренд-концепцією університе-

ту довела ефективність цієї роботи, що підтверджено значним зростанням його популярності серед українських вступників.

На завершення варто підкреслити, що не можна задовольнятися раз і назавжди створеним брендом. Він потребує постійного оновлення, акцентування різних ракурсів, реагування на зміни у масовій свідомості та психології. Тобто брендингові комунікації є постійно оновлюваним процесом, який потребує спеціальних підрозділів, фахівців, фінансування.

Список використаних джерел

1. Абітурієнт Каразінського університету. (n.d.). <http://start.karazin.ua/>
 2. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. (n.d.). <https://www.univer.kharkov.ua/>
 3. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. (n.d.). Головна [YouTube канал]. YouTube. <https://www.youtube.com/c/KarazinUniver>
 4. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. (2018, 27 грудня). Стратегія розвитку Каразінського університету на 2019–2025 роки. <https://bit.ly/39YWKAL>
 5. Karazin University [@karazinuniver]. (n.d.). Дописи [Instagram Profile]. Instagram. <https://www.instagram.com/karazinuniver/>
 6. Karazin University [@KarazinUniver]. (n.d.). Tweets [Twitter Profile]. Twitter. <https://twitter.com/KarazinUniver>
 7. V. N. Karazin Kharkiv National University. (n.d.). Головна [Facebook Page]. Facebook. <https://www.facebook.com/Karazin.Univers>
- Дата публікації: 10 грудня 2020 року

Додаток 7

Vil Bakirov. Problematic trends of transformations in the university's activities (Report at the International Conference «Innovation and Development of Education 2016», Beijing, China, May 29, 2016 – June 4, 2016)

Higher education in the 21st century is undergoing profound institutional and functional changes. They spread around the world, though with different speed, causing state educational policies to be revised and the activity of universities and their subdivisions to be radically reformatted, and, undoubtedly, they raise the question of a new role, mission, and functions of the university teaching staff.

Due to its genetic link to the Soviet model, informational isolation, transition features, and many other reasons, Ukrainian higher education is subject to these processes to a lesser extent. Nevertheless, new tendencies increasingly penetrate Ukrainian higher educational institutions and put on the agenda the issues of what the university teaching staff should be like today, what they should do and be responsible for, and what duties they should perform inside and outside the classroom.

It should be made clear that the previous history of Ukrainian higher education, including the tsarist and Soviet experience, gave rise to a special modus operandi of higher educational institutions, which has differed from the classical modes of operation of Western (both Western European and Northern American) universities.

The collapse of the state socialism urged higher educational institutions to take rapid actions to adjust themselves to the patterns and standards of the Western higher education system and to adopt the established forms of functioning. In the meantime, however, Western higher education itself started to experience the need for radical reorganization and to become aware of the inadequacy of the higher education models that became spread in the second half of the 20th century. Many books and articles about the “death”, “destruction”, “ruin”, and “end” of the university are indicative of the fact that the university expert community is trying to comprehend the forthcoming changes and to shape possible scenarios of fu-

ture developments (Readings, 1996; Evans, 2004; Eagleton, 2015; Scruton. The End of the, 2015).

The principal tendencies encouraging such comprehension are more or less obvious. These are impetuous massification of higher education and a rapid increase in the number of higher educational institutions and students; these are a dramatic curtailment of the state support of higher education and the refocusing of social programs on other domains of the public life; these are the gradual reinterpretation of higher education, renunciation of its understanding as a kind of public goods and its increasing categorization as a type of private goods; these are the digital revolution and the rapid development of e-learning technologies; after all, these are the formation and development of the academic capitalism, noticeable transformation of the university into a business corporation, and subjection of all its activities to the principles and models of the entrepreneurial structure. It can be clearly seen that the intensification of these tendencies leads to the parting with the traditional classical university, which ideally occupied an exceptional and privileged position in society and was able to shape its relations with society at its own discretion.

It is not only that one dominating model of the university gives place to another. We rather observe the process of impetuous differentiation of universities and of professional strata within universities. Specialists differentiate between at least seven basic university models coming to the foreground of higher education in the beginning of the 21st century: a) *elite universities* with world-renowned brands, colossal financial resources, top prestige and reputation; they can employ the most brilliant and famous specialists and integrate their graduates into elite social networks; b) *mass universities* that are capable of providing good education to the increasing mass of new students at an adequate price/quality/time ratio and that actively try to get integrated in the domain of real professional activity; c) *niche universities* that exist in a narrow, exclusive domain of specialist training, that have unique staff, programs, and educational approaches; d) *local universities* that primarily focus on regional problems and close interaction with local communities; e) *corporate universities* that are created and supported by large corporations, including transnational ones, to find solutions

for their scientific, technological, and personnel-related problems; f) *global universities* that spread their activity far beyond their basic location and intrude into the educational spaces of other countries; g) *virtual, on-line, open universities* that make extensive use of information and communication e-learning technologies embracing hundreds of thousands of students across political and cultural borders (Barber, Donnelly, Rizvi, 2013).

Given all the characteristics and differences, these models give rise to new teaching functions and transform the role, functions, status, and duties of the university teaching staff. An attempt can be made to point out a series of commonalities, opportunities and limitations that the teaching staff have to react to by appropriately modifying their activity.

What is written about the problems, fates, and prospects of Western universities is of vital importance for us, but it may be applied to our educational environment only with a great degree of conventionality. Nevertheless, the challenges faced by Western universities, though in a modified form, are relevant for Ukrainian higher education because, due to the globalization and informatization of the social life, it also gets involved in the global stream of modern economic and political transformations. This concerns both the reorganization of the university life, sociocultural transformations, and the reformatting of the mind, mentality, and traditional work formats of entire generations of university professors. It cannot be done overnight; however, it should be done gradually and consistently with the awareness of what the university teachers have to do under new conditions and how they should do it.

The functions of the teaching staff derive from the general functions of the university. A traditional university of the pre-informational era focused on: a) research whose topics and area it selected of its own accord based on the scientific preferences of the staff which did not always coincide with the demands of the state and economy; b) training of professional specialists with regard to the stable structures of the labour market, the needs of the public administration and other national objectives.

The ideal activity of a university staff member could traditionally be reduced to four functions: a) to investigate the scientific area he/she is interested in ("to satisfy one's curiosity at public ex-

pense”); b) to be the main source of educational information and its chief administrator; c) to transfer knowledge, as well as professional competences and skills; d) to check how well the students mastered the transferred knowledge, competences, and skills. These were the basic functions of the university teaching staff, besides which they could perform many other tasks, such as general educational activity, public life, popularization of scientific knowledge, consultations, expert examination, etc.

But the life is changing and becoming more complicated nowadays. The staff have to master R&D marketing strategies and focus mainly on the research that is profitable for the university and that determines its social and financial status; they devote less time and attention to students, shifting this work to PhD students and trainees. Thus, they turn from free professionals into “proletarians of intellectual labour” with their labour status becoming unstable and poorly protected.

Above all, they lose the status of the monopolistic proprietor and administrator of knowledge and information. In the informational age, knowledge has become open, and information has become publicly available and freely circulating. The widespread use of Massive Open Online Courses (MOOCs) provides students with unprecedented opportunities to listen to on-line lectures of the best specialists from the best universities virtually anywhere in the world; it negates the *a priori* intellectual advantage of the university staff. Undoubtedly, the question of e-learning effectiveness and its ability to replace direct, live communication between students and teachers remains open. However, there is less confidence that electronic communication is inferior to the direct communication, that a lecture in an overcrowded lecture hall is more effective than the opportunity to watch on-line, to note down and, if necessary, to reproduce a lecture of a first-class specialist familiarizing the audience with the latest advances in a particular area of science. Besides, there is rapid development of information and communication technologies (videoconferences, webinars, groups in social networks, etc.) that help ensure not only passive perception of on-line courses, but also active interaction, collective discussion of materials, and joint performance of tasks by students who are physically very far from each other.

For new generations of schoolchildren and students, the replacement of common physical educational space with common virtual space comes naturally, and they can easily move from one to the other as the need arises.

Irrespective of the university model, it is already impossible to interact with students without active and qualified application of information and communication technologies (ICT). It leads to a very complicated methodological task – how to use ICT for the organization of problem-oriented and creative teaching, for the development of students' independent creative thinking and their ability to orientate themselves in nonstandard situation and to find innovative solutions rather than to use the technologies simply to enhance the realization of the traditional, transmission-like education model.

Secondly, the changes are not limited to the education communication technologies. Students themselves are changing. Much has been said about the fact that “new students” who rushed to universities as a result of higher education massification have a lower level of school training and weaker motivation, and that they identify themselves as clients, consumers, and customers of educational services paid for by tax payers or by themselves. Indeed, the commercialization of higher education and competition for students as a source of university funding have established the so-called customer-oriented model of university training and have forced universities to make the educational process easier, more entertaining and comfortable.

Another important global trend is worth mentioning. Modern students are becoming a global and international social force whose intellectual potential does not find proper application in the modern world. Large numbers of certified specialists enter the labour market where they cannot find a decent, well-paid job. Unemployment, social injustice, absence of social lifts politicize, democratize, and even radicalize the students' thinking, increasingly transforming them from “containers to be filled with knowledge” into active and demanding subjects of the educational process who put forward their own demands to its content and form and who resort to different forms of pressure and protest if it becomes necessary.

The crucial mission of integrating the educational process with the employment of students comes to the agenda of the university life. It was not very long ago that the university could believe that its role in this respect is limited to the provision of high-quality training, and the graduates' subsequent professional fate is the matter of their luck and personal responsibility. This approach is completely unacceptable today. Provided the increasing cost of education which often burdens students and parents, and the devaluation of diplomas and academic degrees, universities should look for the most effective combinations of educational activity and the needs of real and potential labour markets. The university teaching staff should profoundly understand, feel, and anticipate the tendencies of local and global labour markets and build curricula in such a way so that the graduates' competences would organically match the economic needs and be integrated in the actual and future dynamics, they should do their best to ensure that specialists with professional training will successfully look for, find, and create jobs, and realize their life plans and priorities. It does not suffice to provide students and graduates with information on jobs, to teach them self-presentation skills, etc. Promoting employability originates from specialized university offices and is becoming a universal function of every teacher combining specialized competences with the demands of real and potential economic sectors.

Hence appears the function of a modern university teacher which consists in constant reformatting, adaptation and modification of curricula, courses, and the content of learning materials. Taking into account the frames of compulsory standards which must be as broad and general as possible, it is at the same time necessary to constantly adapt world's best courses (becoming available for all students) to local situations and conditions, to specific features of regional economies, to the momentary and expected state of socioeconomic and industrial development. The ultimate goal of a university teacher is to locate his/her courses in the general dynamic process of the practical application of graduates' competences, to help students build and adjust customized educational discourses required for the successful integration into economic and other aspects of informational society.

All this substantially transforms the ways of interaction between teachers and students. The classroom becomes a centre for setting problems and discussing their solutions rather than a platform for the broadcast of prefabricated information. Students become active participants of intellectual interaction with the centre of gravity of educational communication shifting towards individual work. The role of lectures is changing; they come to the background thus allowing students more time for individual work, for solving problems outlined during the lectures, for communicating with the lecturer through different electronic media, e-mail, e-learning platforms, Skype, virtual conferences, etc.

I do not want to repeat banal ideas, but we should realize that the time of essentially new university pedagogy is coming. The pedagogy of memorizing is replaced with the pedagogy of discovery. Students will not have to train their memory, but instead they will have to develop analytical and heuristic thinking, to search novel solutions and approaches to the constantly changing problems in their professional activity. The role and significance of students' individual work and self-education are increasing dramatically. It will hardly lead to the disappearance of universities, diplomas and the demand for teachers. Effective self-education must be well-organized, it is much more difficult to organize than education proper, therefore, teachers will always be needed. But it will be a teacher with an absolutely different workstyle. They will be counsellors, consultants, ideally mentors rather than instructors or mouthpieces. In this respect, there arises an interest to the problem of live, direct communication between the teacher and the student. The teacher shall see and develop a creative personality in students, help them find and feel what they cannot find in any books or electronic resources, namely the ability to think outside the box, to navigate through the informational ocean, to link knowledge to real practical problems and to perceive all the complexity of modern life.

However, the need for a radical shift in the teacher's activity towards the creative cooperation with students and towards the cultivation of social, civil, and moral responsibility collides with the powerful global trend of higher education commercialization. The drastic and almost omnipresent curtailment of state funding of higher education is a consequence of the obvious crisis of the model

of “social state” or “general welfare state” in the Western countries and a result of economic difficulties and misunderstanding of the social functions of higher education in the post-Soviet countries (with only few exceptions). Behind the mottoes of increasing autonomy, university funding is now the responsibility of the universities themselves that are now supposed to raise funds for research and for education on their own. It means a radical breakup with the secular tradition of understanding higher education as a kind of public goods and its categorization as a private interest; higher education is transformed into a set of goods and services paid for just as other goods and services subject to the General Agreement on Trade in Services and other international documents on free trade.

In fact, what is meant is that the general paradigm of higher education is changing. Instead of the *humanistic* paradigm interpreting higher education as a human right to enrich oneself with the greatest intellectual advances of humanity and to use them for the social progress, the *economic* paradigm is legitimized interpreting higher education as investment bringing additional profit, financial dividends, and other bonuses.

The established correlation between the level and the quality of a country’s higher education and its economic growth is regarded as a top priority and is interpreted as the main foundation for state educational policies. In this regard, the university is treated as a commercial enterprise or a business corporation and is urged to strictly follow business logic in its scientific and educational activity. It paves a way for the commercialization of relations between teachers and students, for the growth and domination of the university management, for the emasculation of everything that does not contribute to economic efficiency, i.e. profitability.

It resulted in a strong bias on the part of universities towards scientific servicing of business, in a shift towards paid, ordered research to which leading professors devote most of their time because their status and welfare depends on their scientific activity. It deprives the university life of everything that is little connected to applied tasks, especially to the preservation and development of the social and humanitarian knowledge. It technocratizes the university ethos, and ultimately weakens moral and spiritual dimensions of social life. However, the necessity to cultivate the desire to serve

the common good, to preserve fundamental human values, and to take care of the current and future generations has never been as pressing as it is now in the modern instable world abundant in risks and hazards. If universities renounce this mission, the resulting gap cannot be made up for by any other social institutions. The commercialization of the university life is in antagonism with the formation of humanistic creative thinking (and not simply creative thinking) in young people.

The university teacher appears to face a complex task of how to preserve humanistic values in teaching, thus opposing their devaluation in the modern world, at the same time yielding to the commercialization imperatives.

Another detrimental consequence of commercialization is the gradual destruction of stability and independence of the professional status of the university teacher. More and more experts point out several consequences of the universities' acquiring features of a business corporation, which are obviously destructive to the traditional university life. Above all, it is the realization of the cost saving principle, which is necessary for a corporation and which is mainly ensured by decreasing labour costs. Even in American universities where the principle of life tenure applies and many university professors feel financially secure and socially protected, there is an increasing number of instructors whose labour status is quite instable and, accordingly, whose salary is not very high. It concerns instructors hired for delivering individual courses, and post-graduate students actively engaged in teaching and receiving symbolic payment for their work. It suggests the growing layers of university *precariat*, instructors who are easily hired and dismissed and who are afraid to lose even this job and agree to little wages. N. Chomsky comments on this situation as follows: it is a corporate model designed to reduce labour costs and to increase labour servility. The transition of universities to the business model in the context of general neoliberal assault means that the owners and trustees want to keep labour costs down and make sure that labour is docile and obedient. The way to do that is temps (Chomsky, 2014).

As we can see, the university transformation necessarily entails profound transformation of the functional content of the profession of a university teacher. The teaching staff should ac-

quire a series of new functions, didactic technologies, and forms of communication with students, university administration and the outside world; they should look for answers to the multitude of new challenges the most difficult of which is to preserve the humanistic nature of the university training in the context of inexorably expanding commercialization of higher education, which changes both the content of their work and their social and economic status.

References

1. Barber, M., Donnelly, K. and Rizvi S. (2013) 'An avalanche is coming. Higher education and the revolution ahead'. L.: The Institute for Public Policy Research.
2. Chomsky N. (2014) 'How America's Great University System Is Being Destroyed'. *CounterPunch, February 28*.
3. Eagleton, T. (2015) 'The Slow Death of the University' // *The Chronicle Review, April, 06, 2015*.
4. Evans, M. (2004) 'Killing Thinking: the death of the Universities' . *Continuum International, London, 2004*.
5. Readings, B (1996) 'The University in Ruins'. Harvard University Press.
6. Scruton, R. (2015) 'The End of the University'. // *First Things, April*.

Додаток 8

Vil Bakirov. The role of universities in the process of contemporary european transformation (Report at Międzynarodowa Konferencja „Współczesne wyzwania europejskie w kontekście interdyscyplinarnym”, 25.05.2022. Akademia Nauk Stosowanych Łomża, Polska)

Thank you very much for the opportunity to take part in this very important intellectual event and share some thoughts on the role of universities in Europe.

It is quite difficult for me to talk about this topic when before my eyes there are pictures of the destruction and loss that our university, suffered during the barbaric aggression of the Russian Federation. I am talking about Karazin University, which I have the honor to represent at this forum.

The city of Kharkiv, the educational, scientific and cultural center of Ukraine, last three month is under constant shelling and bombing, and has suffered//extensive damage, including educational, medical institutions, residential areas. Only during yesterday's shelling of Kharkiv, 9 people were killed and 19 people were injured.

Several buildings and research laboratories, cultural and sports facilities at Karazin

But, literally under fire, the university lives, works, implements all educational and scientific programs. Maintains communication with its students, fulfills its international obligations, actively works for the Ukrainian victory.

A significant number of professors and students// of the university are scattered in many cities and villages of Ukraine and abroad, work remotely where they have found shelter and opportunities for work. Including in Poland, where we feel great support// and help and sincerely thank the Polish authorities, colleagues and friends.

Returning to the topic of the speech, I want to say that European countries,

Both// those that are members of the European Union and those//outside// it, are experiencing a number of complex

processes, social changes that complicate people's lives, which are rather poorly predicted in their development and are already producing serious problems.

These are well-known problems of energy security, problems of poorly controlled migration, especially from the so-called «hot spots», demographic problems, problems of rising unemployment, of rapid environmental pollution and others.

These processes and others require active search for political and technical solutions, public discussions and debates. It is important that these processes are not the sole responsibility of politicians and technocrats, as bitter experience shows that they are not always able to understand, feel and take into account the interests of the people.

Under these conditions, the role of universities in understanding social change, in identifying risks, threats, in reducing negative and strengthening positive consequences should increase.

But today we still need to talk about the role of universities not only in solving certain problems that complicate life in the European community, but also about the problems *of transformation of Europe as such*.

The transformation associated with the sharp enlargement of the European Union after the end of the Cold War and the fall of the Iron Curtain, has greatly changed both domestic political processes in the European space and the role of Europe in world politics.

The new members of the European Union have significantly changed both political life and economic development, bringing with them a slightly different political cultures and a number of new problems and contradictions.

Internal conflicts of economic, political and cultural interests have intensified in the European Union. There was a problem of finding a common language between the “old” and “new” members of the European Union.

The common denominator of such a transformation, as it seems to me was the weakening of the mechanisms of political and cultural solidarity.

European life has experienced some tensions over relations with countries outside the EU. In fact, Europe became a region in which countries were supposed to coexist and look for common

ground, being, relatively speaking, countries of “first, second and third grades.” And this process was far from over when Russia took this incredible anti-civilization act of aggression.

In connection with the Russian attack on Ukraine, there was a marked divergence in the political behavior of the leadership of the EU member states. Unfortunately, we see that in some cases, some states are selfishly short-sighted in their dealings with a potential aggressor.

Ukrainians are incredibly grateful for the help and support they receive from European countries/ in their difficult struggle against the aggressor. But they also see that these countries are behaving differently, which hinders the development and implementation of a common pan-European policy.

The Russian-Ukrainian war became a new very powerful impetus for another European transformation.

After this war the European world will change significantly. But we still don't know how. Or it will be more cohesive, united, more committed to democratic and humanistic values. Or it will remain one of the main constructive subjects of world geopolitics. Or it will be in a state of a deep crisis and enter a period of destructive change.

One or another scenario of post-war transformation of Europe is not inevitably predetermined. Its implementation depends on many factors and, of course, on political elites, on politicians.

But, looking at how much people suffer from politicians' mistakes and incompetence, I want to paraphrase a well-known expression: politics is too serious a matter to be entrusted to politicians.

It is very important that the authors of the scenarios of post-war European transformation should include universities and university intellectuals, so that their voices are sound loudly in society and heard.

It is difficult to talk about universities as a whole, to make some generalizations about their structures, management models, learning technologies, communication strategies and so on. Because we have nowadays a great variety of different kinds of universities.

They are doing in its own way, have its own special tasks, play special role in the life of society. This, of course, deserves special analysis.

However, universities due to their number, concentration of intellectual, human, financial media resources, expertise, are, at

least potentially, very influential actors in public life. Therefore, they have a huge responsibility, if it is not fully understood - not only to provide their students with training, but also to be key elements of main social processes, to form new generations of agents of positive social change, to transform their cognitive capital into innovative social practices.

Universities and institutions of higher education should take an active part in the public discourse around actual issues, initiate such a discourse, thus promoting public participation in ensuring sustainable development both in their local communities and in wider social contexts. (*By the way, this conference, organized by the Academy of Applied Sciences in Łomża, is just a good example of such a public discourse on topical issues of social development*).

There is one more another important aspect of the participation of universities in the development of the common European space. This is the problem of preserving the basic set of values that distinguishes Europe from other areas of the world, which is conventionally called European values.

This important aspect of the social role and responsibility of universities is emphasized in the new edition of the Magna Charta Universitatum, 2020, approved by the Governing Council of the Magna Charta Observatory at March 2020: *“Universities acknowledge that they have a responsibility to engage with and respond to the aspirations and challenges of the world and to the communities they serve, to benefit humanity and contribute to sustainability”* (Magna Charta Universitatum, 2020). According to the canons of Magna Carta University, a higher education institution must be a subject of scientific and moral autonomy. *“Scientific and moral autonomy is a distinctive feature of any university and a necessary condition for fulfilling its responsibilities to society. Governments and society as a whole must recognize and defend this independence, and the universities themselves must actively defend it”*. (Magna Charta Universitatum 2020).

An unbelievable cynical violation of this principles was the unanimous support of the rectors of Russian universities for the act of aggression of the Russian Federation against Ukraine, expressed by them in a letter to President Putin. All rectors of Russian universities, *without any exception*, signed this letter, thus justifying

military aggression, full-scale war, bombing, shelling of civilians, the destruction of educational institutions, medical institutions, cultural objects.

The principal position in this case is demonstrated by the European Association of Universities, which issued a strong statement on March 2, condemning the aggression against Ukraine and emphasizing solidarity with universities and the people of Ukraine. The EUA statement outlined a number of support measures, including the EUA's commitment to provide assistance to Ukrainian universities in any way possible, as well as the cessation of any contacts or cooperation with the central government of the Russian Federation. Since the publication of the statement, the EUA has decided to terminate the membership of Russian institutions, whose leaders supported the statement of the Union of Rectors of Russia, which justifies the invasion of Ukraine.

And back to the topic of the speech. Despite the importance of all the above, there is another problem that is particularly acute today – do we have enough mechanisms in European countries today to protect against military threats? This is not a rhetorical question, and unfortunately there is no satisfactory answer to it.

In the face of real military danger from Russia, regardless of how hostilities unfold in Ukraine or whether Ukraine can withstand Russian aggression, European nations will feel insecure, even despite NATO membership. The question arises - who could be the next victim of aggression?

What is important in the aspect of this problem? Of course, the military-technical power of European armies. But this is not enough. A very important element of security system is European solidarity, the ability to overcome contradictions, to quickly find

In the future, the need to create a new system of European security is obvious. And, apparently, it would not be too utopian to assume that powerful European universities will be able to use their enormous intellectual potential to participate in this work, in creating such a system as a very important element of positive European transformation.

Наукове видання

Бакіров Віль Савбанович
Куклін Володимир Михайлович

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІОЕКОНОМІЧНІ І СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Монографія

Коректор *О. В. Анцибора*
Комп'ютерне верстання *Н. О. Ваніна*
Макет обкладинки *Н. Є. Пруднік*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 9,92. Наклад 100 пр. Зам. № 132/22.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32